

ISSN 1728-8940

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК

«Әлеуметтану және саяси ғылымдар» сериясы
Серия «Социологические и политические науки»

№1(41)

Алматы

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ВЕСТНИК
Серия «Социологические и политические науки»
№1(41), 2013

Выходит с 2001 года.
Периодичность – 4 номера в год

Главный редактор:
д. филос. н., проф.
Р.Б. АБСАТТАРОВ
Зам. главного редактора:
А.Ж. Мукажанова *д. полит. н., доцент*

Редакционная коллегия:
Г.С. Абдраимова *д.с.н., проф.*,
К.У. Биекенов *д.с.н., проф.*,
Ж.Ж. Жаназарова *д.с.н., проф.*,
Лим Че Ван *д. полит. н., проф.*
(Южная Корея),
Г.О. Насимова *д. полит. н., проф.*,
Н.П. Нарбут *д.с.н., проф.* (Россия),
И.А. Рау *д. филос. н., проф.*
(Германия),
Т.Ж. Калдыбаева *д.с.н. проф.*,
Д.Е. Слизовский *д.и.н., проф.*
(Россия),
Лоранс Тен *д.с.н., проф.* (Франция),
А.И. Шалтыков *д. полит. н., проф.*,
Н.Б. Сейсен *к. полит. н., доцент*
(ответ. секретарь)

© Казахский национальный педагогический университет имени Абая, 2013

Зарегистрировано
в Министерстве культуры и информации
Республики Казахстан
8 мая 2009 г. №10107-Ж

Подписано в печать 09.10.2013.
Формат 60x84 1/8.
Объем 15 уч.-изд.л.
Тираж 300 экз. Заказ 243.

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая
Издательство «Ұлагат»
Казахского национального педагогического университета имени Абая

ТРИБУНА МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ ЖАС ҒАЛЫМДАР МІНБЕСІ

Абсагттаров Г.Р. Place and justice role in legal consciousness of the Kazakhstan people.....	72
Бурханова Д.К. Теоретические аспекты определения среднего класса.....	75
Саурбасва Р.С. Ұлттық патриотизм ұғымының тарихи қалыптасуы.....	78
Набиев В.Г. Культура курдской диаспоры Казахстана.....	81
Назарбек К.Ж. «Діни экстремизм» ұғымы туралы саяси-құқықтық дискурс.....	85
Сыздыкова С.М. Қазақстан Республикасындағы әлеуметтік саясаттың кейбір мәселелері.....	90
Салимжанова Ф.С., Яновская О.А. Fiscal policy in the Republic of Kazakhstan.....	93

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ОҚЫТУШЫЛАРҒА КӨМЕК

Абсагттаров Р.Б., Қалдыбаева Т.Ж. Шокан Уәлихановтың саяси ойлары мен ұстанымдары және оның әлеуметтік-мәдени сабақтары.....	97
Сманов Б. Молда Қошық Датқа: саяси дүниетанымы.....	103

ПОЗДРАВЛЯЕМ С ЮБИЛЕЕМ

Абсагттаров Р.Б. Қазақ халқының көрнекті ғалым қызы.....	112
--	-----

¹ Білім және ғылым саласындағы қадағалау және аттестаттау Комитеті (БҒСҚАК) 2003 жылғы 26 маусымдағы №433-3 ж бұйрығының негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ-дың «Хабаршы» журналы «Әлеуметтану және саяси ғылымдар» сериясын саяси және әлеуметтанулық ғылымдар бойынша (23.00.00; 22.00.00 мамандықтары) диссертацияларын негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне енгізілгені туралы хабарлайды

² На основании приказа Комитета по надзору и аттестации в сфере образования и науки (КНАСОН) №433-3 ж от 26 июня 2003 г. Вестник КазНПУ имени Абая, серия «Социологические и политические науки» внесен в перечень изданий для публикации основных научных результатов диссертаций по политическим и социологическим наукам (специальность 23.00.00; 22.00.00).

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР ПРОБЛЕМАЛАРЫ ПРОБЛЕМЫ ПОЛИТИЧЕСКОЙ НАУКИ

THEORETICALLY METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF LEGAL CULTURE OF THE SOCIETY OF KAZAKHSTAN: POLITOLOGICAL ANALYSIS

G.R. Absattarov – *deputy dean of department of history, the candidate of political science of KAZNPU of Abai*

Each of researchers of concept of legal culture pays attention to its sides interesting personally, various aspects of legal culture as socio-political phenomenon. Us the essence and political aspects of legal culture of the Kazakhstan society as the legal culture of Kazakhstan citizens functions in society in close connection with its political system, and, so interests, first of all, and with the state, and is urged to provide realization of diverse socio-political interests. That is, already even as a first approximation it is possible to see that, in fact, the legal culture of Kazakhstan citizens as socially – the political phenomenon is closely connected with the political sphere of public life, with politic system and with the state institutionally, functionally, standardly and world outlook.

The logic of the proof of interrelation of legal culture of Kazakhstan citizens and political, in fact, the phenomena and processes, will be following: in the beginning public nature of legal culture of Kazakhstan citizens and dialectics of interrelation of legal and political culture of Kazakhstan citizens following from this nature, then interference and interaction of legal culture with political system of society, with the state and civil society will be considered.

Having studied a large number of the Kazakhstan sources the author I found out that some domestic scientists considered legal culture in close connection with political culture.

The Kazakhstan lawyers noted important in our opinion feature of interrelation of legal and political culture. This feature is that in works of philosophers of an antiquity legal and political problems are considered in the most close connection.

In the scientific works Kazakhstan lawyers (S.Zimanov, M.Baymakhanov, S.Sartayev etc.) note that the policy and the right along with the general principles, the coinciding purposes, a community of historical destinies have various socio-political functions that affects on corresponding to them to versions of cultures. They believed that difference of legal culture from the political consists, first of all, in features of law-making and right executive activity, formation and functioning of sense of justice of the personality, in specifics of rules of law and legal relationship, distributions, development and realization by people of legal information. The legal culture not only characterizes right executive activity, but also contains the whole set of the political and legal requirements turned to citizens, stores and enriches samples and ideals of due behavior, original authority of the law and respect for it. Activity of citizens, according to norms of political culture, has to be by all means and an example of legal culture, the Kazakhstan lawyers note.

We believe that with this situation it is possible will agree. However, not all scientific practices of the domestic experts studying dialectics of policy and the right, political and legal culture, find support at the author. So that political and legal culture are inseparable from each other: high level of political culture is impossible without an appropriate level of legal culture, strict observance of the principle of legality which is not only legal, but also political. Thus, as the political and legal culture can be separated from each other though they and are interdependent. In this regard it is necessary to tell that in legal culture uniqueness the right in relation to policy and political consciousness is shown that the last, mediating the power and management relations in the society, making a policy essence, includes recognition of not passing value of the right, possibility of only those political actions which don't overstep the bounds, allowed by the right [1].

Therefore, it is possible to postulate that the mass political consciousness, as a rule, approves only that political reality which is carried out within the legislation existing in the country. As a result all possible transformations of the political power and a political regime, have to be accompanied objectively by change in legal system and in total – in political culture. So, answering in 2012 in the city of Kyzylorda a question: "In what measure you are familiar with existing Constitution? ", 35% of respondents answered that are familiar in general, 7% – are well familiar, 2% - are completely familiar, 21% – at all don't know, 35% – are badly familiar. As a result it turns out that more than a half of kyzylordinets we aren't so well familiar with the basic law of the country, probably, even less they are familiar with all legal system that allows to judge and quite low extent of acquaintance of kyzylordinets with a political situation and with political system in the Kazakhstan state.

It, however doesn't mean that the mass consciousness completely approves actions of the political power and its version – the power judicial. So, on a result of the research conducted in Kyzylorda area of quantity and

character the address of citizens to govern of area, the President and the Government of Kazakhstan, it is possible to come to a conclusion that the number of the citizens addressing with complaints and statements to the supreme bodies of the power doesn't decrease.

Population complaints as a peculiar indicator of efficiency of activity of authorities represent the peculiar political institute being an element of historically developed structure of decision-making and defining, along with elections and appointments, the main forms of control of implementation of the made decisions. If in the western countries fight against infringement of human rights from governing bodies is effectively realized, first of all, in the form of judicial claims, through judicial system, in Kazakhstan such basic (and, perhaps, universal) institute historically was and on – former there is a complaint in higher instance. Through institute of complaints the population and the organizations considerably can carry out institutional changes according to the interests and with the smallest possible expenses for itself.

It should be noted that the legal culture of Kazakhstan reflects an ideological and legal condition of the Kazakhstan society in a certain historical stage, characterizes level of sense of justice, knowledge of the right, respect for laws.

In this regard there is a question, what ratio of sense of justice and legal culture in Kazakhstan?

Legal culture of Kazakhstan – the phenomenon wider and "qualitatively saturated", than sense of justice of Kazakhstan citizens. It covers sense of justice of the population in unity with forms of its manifestation. It always should be connected with an assessment of level of knowledge and understanding, with development of views, representations, belief, moods, feelings of Kazakhstan citizens concerning the right, legality and with practical behavior of subjects. In other words, the legal culture of Kazakhstan is a unity of legal knowledge, estimates and behavior of Kazakhstan citizens.

Level of legal culture of Kazakhstan is defined by level of sense of justice, degree of its progressiveness, scale and depth of legal education in the country, vocational training of lawyers, extent of development of legal, political sciences, legal, political thinking. From here those demands which are made today to reformed political, legal relations of Kazakhstan. Without changes in legal, political thinking of Kazakhstan citizens it is impossible to carry out reform of all Kazakhstan legal system.

It is necessary to tell that the legal culture of Kazakhstan renders organizational regulating influence in respect of ensuring social and positive behavior, the prevention of negative manifestations and elimination of factors promoting them at the solution of socio-political problems of any sphere and any standard of living of the Kazakhstan society. She acts as a necessary condition of development of democracy in Kazakhstan, and the democracy is finally necessary in order that in the Kazakhstan society there was a legality and justice triumphed, the healthy and moral infrastructure was approved.

Speaking about difficult structure of legal culture of Kazakhstan, it should be noted and that this concept is applicable not only individually, but also to separate professional groups, social groups, to the government and public bodies, establishments and officials. For example, for an assessment and characteristics legal culture of Kazakhstan in the sphere of public administration the extreme importance gets respecting the rule of law, elimination of an abuse of power, competence, efficiency, ability to direct, security of providing legitimate interests and the rights of citizens of our country, etc.

At the same time, the legal culture of Kazakhstan is in organic unity and interrelation with other areas of culture of the country-political, ethical, esthetic, which norm are harmoniously coordinated to the Kazakhstan right. The interrelation of legal and political cultures is especially close. High level of political culture of Kazakhstan is inconceivable without high level of legal culture of the Kazakhstan society, strict observance of the principle of legality which is not only legal, but also the political principle.

Addressing to identification of a place of different types of human activity in legal culture of Kazakhstan, it is necessary to allocate at least the following its areas: activity directly in the legal sphere and activity of unlawful character, but connected with a right coverage. The understanding of the first doesn't represent special complexity, in the second case – mass media, literary works, painting, cinema, etc., activity in itself to legal culture of Kazakhstan not relating, constantly fills up its "funds".

The legal form of activity in Kazakhstan always assumes trial (consideration) of legal business; it is carried out exclusively authorized on that by bodies of the state, officials and other subjects of the Kazakhstan right; it is expressed in operations with norms of the Kazakhstan right; it is fixed in according to documents; needs establishment of a number of guarantees; it is directly connected with need of use of various methods and means of legal equipment, etc.

The elements of legal culture of Kazakhstan allocated here not completely coincide with its contents. They characterize level of legal culture of the Kazakhstan society. The sense of justice, right legality, etc., and their

character, level, extent of development, i.e. that does this stage by a civilization of public progress are the content of legal culture of the Kazakhstan society not simply. This contents is defined with criteria of a political assessment of legal activity of Kazakhstan [2].

The legal culture of the Kazakhstan society as system is interconnected with external systems in relation to it, and also with system of higher order in which it is included. There are no doubts that functioning of legal culture of the Kazakhstan society is determined, finally, by system of the political, social and economic relations. This determination of legal culture of the Kazakhstan society causes to life its such function, as legal support of process of formation of new Kazakhstan statehood.

The content of the specified function changes on a measure tasks at this or that stage of reforming of the Kazakhstan society. This function can be implemented various ways, including thanks to formation at the Kazakhstan population of legal knowledge, belief, habits, etc., providing their lawful, socially active behavior in the legal sphere. Here development of skills of legal activity of citizens and society as a whole, reforming of all legal system of Kazakhstan is important also. Most likely, it is one of the main functions of legal culture of the Kazakhstan society today.

Other functions of legal culture follow from it also from which it is possible to distinguish: development and transformation of legal reality (informative and converting, valuable and standard, right educational, communicative).

Informative and converting function of legal culture of the Kazakhstan society is connected with a problem of creation of the constitutional state. The knowledge of legal reality of Kazakhstan assumes the accounting of those crisis processes which proceed in economy, policy and society. The begun reform assumes also use of opportunities of such function of legal culture of the Kazakhstan society as development and transformation of legal reality.

Valuable and standard function of legal culture of the Kazakhstan society is directed on ensuring steady, harmonious, dynamic and effective functioning of all elements of legal system of Kazakhstan. The legal culture is connected not only with reflection of legal reality, but also with active return impact on it. This function of legal culture is realized by means of the rules of law which assimilation is necessary for each citizen for successful adaptation within the state. The standard party of legal culture of the Kazakhstan society includes a wide range of requirements which are shown to an inner world of the Kazakhstan citizen, his moral and legal qualities, knowledge, legal belief, etc.

Valuable and standard function of legal culture of the Kazakhstan society covers the various phenomena and the facts which gain valuable value, being reflected in human acts, socio-political institutes, etc. Proceeding from it rules of law, other components of legal culture of the Kazakhstan society act as objects of an assessment. On this basis in science, the isolated theoretical direction – a legal axiology” was created [10].

Its realization begins when the estimated relation of the identity of the Kazakhstan citizen to result, the purpose of its actions directed on change of surrounding legal reality, to standards, the examples of behavior provided by rules of law, to behavior and activity of other persons is studied. The estimated reality in legal culture of Kazakhstan consists in "change" by the individual, society of the right, legality, a law and order, legal relationship, the mechanism of political and legal regulation, by comparison to the corresponding political, legal values.

Educational function of legal culture of the Kazakhstan society is expressed in formation of legal qualities of the identity of the Kazakhstan citizen. Transformation of legal instructions, rules of law into a habit, in the natural regulator of activity of the Kazakhstan citizen of the citizen assumes that they are acquired by the personality the Kazakhstan citizen, became her internal belief. It is possible to judge extent of assimilation of rules of law on real behavior of the Kazakhstan citizen of the citizen in various legal situations. In this sense the culture of legal activity of the identity of the Kazakhstan citizen is culture of her behavior in the legal sphere.

The personality in Kazakhstan has to be characterized by pronounced legal orientation, knowledge and understanding of the right. The legal culture of the Kazakhstan society has to promote formation of legal culture of the identity of the Kazakhstan citizen, respect for the law.

Inherent in legal culture of Kazakhstan ideals, rules of law, the principles, traditions assume consolidation of members of the Kazakhstan society, concentration of their efforts to the solution of problems of creation of the constitutional state. The legal culture of Kazakhstan provides socio-political unity of people. She allows not only to carry out legal communication between citizens, but also to regulate their relationship in the legal sphere.

From our point of view, in post-socialist Kazakhstan basic values, the principles and norms of the modern democratic civilized legal systems creating conditions for civil identification and civil self-realization start being implemented. These principles and norms are stated in the Constitution of the Republic of Kazakhstan [3], in constitutional, civil and other branches of the right.

The legal culture of Kazakhstan, thus, expresses in essence socio-political communication and interaction of the individual, the state and society, and in this quality such assessment acts as the politological characteristic of legal culture of the country. There is more. The legal culture of Kazakhstan in essence acts as expression, reflection as essence of the contents and functions of the constitutional state, and result of implementation of legal policy of the Republic of Kazakhstan at the heart of which political and legal education of the population lies.

1. See: *Sozialphilosophische, politische und rechtliche Aspekte der Modernisierung Kasachstans* - Berlin, 2012. - S. 136-141.

2. Абсаттаров Г.Р. Правовая культура населения – важнейший фактор совершенствования правовой политики Республики Казахстан // *Вестник КазНПУ. Серия социологические и политические науки.* – 2012, - №2. – С. 151-152.

3. *Конституция Республики Казахстан.* – Астана, 2008. – С. 4-15; 41-47.

Түйін

Мақалада саяси ғылымдарда жете зерттелмеген қазақстандық қоғамның құқықтық мәдениетінің саяси аспектілері қарастырылған.

Резюме

В статье рассматриваются политические аспекты правовой культуры казахстанского общества, которые в политической науке еще не изучены.

Summary

In article political aspects of legal culture of the Kazakhstan society which in political science aren't studied yet are considered.

ТУРКОЯЗЫЧНЫЕ ДИАСПОРЫ И ИХ ПРОБЛЕМЫ

Р.Б. Абсаттаров – *заведующий кафедрой политологии и социально-философских дисциплин Института магистратуры и PhD докторантуры КазНПУ им. Абая, член-корреспондент Национальной Академии Наук Республики Казахстан, доктор философских наук, профессор*

Проблема развития туркоязычных диаспор и их отношения с другими народами является одной из самых трудных и сложных в общественной жизни. Ведь на нашей планете насчитывается более 3000 наций, народностей, племен и приблизительно 2 тысяч диаспор-больших и малых, свободных и угнетенных, стоящих на разных ступенях социально-экономического и культурного развития, которые входят в состав 240 государств. В Казахстане живут и трудятся 139 диаспор, из них 14 туркоязычные.

И мировой, и казахстанский опыт показывает, что вопрос диаспора, в том числе туркоязычная всегда имел и имеет конкретно-историческое содержание. Диаспора – это часть той или иной нации или народности, проживающая в отрыве от основной массы соплеменников, вне своей историческо-этнической территории, в иноэтническом окружении на положении национальной группы или национального меньшинства в результате изменения границ, миграции, насильственного переселения, угрозы геноцида, действия социально-экономических и геополитических факторов.

Следует сказать, что туркоязычные диаспоры возникли с давних времен. Сегодня на территории постсоветского пространства численность населения, охватываемого понятием «туркская диаспора», достигает около 20 млн. человек.

Перед учеными стоят задачи всестороннего изучения новых явлений и процессов, происходящих в общественной жизни туркоязычных и других диаспор, и теоретического их обобщения, которое может способствовать решению насущных практических вопросов [1].

Эти явления и процессы пока не нашли достаточного освещения в трудах ученых. В некоторых опубликованных работах проявляются склонность авторов к абстрактному схоластическому теоретизированию и рассуждениями, с одной стороны, и отдаленность от запросов практики – с другой. Часть исследователей вообще уходит от животрепещущих актуальных тем туркоязычных диаспор. Между тем от верного их понимания и интерпретации и от нашего понимания роли туркоязычных диаспор в национальном, социальном прогрессе зависят и перспективы нашего общества. Поэтому я разделяю мнение о настоятельной необходимости компетентного подхода к исключительно важным и сложным вопросам туркоязычных диаспор в условиях глобализации и обновления общества. Необходимость дальнейшей разработки данной проблемы неоднократно отмечалось в научной литературе, на международных координационных совещаниях и научных конференциях, «круглых столах», посвященных этнонациональному вопросу, а также в дискуссионных материалах по проблемам теории этнических отношений, публикуемых в последнее время в периодической печати.

Следует сказать, что негативные явления в сфере туркоязычных диаспор СССР и Казахстана долгие годы были «закрытой» зоной, они фактически оставались вне поля зрения ученых. Исследования не были свободны от комментаторства и апологетики принимавшихся тогда решений. Сегодня мы наблюдаем иное явление: литература о туркоязычных диаспорах весьма противоречива и представляет читателю широкий диапазон авторских позиций. Опубликовано немало авторских позиций. Опубликовано немало работ, в которых недостаточно исследуются общие туркоязычно-диаспорского развития. За годы обновления, модернизации казахстанского общества не издано комплексного исследования по проблемам туркоязычных диаспор, по-новому ставящего и раскрывающего ключевые вопросы туркоязычно-диаспорной политики. Социально-политический анализ этой проблемы представляет большой теоретический и практический интерес. Разумеется, в одной статье невозможно охватить все аспекты этой проблемы, поэтому я остановлюсь только на некоторых особенностях и проблемах туркоязычных диаспор Казахстана, которые в научной литературе еще не исследованы как самостоятельная тема.

Следует подчеркнуть, что в настоящее время проблемы развития туркоязычных диаспор Казахстана и самоопределение их встали на весь рост. Очевидно, что для решения этих вопросов необходимо прежде всего знать природу Казахстана и происхождение туркоязычных диаспор, критерии определения принадлежности тех или иных населения к ним.

Казахстан провозгласил свой суверенитет 25 октября 1990 года и объявил свою независимость 16 декабря 1991 года. Его независимость признали более 140 государств, с 105-ю установлены дипломатические отношения. Суверенитет и независимость Республики Казахстан – это политическое и качественное состояние народа, его полновластие в решении своей судьбы, право распоряжаться своими природными ресурсами, на уважение своей культуры, языка, традиций, обычаев, национальной чести и достоинства, на полное равноправие с другими государствами.

Среди государств мира Республика Казахстан, расположенная в центре Евразии, по территории (2.717.300 кв. км.) занимает шестое место и пятидесятое по численности населения, а среди стран СНГ – второе место по территории и по численности – четвертое.

Казахстан славится своими природными богатствами. В его недрах имеются практически все элементы, указанные в периодической таблице Д.И. Менделеева. Казахстан имеет более половины мировых запасов хрома и находится на первом месте по запасам вольфрама, третьем месте в мире по величине запасов марганца. По добыче фосфорных руд занимает второе место в мире, четвертое в мире по добыче свинца и молибдена и восьмое – по добыче железных руд.

Сегодня молодое суверенное, независимое государство самоопределившейся казахской нации (10 млн. человек), все народы, туркоязычные диаспоры Казахстана находятся на пути к возрождению и развитию. Концептуальная модель развития многонациональной, многоконфессиональной Республики Казахстан – это создание общества открытого типа, демократического, правового государства в системе цивилизованного мирового сообщества.

В Республике Казахстан живут и трудятся с казахским и другими народами 14 туркоязычных диаспор с численностью около 1,5 млн. человек. Среди них: узбеки – 456997, уйгуры – 224713, татары – 204229, турки – 97015, азербайджанцы – 85292 [2] и т.д. Естественно, что здесь порою возникают специфические проблемы, связанные с реализацией национальных интересов в сфере образования, литературы, искусства, языка, традиций, обычаев, поскольку особенности духовной культуры туркоязычных диаспор более всего проявляются именно в сфере искусства и литературы.

Широкое развитие получили в республике национальные литературы туркоязычных диаспор. Здесь работают кроме казахских, уйгурские, узбекские, татарские, азербайджанские поэты и писатели, литературоведы. При Союзе писателей Казахстана созданы секции национальных литератур диаспор. Учитываются запросы и потребности трудящихся различных туркоязычных диаспор и в издательском деле. Книжки, журналы и газеты выходят на уйгурском, узбекском, турецком языках диаспор, проживающих в республике. Республиканское радио ведет передачи на турецком, узбекском, татарском и уйгурском языках, а телевидение – на уйгурском и узбекском языках. В Алматы, Астане и других областных городах в ходе обновления, реформы возникли азербайджанский, турецкий, уйгурский, татарский, башкурдский, узбекский и другие культурные центры, задача которых способствовать развитию национально-самобытного искусства этих народов. Вне сомнения, что создание таких центров национальных групп – туркоязычных диаспор будет способствовать развитию всей многонациональной казахстанской культуры. Все это убедительно свидетельствует о том, что в условиях независимости в культурное строительство вовлечены все туркоязычные диаспоры нашей страны независимо от численности и территории, на которой они проживают. В казахстанском обществе создаются максимальные возможности для развития

духовной культуры не только туркоязычных диаспор, но и всех народов. Казахская культура укрепляет их духовное единство, развивает передовые национальные традиции, чувство национальной гордости. Наряду с сохранением специфических особенностей национального характера, языка, культурных и бытовых традиций в духовном облике всех народов и туркоязычных диаспор прочно укрепилось сознание принадлежности к единому казахстанскому народу. Туркоязычные диаспоры – равноправные члены новой гражданской и этнополитической общности людей-казахстанского народа, они активно участвуют в формировании и развитии общеказахстанской культуры.

Необходимо отметить, что культура туркоязычных диаспор развивается на традициях, идеях и принципах, которые способствуют сближению с окружающими их нациями, народностями, диаспорами. Она не только включает в себя то, что создано данной этнической общностью, но и заимствует культурные ценности других народов.

При рассмотрении истории развития туркоязычных диаспор Казахстана видно, что наиболее трудный период их развития пришелся на военные и послевоенные годы. На многих людях лежала печать спецпереселенцев, они попали в совершенно незнакомую социально-культурную среду обитания [3]. Наибольшие потери их культура понесла из-за разрыва преемственности. При этом не все элементы культуры исчезли или преобразовались. Те из них, что связаны с развитием производительных сил и расширением производственного опыта, производственными навыками, профессиональными знаниями, во многом сохранились и умножились, несмотря на существенные деформации. Самую существенную утрату потерпели такие элементы национальной культуры, как язык, художественная литература, искусство, образование, наука. Кроме того, в силу известных причин подверглись деформациям духовной стороны быта, культура обслуживания, поведения, которые сохранились преимущественно в сфере бытового общения и не получили развития во всех сферах жизни общества. Думается, прерванный процесс этносоциального развития туркоязычных диаспор оказал деструктивное влияние на культуру республики в целом: не получили общеказахстанского распространения и признания различные формы их национальной культуры.

Вместе с тем следует сказать, что в Казахстане достигнуты определенные успехи в развитии туркоязычных и других диаспор, что способствует преодолению межэтнической напряженности и укреплению культуры общения народов среди населения. Здесь выросло много талантливых писателей, художников, артистов, врачей, инженеров, экономистов, агрономов, педагогов, ученых. Сегодня в вузах Республики Казахстан обучаются более 20 000 студентов-представителей туркоязычных диаспор. Научных сотрудников в республике насчитывается около 2000 человек, из них более 500 имеют ученую степень доктора и кандидатов наук, PhD доктора и магистра наук. Открываются школы с обучением на родном языке, готовятся специалисты в педагогических вузах. Сегодня в кружках и учебных заведениях изучаются языки туркоязычных и других диаспор республики. Тем самым расширяется сфера употребления этих и других языков диаспор, а значит, создаются возможности их дальнейшего развития.

Большой вклад в национальное и культурное возрождение туркоязычных диаспор в республике вносят создание их национальных ассоциаций, культурных центров и т.д. В связи с задачей национального и культурного возрождения туркоязычных диаспор необходимо изучать их историю, традиции и обычаи, противоречия в их национальной жизни. Для этого необходимо привлечь как казахстанских, так и зарубежных ученых. Более того, нужно перейти к налаживанию связей туркоязычных диаспор с прародиной, особенно в сфере образования, языка, культуры, науки.

Серьезного отношения требуют вопросы миграции туркоязычных диаспор Казахстана. Одной из причин этого явления, на мой взгляд, стало притупление чувства родины-Казахстан, точнее, вытравливание его в годы сталинизма и горбачевско-колбинского периодов. Очевидно, что непризнание заслуг этих народов в развитии экономики, культуры республики, СНГ создало чувство ущемленности, несправедливости и т.д. В связи с этим, по моему мнению, требуется на правительственном уровне принять ряд мер, направленных на официальное признание заслуг как в годы войны, так и в послевоенный период. Кроме того, всех участников трудовых лагерей следует приравнять к участникам Великой Отечественной войны, предоставить им соответствующие льготы. В частности, необходима официальная реабилитация, например, казахстанских турков-месхитенцев, крымских татаров и других, и частичное возмещение нанесенного им материального, а через это и морального ущерба.

Должен быть разработан комплекс мер по развитию туркоязычных и других диаспор Республики Казахстан, предусматривающий конкретные шаги по развитию языка, культуры, образования. В одночасье нельзя обеспечить решение этой проблемы. Поэтому необходимо разработать поэтапную программу ее реализации. Основной ее решения должны стать меры по расширению подготовки кадров на местах,

обучение больших групп учащихся, магистрантов, докторантов, стажеров из представителей туркоязычных и других диаспор как в республиканских, так и в зарубежных вузах, научно-исследовательских институтах.

И, наконец, необходимо предпринять определенные шаги в области государственной идеологии и пропаганды Казахстана, направленные на преодоление сложившихся предубеждений и стереотипов, которые насаждались долгие годы при Советском Союзе по отношению к некоторым туркоязычным диаспорам. Сфера распространения этих предубеждений и область, где они сталкиваются, достаточно широки – от бытового уровня до правительственно-административной части туркоязычных и других диаспор республики, особенно у сильно ассимилированной части, манкуртизма, космополитизма. Это явление имело всеобщий характер. Нашим обществоведам предстоит разработать конкретные предложения по преодолению этого феномена, оставшегося нам в наследство от эпохи сталинизма, застоя и горбачевской «перестройки». Наряду с этим нужна государственная программа национального строительства в сфере туркоязычных и других диаспор в соответствии с Конституцией [4] и общественным мнением.

Задача состоит в том, чтобы, во-первых, не выпячивать и не игнорировать национальные особенности туркоязычных диаспор, во-вторых, предвидеть и предупреждать события, не накаляя проблемы, не потворствовать негативным явлениям, в-третьих, смелее идти навстречу возникающим сложностям, трудностям, и находить неординарные решения для снятия проблемы.

Важная часть решения туркоязычного диаспорского вопроса – полное отрицание шовинистических и националистических воззрений. В нашей стране уже многое сделано и делается для преодоления национальной ограниченности и национального чванства, которые способствуют развитию казахстанских диаспор, в том числе туркоязычных.

Проявление национализма или шовинизма является своего рода раковой опухолью, разлагающей и соседние части туркоязычной диаспоры и социального организма. Поэтому жизнь диктует нам быть мудрее, перейти к взаимопониманию, найти лекарство для избавления не только от старых, но и от новых недугов. Ни в коем случае нельзя допустить недоверия между казахстанскими туркоязычными и другими диаспорами, народами и дейсвий, способных посеять семена сомнения, подозрительности между их представителями.

Как известно, языковая проблема свойственно любому многонациональному государству. При этом она может разрешаться либо стихийно, без регулирующего воздействия, либо с помощью четких законодательных актов. Практика показала, что отсутствие детального правового регулирования использования языков в многонациональной республике, взаимоотношений основного языка общения с языками туркоязычных и других диаспор способно привести ко многим неувязкам, трудностям в языковом общении и даже к серьезным проблемам.

Забота о сохранении и развитии языка-это своеобразная лакмусовая бумажка, определяющая уровень национального самосознания той или другой диаспоры. Поэтому языковая проблема стала одной из животрепещущих в жизни республики. Народная мудрость гласит: пока жив язык-жива нация, умирает язык – умирает нация. Это аксиома, которую не надо забывать никогда.

На мой взгляд, сохранение и развитие национальных языков туркских и других диаспор, их юридическая защита – существенный элемент казахстанской национальной политики. Это обусловливается, с одной стороны, потребностью дальнейшего развития национальных культур туркоязычных и других диаспор, сохранения самобытности, а с другой – взаимообогащением национальных культур, интернационализацией всех сфер жизни общества. Принижение и вытеснение национального языка – это самая обыденная форма неуважения к народу. Поэтому понятна и объяснима тревога творческой интеллигенции туркских и других диаспор за судьбу родного языка.

Следует сказать, что в Казахстане и Центральной Азии еще надо многое сделать для того чтобы полнее удовлетворять духовные потребности всех диаспор, в том числе туркоязычных. Необходимо открыть дополнительные отделения в вузах по подготовке национальных кадров преподавателей, организовать между странами эффективный обмен учебниками, художественной, детской и другой литературой, наладить выпуск книг, обратить внимание на наглядную агитацию и информационное обеспечение населения на языках туркских и других диаспор в местах их компактивного проживания. Особое внимание нужно уделять проблеме возрождения традиционных форм культуры туркоязычных и других диаспор, эффективного использования позитивного духовного заряда, потенциала их национальных традиций, обрядов и массовых праздников и т.д.

Подводя итоги, можно сказать, что развитие туркоязычных диаспор в нашей стране-одно из важнейших достижений Республики Казахстана и результат научного решения национального вопроса, выраже-

ние зрелости общества. Поэтому любые попытки ущемления по национальному или религиозному признаку должны рассматриваться как антинародные, противоречащие принципам казахской государственности [5].

Туркоязычные и другие диаспоры Казахстана должны чувствовать себя как дома в любой точке республики-такова, можно сказать, высшая и конечная цель нашего демократического, справедливого государства по работе в области гармонизации межэтнических отношений. Сейчас важно, чтобы решения проблемы, вопроса туркоязычных и других диаспор в целом способствовало объединению и сплочению представителей разных народов в одну дружную семью, главным стремлением которой стала бы национальный и социальный прогресс нового Казахстана в системе цивилизованного мирового сообщества.

1. *New Silk Road and Global Diaspora. – Guanju, 2012. – S. 4.*

2. *Перепись населения Республики Казахстан 2009 года. Краткие итоги. – Астана, 2010. – С. 10.*

3. *Sozialphilosophische, politische und rechtliche Aspekte der Modernisierung Kasachstans – Berlin, 2012. – S. 106.*

4. *Конституция Республики Казахстан. – Астана, 2008 – С. 7-8.*

5. *Абсаттаров Г.Р. Правовая культура населения – важнейший фактор совершенствования правовой политики Республики Казахстан // Вестник КазНПУ. Серия социологические и политические науки. 2012, – №2. – Алматы, 2012. – С. 143-155.*

Түйін

Мақалада әлеуметтік-саяси ғылымдарда жеткілікті деңгейде зерттелмеген түркі тілдес диаспоралардың өзекті мәселелері қарастырылған. Сонымен қатар дискуссиялық сұрақтарға да көңіл бөлінген.

Резюме

В статье рассматриваются актуальные вопросы туркоязычных диаспор, которые в социально-политической литературе еще недостаточно изучены. Вместе с тем уделено внимание и дискуссионным вопросам.

Summary

In article topical issues of turkoyazychny diaspor which in socio-political literature are still insufficiently studied are considered. At the same time the attention and debatable questions is paid.

МОДЕРНИЗАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ И КУЛЬТУРНЫЕ ЦЕННОСТИ В КАЗАХСТАНСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Н.Б. Сенсен – к.п.н. кафедры политологии и социально-экономических дисциплин Института магистратуры и PhD докторантуры, КазНПУ им. Абая

Осуществляя в стране модернизационные процессы необходимо учитывать все возможные последствия как позитивные, в том числе и негативные, влияющие прежде всего, на ценностные измерения страны, при этом, разработать механизмы, учесть все имеющиеся факторы и т.д. Кроме того, демократические ценности: стабильность, согласие, экономический рост становятся в условиях трансформации более привлекательными, чем немедленное введение парламентской системы правления, учитывая негативный опыт многих модернизирующихся обществ.

В данном случае, рассматривая развитие ценностей в Казахстане в период модернизации, нельзя не согласиться с мнением В.Х. Баймурзаевой: «Моральные требования к политике с их абсолютными принципами нравственности, и ее этические начала с их динамичностью, увязанными с изменениями в структуре общеказахстанских ценностей, самой политики играют огромную роль в процессе властных отношений. Они способны оказывать как положительное, так и отрицательное влияние на протекание тех или иных политических процессов.

Общеказахстанские ценности могут способствовать развитию в обществе как интеграционных, так и дезинтеграционных процессов, помогая казахстанцам и социальным общностям осуществлять выбор своего поведения или усложняя его. В обществах транзитного типа, к которому можно отнести современный Казахстан, сложившиеся ценности в республике вступают в конфликт с новыми, зарождающимися общеказахстанскими ценностями, которые могут к тому же неадекватно восприниматься и усваиваться как субъектами, так и объектами властных отношений» [1].

В современном мире такие универсальные ценностные измерения, как сохранение стабильности и согласия, избежание радикализма политических действий, обеспечение конструктивного взаимодействия стали общепризнанными в переходных обществах. В то же время, решение проблем по урегулированию конфликтов во многом зависит от конкретных действий и мер того или иного правительства.

Так, по мнению К.М. Жаулина в период модернизационных процессов важно и необходимо наличие в государстве, идущего по демократическому пути развития, – оппозиции: «Привлечение политической оппозиции к процессу принятия политических решений является одним из эффективных методов разрешения конфликтов в обществе. Таким образом, политическая власть, несущая конкретную ответственность перед гражданами государства, должна обеспечить организацию открытого диалога с оппозицией. С другой стороны оппозиционные силы также должны в свою очередь реагировать на предложение о достижениях согласия».

Современный этап политической модернизации развивается в рамках концепции открытой конкурентоспособности и соперничества в экономической сфере. Очевидно, что конкуренция происходит не только между экономиками государств, предприятиями и компаниями, но и между политическими системами на условии их эффективности и результативности по принимаемым решениям, выполнению своих прямых функций.

По нашему мнению, точный и объективный выбор концепции конкурентоспособности Казахстана, его экономической, политической, государственной системы управления способствует также продолжению процесса модернизации. Более того, концепция конкурентоспособности со странами и экономиками наиболее развитых стран и обществ положительно влияет на процессы усвоения и адаптации традиций и принципов современного, конкурентоспособного и открытого государства и общества. На наш взгляд наиболее значительным результатом выбора концепции является создание механизмов и условий благоприятного и эффективного внедрения в казахстанском обществе необходимых ценностных ориентаций и традиций демократического, открытого, экономически активного общества.

Концепция конкурентоспособности общества и государства позволяет госорганам, государственным деятелям, научным кругам, политическим участникам, активистам гражданского общества, молодежи открыто взглянуть на проблемы и недостатки казахстанского общества, политической системы, экономической политики государства. Возможность откровенного диалога общества, государства, власти позволяет выделить как положительные, «сильные» стороны казахстанских традиций и ценностных ориентаций в условиях глобализации, мировой конкуренции, но также и негативные, отрицательные явления в обществе. Откровенность и объективность позволяет выделить те негативные стороны общественного процесса, отношений, которые не соответствуют современным требованиям, предъявляемым к обществам и государствам, желающим быть конкурентоспособными, экономически развитыми.

Современный глобальный мир ставит перед каждым обществом, регионом жесткие требования и стандарты экономической политики, политического развития, уровня эффективности госорганов. Не соответствующие этим требованиям государства, общества, экономики рискуют потерять свои конкурентные ресурсы, возможности, перспективы занять высокое место по экономическому развитию, уровню благосостояния населения.

В большей степени это относится к вопросу проведения и реализации политической модернизации. Новая концепция поставила перед государством и обществом четкие задачи и ориентиры политического, экономического, социального, культурно-идеологического развития. Успехи, эффективность, скорость и результативность проведения и постоянного совершенствования политической модернизации, реформирования признается таким же конкурентным преимуществом и ресурсом, как и экономическое развитие, создание и открытие новых предприятий, промышленности.

Особенным вопросом является влияние ценностных измерений на политическую модернизацию в условиях конкуренции государств и обществ. Глобализация, объединение и сближение обществ, культур, народов также обуславливает необходимость скорейшего внедрения тех ценностей, культурно-идеологических императивов, которые будут способствовать ускорению политической модернизации, экономическому прогрессу. В противном случае, отсутствие в обществе необходимого в обществе ценностного, идеологического баланса между требованиями экономического развития, политической модернизации и сохранения традиционных устоев, способны увеличить риски безрезультативности как экономического прогресса, так и политического реформирования.

Обретение независимости сопровождалось в нашей стране с трудностями переходного периода. Безработица, инфляция, маргинализация населения, потеря социокультурных ценностей – все эти факторы транзитного периода также проявились в республике.

В настоящее время в Казахстане созданы достаточно благоприятные экономические условия существования, идет формирование и развитие новых демократических ценностей современного общества. Одной из важных результатов в стране является сохранение межнационального мира, религиозной терпимости, политической стабильности и согласия.

Проводимые политические реформы направлены на улучшение политической системы в целом, а также государственного управления, укрепляя дееспособность государства, обеспечивая либерализацию и рационализацию экономических структур, защищая социальный и политический порядок при сохранении базовых свобод, совершенствуя горизонтальную подотчетность и власть закона, сдерживая коррупцию. Вообще, реформы способны стимулировать эффективную реализацию представительных функций демократии путем усиления политических партий и их связей с общественными группами, сокращения фрагментации партийной системы, упрочения самостоятельности законодательных органов и местных властей и одновременно их подконтрольности общественности, оздоровления гражданского общества.

По словам исследователя Р.Б. Абсаттарова, «развитие системы социально-политических институтов способствующих обеспечить широкое и эффективное участие граждан в управлении общественными и государственными делами (демократизация жизни)» [2].

Демократизация государственного управления исследуется как форма обеспечения национальной консолидации казахстанского общества. Демократизация всей системы государственного управления, включая его децентрализацию и развитие местного самоуправления, имеет большое значение для национальной политики демократического государства, которая должна быть направлена на формирование нации как межэтнической общности на основе согражданства и высокого уровня идентичности граждан со своим государством и политической системой.

Очевидно, что жесткие требования конкуренции, глобализации между странами, экономиками, обществами требуют также необходимого ценностного, идеологического развития, готовности общества к активным действиям, ответственности и деятельности в современных условиях. Задачи экономического развития, создания новых предприятий, повышения благосостояния населения ставят перед гражданами новые ценностные требования. Такими новыми ценностными императивами граждан должны стать: разумный индивидуализм, экономическая активность, ответственность за принимаемые политические, экономические решения, предпринимательство, уважение частной собственности, результатов честного труда.

Можно подтвердить, что глобальные требования экономического развития, конкуренции и предпринимательства скорее даже обязывают современные открытые общества внедрять и развивать новые ценности и традиции свободного предпринимательства, экономической ответственности, самостоятельности и высокой гражданственности населения.

Нельзя не выделить роль и место Главы государства в рамках формирования и выдвижения современной концепции политической модернизации основанной на идее конкуренции не только государства, экономики, но и политических, административных реформ, эффективности работы власти, госорганов, политических институтов. В связи с этим, отечественный исследователь А.Х. Бижанова, праведливо отмечает, что: "казахстанский опыт позволяет констатировать, что в деле обеспечения демократического национального согласия исключительную роль сыграли личностные качества лидера, первого Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева".

Особая роль в процессе модернизации принадлежит Президенту республики Н.А. Назарбаеву. Так, известный политолог Е.Ертысбаев отмечает: "Назарбаев как государственный деятель и ученый внес крупный вклад в развитие теории и практики долгосрочного стратегического управления социально-экономическим развитием страны в период глубокой трансформации общества" [3].

Современный процесс политической модернизации основывается на концепции конкурентоспособности, которая была теоретически и практически выражена в Послании Президента страны народу Казахстана в 2006 году. В настоящее время общественности и государству представлены Послания 2008, 2009 годов. Но по нашему твердому убеждению они являются концептуальным теоретическим продолжением Послания 2005 и 2006 годов, которые действительно содержали в себе концептуальные задачи, которые определяют внешнюю и внутреннюю политику, направления реализации политических реформ и по настоящее время.

Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Стратегия вхождения Казахстана в число 50-ти наиболее конкурентоспособных стран мира» идеологически оформило задачу и стратегию реализации нового этапа социально-экономической модернизации и политической демократизации для государства, госорганов, общественности. Было подтверждено, что политическая, экономическая модернизация основывается на краеугольных задачах как внутренней, так и внешней политики и интересов Казахстана, его народа. В числе важнейших внешних и внутренних факторов, которые требуют скорейшего проведения и реализации политических и экономических реформ были выделены следующие.

Во-первых, устойчивость и стабильность государства зависит от экономических успехов и достижений страны, ее бизнес сообщества. Однако, сырьевая направленность экономики страны повышает риски политической, социальной нестабильности внутри, но более всего создает угрозы зависимости от конъюнктуры внешних рынков. В этой связи, концепция конкурентоспособности обусловила необходимость прекращения политики дальнейшего экстенсивного развития сырьевой промышленности. Президент страны Н.А. Назарбаев подчеркнул: «фундаментом процветающего и динамично развивающегося общества может быть только современная, конкурентоспособная и открытая рыночная экономика, не ограниченная рамками только сырьевого сектора» [4].

Во-вторых, строительство демократического государства с рыночной экономикой требует постоянного внимания к задачам и возможностям улучшения госсистемы управления, реформирования политической системы, повышения качества и эффективности работы госорганов. В рамках Послания Президент страны Н.А. Назарбаев выделил: «мы последовательно создаем и укрепляем правовое государство, основанное на сбалансированной системе политических сдержек и противовесов».

В-третьих, важнейшим императивом проведения политики демократизации, открытости, внедрения принципов правового государства является необходимость постоянного повышения гарантий всех граждан на свободу религиозных действий. Президент Казахстана гарантирует и обеспечивает «полное равноправие всех религий и межконфессиональное согласие в Казахстане».

В-четвертых, одним из главных элементов проведения модернизации и реформирования государства, его политической системы является задача сохранения ценностных и традиционных богатств народа. Толерантность, мир, согласие между гражданами были названы главными ценностями и культурным богатством Казахстана, которые должны быть укреплены и преданы следующим поколениям: «мы сохраняем и развиваем многовековые традиции, язык и культуру казахского народа, обеспечивая при этом межнациональное и межкультурное согласие, прогресс единого народа Казахстана». В данном случае было выделено, что экономическая и политическая модернизация, не должны угрожать, снижать значение данных ценностей, но, наоборот, развивать и укреплять их.

В-пятых, проведение скорейшей экономической и политической модернизации определяется взятыми страной на себя обязательствами в региональной политике. Казахстан несет на себе груз ответственности и доверия, сохранения мира, политической стабильности, оплота экономического развития и геополитической безопасности в регионе Центральной Азии. Казахстан должен показывать примеры и быть лидером в реализации экономических и политических реформ, которые являются примером и ориентиром для соседних стран и народов. Было подтверждено, что «один из наших важнейших приоритетов, мы рассматриваем нашу страну как полноправного и ответственного члена международного сообщества, где Казахстан выполняет важные функции по обеспечению геополитической стабильности и безопасности в регионе».

Нельзя не отметить, что в рамках Послания были выделены семь долгосрочных приоритетов в экономике, политике, социальной, культурно-ценностной сфере, внешней политике, национальной безопасности.

Именно в приоритетах были отражены задачи и направления современного этапа модернизации, в том числе политической.

1) В первом приоритете: «Успешная интеграция Казахстана в мировую экономику – основа качественного прорыва в экономическом развитии страны» позволил подтвердить, что без кардинальных реформ в политической системе, изменения роли и повышения ответственности парламента, местных властей, проведения административной реформы, увеличения активности политических институтов, включенности общественности в политические процессы невозможно достижение конкурентоспособности и экономического благополучия страны, ее населения. Экономика неизбежно является зависимой от развития и деятельности госорганов, политических, государственных институтов управления, принятия решений. Данный тезис был точно отражен в Послании «Мы должны быть готовы к острой конкуренции и использовать ее в своих интересах... Государство со своей стороны обязано устранить законодательные, административные и бюрократические преграды на пути деловой инициативы, оказывать прямую поддержку перспективным деловым начинаниям частного капитала».

2) Анализ роли и места госорганов в реализации стратегии конкурентоспособности позволил придать известной задаче завершения административной реформы новый импульс и обоснование. Задача повышения эффективности экономических взаимоотношений между государством и частным сектором подтвердила, что административная реформа должна проходить в рамках всей политической модернизации. Успех административной реформы будет зависеть от увеличения властной, контрольно-надзорной роли,

ответственности Парламента Казахстана, в особенности нижней Палаты. Более того, политические реформы должны способствовать приходу к госуправлению нового поколения служащих – менеджеров. «Новая экономика требует новых управленческих решений, которые способны принимать только современно мыслящие и ориентированные на конечный результат государственные менеджеры».

3) Концепция конкурентоспособности по-новому позволила оценить социальную политику государства, в которой важнейшей задачей должна стать образовательная политика страны. Конкурентоспособность государства, его госуправления, экономики требуют такой образовательной политики, при которой будут созданы необходимые условия получения знаний молодежью современного, конкурентоспособного образования.

4) Несмотря на то, что в рамках пятого приоритета: «Дальнейшее развитие демократии и модернизация политической системы» не были поставлены четкие задачи реформирования политической системы, рассмотрены вопросы развития парламентаризма, многопартийности, повышения сотрудничества с оппозицией, был поднят краеугольный вопрос эффективности и соответствия политической системы экономическим задачам конкурентоспособности Казахстана. Более того, впервые была признана необходимость соотношения демократических преобразований с традициями и ценностными устоями казахстанского общества. Оценка политической модернизации в ценностном измерении является отличительной чертой Послания, что выделило ее концептуальное значение для современного процесса политической модернизации. «Мы продолжим масштабные политические реформы в стране, направленные на повышение эффективности политической системы и государственного устройства Казахстана. Необходимо гармонично учитывать как общие закономерности построения демократических и процветающих государств, так и важные культурно-исторические черты и традиции нашего общества». По нашему мнению, в данном случае было подтверждено, что существуют определенные внутренние ценностные и традиционные ограничители в рамках проведения политической модернизации. Задачи продолжения демократизации, либерализации, децентрализации политической системы Казахстана не могут быть реализованы без учета ценностных и традиционных ориентаций населения. Однако, несмотря на все это с тревогой было отмечено, что многие негативные элементы политической системы, системы государственного управления являются результатом и связанным элементом с ценностями и традициями казахстанского общества. В числе одних из наиболее негативных элементов госсистемы управления была названа коррупция среди чиновников и госслужащих. По нашему мнению, одной из сложнейших задач современного этапа проведения политической модернизации является борьба с этим злом. Сложность нахождения эффективных административных, уголовных мер по борьбе с коррупцией обусловила необходимость использования политических механизмов и возможностей.

Таким образом, Послание 2006 года, несмотря на его кажущуюся отдаленность от современной ситуации в политической, экономической системе, ситуации в Казахстане, выделило главный тезис того, что конкуренция и выживаемость государства, общества зависит не только от экономики, эффективности госуправления, но и результатов, успехов политических реформ.

Факт того, что новая концепция способствует процессу внедрения новых ценностей и идеологии конкурентоспособности в процессе реформирования и развития политической системы, демократизации казахстанского общества подтверждает известный казахстанский ученый А.Ш. Ишмухамедов. Согласно его позиции укрепление суверенитета Казахстана, возрождение казахского народа на современном этапе, включающее закрепление его политического статуса, свободное обеспечение социально-экономического и культурного развития связано с его вхождением в орбиту развития человеческой цивилизации. Он резюмирует, что республика, как и все общество, должны стать реальным субъектом мировой цивилизации, международных отношений. Освоение и практическая реализация позитивных завоеваний общечеловеческих ценностей – важнейший источник прогресса суверенного Казахстана. С этой тенденцией связано возрождение и развитие положительных черт, форм социально-экономической национальной жизни казахского общества, его традиций и обычаев, самобытной культуры и языка. Более того, именно через признание требований и стандартов конкурентоспособного государства, общества, ценности и традиции казахского населения будут испытывать наибольшее изменение. Откровенность в признании необходимости ценностного и культурного, языкового и образовательного развития позволит казахскому, так и всему казахстанскому населению эффективно включиться в глобальный процесс конкурентоспособности, демократизации [5].

Наше мнение о том, что концепция конкурентоспособности способствует процессу политической модернизации на современном этапе развития Казахстана подтверждают и казахстанские исследователи С.А. Дьяченко и Л.И. Кармазина. Однако, они считают, что политическая модернизация будет особенно

эффективной и результативной при формировании и строительстве соответствующей казахстанским реалиям и традициям политической системы. В культурологическом плане, такая модель развития государства могла бы вобрать в себя все ценное из прошлой жизни советской социалистической культуры, возродить культурные традиции различных этнических групп, идентифицировать особенности тюркской культуры и евразийского уклада жизни, раскрыть формы диалога и сотрудничества культур, определить систему культурных ценностей, адекватно выражающих своеобразие менталитета казахстанского общества [6].

Важно выделить, что названные ученые особое внимание уделяют вопросу роли и места молодежи, нового поколения в процессе реализации и внедрения политической модернизации. Согласно их позиции, окончательное завершение перехода к современному обществу будет происходить посредством включения в модернизацию все большего числа молодежи, представителям нового поколения. Завершение перехода от авторитарно-социалистического политико-правового устройства к системе демократических институтов по своей сути и по способам функционирования институтов связана, едва ли не в первую очередь, с принятием большинством населения, с глубоким усвоением народными массами соответствующих ценностей, установок, социальных и культурно-идеологических норм. Более или менее радикальное обновление этих ценностей и норм, переход к принципиально иным представлениям, эталоном поведения, формирование новых привычек и традиций может произойти, главным образом, на стадии базовой социализации новых поколений людей. Поэтому устойчивые и глобальные перемены в социально-политическом сознании, принятие новых форм институтов обычно происходят от поколения к поколению. Следовательно, переходный переход от одной общественной системы к принципиально иной протекает в масштабах социального времени, и основной единицей его измерения являются не годы, а периоды жизни поколений, кратные десятилетиям.

Общемировой аспект становления суверенного Казахстана связан с вхождением казахского общества в орбиту общечеловеческой цивилизации. Этот уровень развития казахского народа предусматривает отказ от ошибочной марксистско-ленинской теоретической мысли о ликвидации рыночного хозяйства и связанных с ним институтов. Следует учесть и общецивилизационную значимость идей правового государства, гражданских прав, источников хозяйственной самостоятельности, связанных с приватизацией, собственностью и многообразием форм ее существования, конкуренцией, получивших “второе дыхание” в условиях современного социума. В создании светского государства, в интересах социальной защиты заинтересованы казахское общество и значительные группы представителей других народов, проживающих в Казахстане. Пути развития Запада и “восточный вариант” имеют существенные различия между собой, корни которых уходят вглубь истории. Существует несходство, расхождения в понимании жизненных ценностей, в социальном поведении и т.д. В то же время, между ними есть много общего в их социальном развитии, в становлении и развитии мировой цивилизации и ее ценностей. Ибо “людям, поскольку они принадлежат к роду человеческому, надлежит поддерживать между собой мир”, – справедливо писал великий аль-Фараби.

Таким образом, большую роль в формировании культуры на национальном уровне играют такие факторы, как геополитическое положение страны, социальная и политическая структура общества, характер общественных отношений, традиции, особенности национальной психологии и менталитета народа в целом. И именно от культурно-ценностных аспектов зависит во многом успех реализации политической модернизации казахстанского общества и государства в целом.

Казахстанский опыт показал, что создание нового политического порядка сталкивается с противоречиями, которые были обусловлены переходом на иные демократические принципы, ценности и механизмы социальной эволюции.

Содержание переустройства общественно-политической системы современного казахстанского общества определяется в настоящее время, образно говоря, двуединым процессом – распадом, сломом старых государственно-социалистических механизмов управления страной и созданием системы таких политических институтов, которые, типологически относясь к демократическим, по характеру формирования и деятельности обладают спецификой, присущей институту переходных обществ. Естественно, что последние внедряются в социальную ткань и воздействуют на общественную жизнь в полной мере лишь тогда, когда заложенные в них идеи и ценности воспринимаются большинством населения как их собственные. В связи с этим, эволюция массового сознания, ценностей, настроений в значительной степени определяет не только темпы и характер, но и границы возможного в формировании и развитии новых общественных институтов и структур.

Рассматривая современные условия и дальнейшие направления осуществления политической модер-

низации, необходимо отметить ее успехи и достижения, которые уже проявляются и являются итогом долгого периода реформирования и улучшения политической системы, деятельности госорганов, госинститутов управления.

Во-первых, важнейшим достижением и успехом современного этапа политической модернизации является тот факт, что она проходит в условиях эволюции и постепенного осуществления. Казахстан избежал сложного соблазна резкого, революционного изменения политической системы. Этому способствовали различные причины и объективные факторы. Одним из них является легитимность и легальность власти Президента Казахстана. Признание единого политического лидера большей части населения республики также способствовало обеспечению эволюционной модернизации. Особо позитивным элементом процесса эволюционной модернизации в Казахстане играет сохранение межнационального и межконфессионального мира. В этом плане уместно привести мнение известного исследователя А.Ю. Мельвиля, с которым мы полностью согласны: "Острые этнонациональные разногласия, ведущие к различным формам национализма и подъему националистических движений, действительно не позволяют достичь демократии в данных общественных условиях" [7].

Необходимо отметить, что, несмотря на признание некоторых негативных моментов процесса модернизации в Республике Казахстан, в целом стоит назвать ее как эволюционную и достаточно эффективную. Так М.Ашимбаев отмечает следующее: "Важным достижением политического развития страны является практическая реализация и утверждение в Казахстане одного из базовых принципов демократии – разделения власти на законодательную, исполнительную и судебную..., введение процедуры выборов..., достижение политического многообразия и многопартийности..., развитие неправительственных организаций..., активное развитие негосударственного информационного рынка..., сохранение внутривнутриполитической стабильности и общенационального согласия..., либерализация экономики".

В подтверждение эволюционности развития модернизации в Казахстане можно привести следующее положение известного отечественного ученого. Как справедливо полагает Е.М. Абен: "Характерной чертой конституционного развития постперестроечного Казахстана является наличие элемента "восходящего конституционализма", под которым подразумевается постепенная адаптация конституционного строя к существующим политическим и социально-экономическим реалиям" [8].

Во-вторых, многие исследователи указывают, что сохранение межнационального мира и согласия являются факторами успешной эволюционной модернизации в нашей республике. Огромное значение в сохранении данных приоритетов имеет личность самого президента Н.А. Назарбаева. Отечественный исследователь О.Видова отмечает, что Президент: "делает все зависящее от него, чтобы всем народам в Казахстане жилось комфортно... Он сделал все, чтобы права всех были защищены Конституцией".

Организация общественного диалога и сотрудничество обретают в процессе обновления особую роль. Поэтому обеспечение этих факторов конструктивного взаимодействия весьма важно. В этом плане актуализируется проблема поиска и создания структур и институтов, обеспечивающих данную созидательную функцию. В Казахстане данный статус заложен, в том числе, и в недавно созданную Национальную комиссию по вопросам демократии.

Создание данного института стало весьма своевременным. Отношения между властными структурами и оппозицией весьма осложнились. Оппозиционные силы значительно усилили критическое отношение к существующей системе власти. Данный процесс активизировался после отказа представителей оппозиции от депутатских мандатов.

Таким образом, рационально организованная властная структура сможет получить конкретные сведения о неучтенных интересах в обществе при принятии политических решений. В соответствии с этим, власть может скорректировать принятое политическое решение, что сделает его ценным для всего населения. В целом, это будет способствовать легитимации правительства, повышению его роли в глазах населения. Кроме того, обеспечит успех и распространение ценностей модернизации в казахстанском обществе.

Помимо всего прочего, умение адекватно и своевременно реагировать на заявленные оппозиционные решения со стороны властных структур обеспечит адаптируемость всей системы к постоянно изменяющимся условиям перехода к современному обществу. В этом плане логическим следствием данного процесса будет повышение жизненной способности всей системы правления, ее адекватности, легитимации, рациональности и т.д. Кроме того, это будет своеобразным залогом успеха модернизации, в том числе и в Казахстане.

В своем Послании народу Казахстана об основных направлениях внутренней и внешней политики президент Н.А. Назарбаев отметил, что в стране уже созданы определенные элементы демократического

общества, и этот процесс имеет конкретные позитивные результаты. Тем не менее, Глава государства отметил, что процесс демократизации и развития гражданского общества должен продолжаться. Необходимо заметить, что Президент еще раз подчеркнул, что дальнейшее реформирование возможно при сохранении последовательности преобразований.

Нарушение золотых принципов последовательности, постепенности, своевременности могут привести к распылению власти, потере конкретной ответственности за принятые политические решения и т.д. Все это может служить реальной основой провала процесса перехода от традиционных обществ к современным. Важно, что Казахстан не отказывается от децентрализации исполнительной власти. Признание о необходимости ее проведения постоянно подтверждает президент Н.А. Назарбаев. Так, на седьмом внеочередном съезде партии "Отан" президент сказал, что выборы акимов должны стать логическим завершением процесса децентрализации государственной власти, становления системы местного самоуправления.

В-третьих, одним из ключевых элементов политической модернизации является степень развития неправительственных организаций (НПО). Мы считаем, что современный процесс политической модернизации проходит в условиях все большего включения в политический процесс обсуждения, притяжения, реализации политических, государственных решений институтов гражданского общества.

В Республике Казахстан проблеме формирования и функционирования неправительственных организаций уделяется много внимания. Данная проблема постоянно озвучивается Президентом нашей страны. В связи с этим, он отметил следующее: "Созданы и активно действуют институты гражданского общества. Это, прежде всего, 4,5 тысячи НПО. Принимаются меры по законодательной поддержке деятельности НПО. В рамках Гражданского форума создается новая модель партнерских отношений между третьим сектором и государством".

Общественные объединения и движения являются наиболее активной частью современного демократического общества. Эти организации неотъемлемые участники всех политических процессов в демократическом государстве. Основу каждого общественного объединения составляет конкретная социальная база, то есть оно отражает конкретные социальные интересы и выражает потребности. Обычно в состав общественных объединений входят люди, которых, по тем или иным причинам, деятельность политических партий не удовлетворяет.

В Казахстане, как уже было сказано выше, функционируют 4,5 тысячи общественных объединений. В постоянный состав так называемого "третьего сектора" входят 35 тысяч человек, а услугами пользуются более 2 миллионов граждан нашей республики. Эти цифры наводят на мысль о том, что неправительственные организации играют в Казахстане значительную роль, и способствуют становлению полноценного гражданского общества в контексте проводимой политической модернизации.

Для того, чтобы наладить конструктивное взаимодействие государства и НПО, в 1996 году был принят Закон "О неправительственных организациях". Государство стало вводить меры по обеспечению эффективной деятельности третьего сектора и взаимовыгодного взаимодействия.

Осуществление в нашей республике процесса модернизации предполагает создание эффективной рыночной экономики и дальнейшей демократизации общества и государства. Как уже ясно, немаловажную роль в реализации данных процессов играют неправительственные организации. "Третий" сектор осуществляет регулятивную функцию общественных отношений, организует взаимодействие между гражданином, обществом и государством. Путем создания различных общественных объединений могут решаться различные социальные, политические, культурные и прочие проблемы переходного общества. В нашей стране неправительственный сектор еще только развивается – это вполне объяснимое и объективное явление. Однако, интенсивность процесса развития этих важнейших институтов современного общества в Казахстане позволяют сделать весьма позитивные выводы.

Особенно важным является ценностный аспект деятельности и активности НПО в рамках современного этапа политической модернизации. Следует помнить, что недооценка и игнорирование ценностных, идеологических, символических функций общественных объединений, их целей методов деятельности может привести к возникновению самых нежелательных последствий в процессе модернизации. Главными ценностными и символическими функциями НПО являются возможности предоставления политически и граждански ответственным гражданам площадки представления своих интересов, мнения и позиции. Свободное участие в деятельности НПО позволяет людям объединяться вокруг вопросов решения политических, экономических, социальных, гуманитарных и других проблем Казахстана.

В-четвертых, важным с точки зрения реализации политической модернизации в ценностном и символическом измерении является деятельность политических партий, в том числе оппозиционных.

Сложность развития и появления современных политических партий ответственных за свои решения и действия определяется многими объективными факторами. Признавая приоритетность развития и становления современного демократического общества, следует исходить из принципов последовательности, своевременности и адекватности проводимых реформ. Совсем не просто на месте посттоталитарного общества построить и развивать такие факторы как гражданское общество, политические партии, неправительственные организации и т.д. Для всего этого необходимо создать определенную почву, основание. Без учета этих и других факторов осуществления последовательной политической модернизации ее провал вполне прогнозируем.

Значение уровня политической культуры и менталитета населения при переходе от традиционного общества к современному весьма возрастает. Конечно, уровень развития политической культуры, и соответственно восприятие процесса модернизации со стороны общества определяется и тем, насколько успешно и рационально реализуются реформы преобразования казахстанского общества. Тем не менее, введение и утверждение новых ценностей современного общества это процесс неизбежный в деле осуществления политической модернизации. Поэтому необходимо вместе с новыми приоритетами одновременно и последовательно осуществлять трансформацию политической культуры населения.

В связи с этим, хотелось бы отметить следующее. В процессе перехода к новому уровню политической культуры необходимо соблюдать последовательность и постепенность. Любого рода скачки, поспешные, несвоевременные и радикальные меры, должны быть отторгнуты. В первую очередь, это касается властных структур, а также противоборствующих оппозиционных сил, предлагающих подобный вариант проведения политической модернизации.

Политические партии играют важную роль в демократическом современном обществе. В Республике Казахстан на официальной основе закреплено введение и функционирование принципов многопартийности. Кроме того, сам Президент Н.А. Назарбаев неоднократно подчеркивал важность политических партий в процессе приближения к стандартам современного демократического общества [9].

Введение механизмов рыночной экономики обеспечило появление собственных экономических интересов и потребностей, которые обеспечили рост политического сознания, культуры. Условия конкуренции в рыночной экономике также обеспечили нормальное восприятие появившегося многообразия интересов, и начавшегося процесса борьбы между различными политическими партиями. Политические партии, можно сказать как и продавцы товара ведут борьбу за потребителей (индивидов), за свою социальную нишу в казахстанском обществе, за право представлять интересы данной социальной базы и т.д. Таким образом, стабильность экономического развития, и определенные успехи в экономическом реформировании казахстанского общества также является немаловажной причиной, обусловившей развитие политических партий и становление многопартийной системы в нашей стране.

В процессе дальнейшей демократизации и повышения влияния политических партий в Республике Казахстан предстоит сделать немало. Существует необходимость дальнейшего развития институализации партий. Это должно происходить путем преодоления вмешательства государственных структур в процесс партийного строительства. Рациональное ограничение контроля и регулирующей функции государства в процессе становления многопартийности становится все более актуальным.

Кроме того, представляется весьма важной дальнейшая разработка правовых норм и правил развития активной роли политических партий в деятельности законодательного органа республики Казахстан. Разработка мер по ориентации деятельности политических партий в стенах Парламента будет способствовать развитию парламентаризма. Доступ к процессу принятия политических решений, влияние на властные структуры будет способствовать снижению радикальной характеристики оппозиции. Через парламентские механизмы воздействия оппозиция и другие политические партии получают равное и полноценное право осуществления собственной деятельности, ее легитимизации, рационализации и демократизации.

В-пятых. Одним из наиболее важных структурных элементов демократического общества и государства является существование эффективного законодательного органа власти. Становление казахстанского Парламента проходило одновременно с такими процессами политической модернизации как введение многопартийности, развитие "третьего" сектора, повышение уровня политической культуры и т.д.

Как известно из Конституции 1995 года, Республика Казахстан является президентской, но в следствии дополнений и изменений в Основной Закон от 2008 года, Республика является парламентско-президентской. Поэтому становление парламентаризма в нашей стране происходит при параллельном формировании сильной президентской республики. Это одна из специфических особенностей процесса развития Парламента в казахстанских условиях политической действительности. Исходя из конституции-

онных изменений, Парламент республики стал двухпалатным. Верхняя палата представлена Сенатом, и нижняя - Мажилисом. Внедрение двухпалатного Парламента объяснялось тем, что это способствует разграничению функций и полномочий законодательного органа страны. Кроме того, обеспечивает формирование полноценного парламентаризма в нашей республике, развитие процесса принятия конкретных законодательных актов и т.д. Такая мера, как введение десяти депутатских мест в нижней палате парламента по партийным спискам, способствуют процессу развития парламентаризма в нашей стране. Необходимо отметить, что переход от Верховного Совета к профессиональному двухпалатному Парламенту совершается постепенно и последовательно, в русле всеобщей политической модернизации республики Казахстан. Поэтому данная мера стала весьма логичной в свете повышения политической культуры и политической активности партий в нашей республике. Безусловно, это и шаг со стороны государства к процессу оказания поддержки становления многопартийности и парламентаризма в РК. Это очевидно.

Однако, необходимо отметить, что казахстанское общество еще не отдает свое предпочтение законодательному органу страны. Граждане, судя по социологическим опросам относятся к деятельности парламента с известной долей скептицизма. В сущности казахстанцы пока не воспринимают Парламент как политический институт, в котором реализуются их гражданские интересы и потребности. Эта ветвь власти считается пока еще достаточно неэффективной.

Безусловно, в основе такого отношения к Парламенту республики лежат самые объективные факторы. Многие по-прежнему воспринимают Парламент, как потенциальный источник разногласия и разрозненности. А для переходного общества основными ценностями является обеспечение стабильности и порядка. И данные факторы ассоциируются с сильной исполнительной властью.

Необходимо отметить, что сильный Парламент может стать таковым, если он основан на деятельности политически активных партий, их объединений. В Казахстане до последнего времени такие партии и объединения не имели места для функционирования. Однако, наметившиеся тенденции усиления роли политических партий в казахстанской действительности должны повлечь за собой и стремление их к реализации своей деятельности в стенах законодательного органа. Это, безусловно, обеспечит твердую основу для становления эффективного парламентаризма, и в перспективе может составить базу для возможного эволюционного перехода к парламентской республике.

Немаловажное значение в процессе осуществления политической модернизации в Республике Казахстан принадлежит введению и развитию принципа выборности глав местных органов исполнительной власти. Вообще, обеспечение выборности государственных структур – это важнейший признак демократически устроенного общества и государства. Поэтому то, что сегодня мы последовательно и, можно сказать, неизбежно подошли к введению данного фактора демократизации становится весьма важным для успеха реформирования традиционного казахстанского общества, и превращение последнего в современное демократически обустроенное.

Ценность выборности акимов подтверждается и самими представителями властных структур. Так Президент Н.А. Назарбаев отмечает, что "введение выборности акимов городов, районов, других нижестоящих уровней следует вводить не позднее 2006-2007 годов" [9].

Кроме того, властными структурами предложено сохранение принципа выборности акимов городов Астаны, Алматы глав областей. Хотя, видимо это вопрос перспективы.

Одним из важных моментов проведения политической модернизации в Республике Казахстан стало формирование сильной президентской республики. Процесс ее становления имеет свои определенные этапы и особенности. В условиях объективной реальности транзитного периода наиболее эффективным является установление сильной исполнительной ветви власти. Кстати, данное положение предусматривалось и самими теоретиками модернизации, что более детально раскрыто в первой главе нашего исследования.

В-шестых, оценивая политическую модернизацию с позиции ее ценностного значения и соответствия ее политическим традициям и устоям казахстанского общества, нельзя обойти вниманием место и роль института президентства в Казахстане.

Одной из особенностей эволюции данного института в нашей стране является то, что сама должность Президента была введена еще при существовании тоталитарной системы правления. Однако, было бы неправильным утверждать, что в советском государстве Президент был той политической фигурой, коей он является сегодня, в том числе и в Республике Казахстан. Переход к президентским системам правления стал главенствующей тенденцией процесса политической модернизации на всем постсоветском пространстве, в том числе и в Казахстане.

В-седьмых, нельзя не резюмировать, что ценностный аспект политической модернизации проявляется в вопросе о сохранении межнационального мира и согласия в обществе. Полиэтничность и многоконфессиональность нашего общества также служат определенным обоснованием в процессе установления сильной президентской республики. Формирование грамотной национальной политики, создание специфических институтов, регулирующих национальные отношения в Республике Казахстан, во многом исходят от политической деятельности главы государства. Поэтому установление президентской республики в нашей стране сопряжено и факторами полиэтничности и многоконфессиональности населения. Важно, что субъект модернизации сумел обернуть этот фактор как в позитивный для процесса осуществления перехода к стандартам и ценностям современного демократического общества.

В Республике Казахстан представителям всех национальностей и религиозных групп предоставлена возможность эффективно развивать собственные культурные и духовные ценности. Позитивный опыт сосуществования наций и религий это еще одна специфическая особенность казахстанской модернизации.

Конечно, говорить о уже решенных проблемах в национальной политике было бы преждевременным. В первую очередь, это касается дальнейшего развития национальных и религиозных групп, претворения их интересов и потребностей. До сих пор актуальна проблема казахского языка, придания ему фактически, а не только юридически, статуса государственного.

Эти и другие проблемы должны решаться таким же, как и прежде постепенным и последовательным путем. Установление сильной президентской республики – это одна из эффективных возможностей успешного осуществления процесса модернизации казахстанского общества. При этом необходимо заметить, что становление сильной президентской республики в нашей стране осуществляется одновременно с процессом укрепления и развития других принципов демократического устройства, иных институтов власти. Так произошел переход к двухпалатному Парламенту, развитию и поддержке неправительственных объединений, закрепились основы многопартийной системы, предлагается введение выборности акимов и прочее. Понятно, что это стало основой для проведения всеобщей модернизации при приоритетной роли центральной власти.

На наш взгляд, наметившиеся положительные тенденции в становлении многопартийности, развитии таких основ гражданского общества, как "третий сектор", реализация плюрализма мнений, введение выборности глав местных исполнительных органов, предложения о расширении сферы компетенции главного законодательного органа республики стали возможными после создания необходимой основы. Постепенное и последовательное осуществление реформ модернизации и есть та почва, которая породила последние тенденции возрастания роли демократических институтов и принципов жизнеустройства в казахстанском обществе. Таким образом, установление сильной президентской власти при одновременном укреплении прочих ценностей демократии обеспечил успех процесса модернизации в Республике Казахстан. Это одна из специфических черт модернизации по-казахстански, и она представляет важный научный интерес к полученному опыту преобразования традиционного тоталитарного общества в современное, с укрепляющимися принципами демократического жизнеустройства.

В своем Послании народу Казахстана от 1 марта 2006 года глава государства отметил, что, Казахстан стоит сегодня на рубеже нового этапа социально-экономической модернизации и политической демократизации. Мы строим социально ориентированное общество, в котором окружены заботой и вниманием люди старшего поколения, материнство и детство, молодежь, общество, которое обеспечивает высокое качество и передовые социальные стандарты жизни всех слоев населения страны. Мы строим свободное, открытое и демократическое общество, последовательно создаем и укрепляем правовое государство, основанное на сбалансированной системе политических сдержек и противовесов; гарантируем и обеспечиваем полное равноправие всех религий и межконфессиональное согласие в Казахстане; сохраняем и развиваем многовековые традиции, язык и культуру казахского народа, обеспечивая при этом межнациональное и межкультурное согласие, прогресс единого народа Казахстана. А также рассматриваем нашу страну, как полноправного и ответственного члена международного сообщества, где Казахстан выполняет важные функции по обеспечению геополитической стабильности и безопасности в регионе.

Среди главных составляющих, которые позволят Казахстану претендовать на место в группе стран, входящих в верхнюю часть таблицы мирового рейтинга, по словам главы государства, необходимо отметить следующее.

Во-первых, фундаментом процветающего и динамично развивающегося общества может быть только современная, конкурентоспособная и открытая рыночная экономика, не ограниченная рамками только сырьевого сектора. Это экономика, основанная на уважении и защите института частной собственности и контрактных отношений, инициативе и предприимчивости всех членов общества.

Во-вторых, мы строим социально ориентированное общество, в котором окружены заботой и вниманием люди старшего поколения, материнство и детство, молодежь, общество, которое обеспечивает высокое качество и передовые социальные стандарты жизни всех слоев населения страны.

В-третьих, мы строим свободное, открытое и демократическое общество.

В-четвертых, мы последовательно создаем и укрепляем правовое государство, основанное на сбалансированной системе политических сдержек и противовесов.

В-пятых, мы гарантируем и обеспечиваем полное равноправие всех религий и межконфессиональное согласие в Казахстане. Мы уважаем и развиваем лучшие традиции ислама, других мировых и традиционных религий, но строим современное светское государство.

В-шестых, мы сохраняем и развиваем многовековые традиции, язык и культуру казахского народа, обеспечивая при этом межнациональное и межкультурное согласие, прогресс единого народа Казахстана.

В-седьмых, и это один из наших важнейших приоритетов, мы рассматриваем нашу страну как полноправного и ответственного члена международного сообщества, где Казахстан выполняет важные функции по обеспечению геополитической стабильности и безопасности в регионе.

Для Казахстана важно в процессе реформирования и углубления демократических принципов политической системы «гармонично учитывать как общие закономерности построения демократических и процветающих государств, так и важные культурно-исторические черты и традиции нашего общества».

По мнению Президента Н.А. Назарбаева, для развития демократических традиций и идей необходимо предусмотреть достаточно жесткую систему их защиты. Осуществлять суровый спрос за нарушение законов, определить меры ответственности за клевету, подкуп, насилие, пересмотреть соответствующие законы. Необходимо поставить жесткий заслон распространению религиозного экстремизма. Активно привлекать НПО на развитие социальной сферы, для контроля исполнения программ развития страны. В целях развития демократических идей и традиций необходимо повысить роль и такого общественного института, как Ассамблея народов Казахстана, которая вот уже более 10 лет решает задачи единения многонационального народа Казахстана.

Безусловно, по мнению С.Акимбекова, роль Президента внесла определенность в вопрос о ценностном аспекте модернизации. Стало ясно, что в новых условиях у государства есть достаточно продуманная собственная концепция развития. И она опирается, как на фундамент на общую идею модернизации восточных обществ. Было бы ошибкой не учитывать, что мы в Казахстане являемся частью восточного мира и соответственно многие риски, присущие восточным странам, стремящимся пройти по пути модернизации, свойственны и нам. Но пройти этот путь просто необходимо – если мы хотим быть цивилизованным государством, разделяющим европейские ценности. При этом у нас нет права на ошибку. Потому что никогда нельзя забывать о том, что в процессе модернизации в восточных странах существуют не просто сложные ситуации, а вполне реальные наиболее крайние их проявления. Первое – это хаос, распад государства на составляющие его части, в этой связи можно вспомнить Ирак, Афганистан, Таджикистан. Второе – усиление жестких авторитарных тенденций. Оба варианта явно не устраивают казахстанскую общественность. Поэтому для общества и государства принципиально важно найти золотую середину.

Предложенная президентом стратегия развития Казахстана, несомненно, и призвана сформулировать такую концепцию, которая основана на умеренной либерализации, без крайних радикальных форм ее проявления. То есть ставится задача сохранить достигнутое статус-кво в экономике и политике и одновременно провести их модернизацию. Об этом говорит и, возможно, ключевая фраза в выступлении президента: «сегодня нам важно найти оптимальный баланс между темпами демократических изменений и сохранением стабильного равновесия и высокой степени легитимности существующей политической системы» это действительно сложная проблема, но без легитимности невозможно стабильное развитие в экономике и в политике, при всей неоднозначности общественных оценок происходящего. Государство фактически предлагает умеренно-консервативную модель либерализации, стремясь провести модернизацию в восточном обществе без потрясения.

Казахстанская модель неизбежно интегрирует в себя западные и восточные ценности. Западные – либерализм, плюрализм мнений, индивидуализм, упор на права личности и восточные – коллективизм, главенство семьи, направляющая функция государства и другие нормы традиционного общества. В Год общенационального согласия Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев в книге “My life. my times and the future” (Моя жизнь, мое время и будущее), вышедшей в свет в 1998 году и предназначенной для западных читателей, подчеркнул, что “наша модель должна отражать конвергенцию разных моделей общественного развития” [10].

Очевидно, что для осуществления политической модернизации Казахстана потребуется еще очень

много времени, ресурсов, возможностей и желания. Процесс модернизации Республики Казахстан должен проходить в условиях сохранения стабильности и одновременным развитием следующих предпосылок преобразования традиционных обществ в современные.

Важную роль в процессе осуществления модернизации в Казахстане играет само государство. Государство выступает основным проводником социально-экономических, культурных и политических реформ казахстанского общества. Процесс модернизации в Казахстане должен продолжаться на основе выбранного пути постепенного преодоления традиционности и создания новых приоритетов современного общества. Безусловно, определенные традиционные ценности, такие, например, как толерантность казахстанского населения, необходимо сохранить и с пользой применить в процессе дальнейшего обновления общества и государства.

Важно сформировать в обществе идею о всеобщем консенсусе по основным приоритетам продолжающегося процесса модернизации. Принятие политических решений по ключевым проблемам процесса преобразования должно происходить на основе учета самых различных возможных интересов и потребностей. В этом плане, становится важным осуществлять взаимодействие с оппозиционными силами казахстанского общества. Это позволит увеличить представленность, легитимирует принятые политические и прочие решения в процессе проведения дальнейшей демократической модернизации.

Данный консенсус всех политических сил, граждан, общества и государства может быть достигнут при проявлении взаимного уважения, налаживания конструктивных отношений. Критика должна осуществляться на основе объективных факторов. Возможно, что оппозиционные силы предлагают действительно нечто лучшее для реализации конкретных реформ преобразования. На наш взгляд, главное это то, что и властные структуры, и оппозиционные силы стремятся к общей цели – формированию полноценного современного демократического общества. Как раз эта идея и должна стать основой их консолидации. Конечно, никто не говорит о том, что наличие разных мнений на одну и ту же проблему – это негативный момент, который необходимо подвергнуть искоренению. Однако принятие политических решений и предложений должно строиться на учете взаимных интересов и потребностей, что возможно при наличии взаимных уступок и соглашений.

Кроме того, не стоит забывать, что оппозиция должна представлять не только личностей ее возглавляющих, их сугубо личные обиды и интересы. Оппозиция становится легитимной, когда ее деятельность основана на реальном отражении конкретных социальных интересов и потребностей. Это весьма важно. Только при соблюдении данной характеристики оппозиционные силы смогут обрести поддержку у населения, уважение со стороны власти.

Сама власть должна исходить в своем построении отношений с оппозицией из того принципа, что это озвучивание неучтенных социальных интересов, или же реакция на приведение в силу определенных законов, осуществлении конкретных реформ преобразования. Адекватная и своевременная реакция на возражения со стороны оппозиционных сил позволит повысить уровень эффективности и легитимности самой правящей системы.

Исходя из теории политической коммуникации, достигнутый консенсус обеспечивает так называемую обратную связь между индивидом, обществом и государством. Путем обеспечения обратной связи правительство может вносить коррективы в те политические решения, которые вызвали негативную реакцию, или же наоборот способствовать их популяризации, потому что не всегда реформы модернизации встречаются населением на ура. Бывает, что необходимые преобразования становятся непопулярными в силу традиционных ценностей.

Кстати, необходимо заметить, что эту связь осуществляют и другие институты демократического общества – партии, неправительственные организации и т.д. Соблюдение этих принципов должно стать прочной основой успешной реализации модернизации в Казахстане.

Формирование дальнейшей модернизации в Республике Казахстан должно соответствовать следующим требованиям. Необходимо проводить укрепление казахстанской государственности, восстанавливать и сохранять определенные традиционные ценности (семья, нравственность, уважение к старшему поколению и т.д.), и одновременно претворять ценности современного демократического общества. Важным ценностным элементом формирования новой политической культуры, а также всего процесса модернизации является актуализация и пропаганда государства среди населения идеи о том, что наша республика играет важнейшую роль на всем Евразийском континенте, выступает связующим звеном между Востоком и Западом. Поэтому казахстанцы должны еще больше стремиться к тому, чтобы сформировать цивилизованное государство, сформировать и утвердить ценности демократически обустроенного общества. Причем, данный процесс необходимо преподнести событием, протекающим в русле всеобщего мирового развития.

При осуществлении такого пути модернизации казахстанское общество будет ощущать себя особой частью общего мирового процесса политического развития. Это обеспечит формирование неотрывности нашего общества от всеобщего процесса развития человечества. Необходимо воспринимать вводимые универсальные ценности демократического общества как прямые возможности включения в процесс всемирного развития. Это также будет способствовать успешному проведению реформ дальнейшей модернизации Республики Казахстан.

Основным результатом в процессе формирования новой политической культуры, а также всего процесса модернизации является актуализация и пропаганда государства среди населения идеи о том, что наша республика играет важнейшую роль на всем евразийском континенте, а также выступает связующим звеном между востоком и западом.

Необходимо стремиться к тому, чтобы сформировать цивилизованное государство, утвердить ценности демократически обустроенного общества. Данный процесс необходимо воспринимать как событие, протекающее в русле всеобщего мирового развития. Это обеспечит формирование неотрывности нашего общества от всеобщего процесса развития человечества. Необходимо воспринимать вводимые универсальные ценности демократического общества как прямые возможности включения в процесс всемирного развития. Это также будет способствовать успешному проведению реформ дальнейшей модернизации Республики Казахстан.

Властные структуры в Казахстане должны осуществлять процесс дальнейшей модернизации в русле усиления социальной направленности реформ, повышении роли государства в регулировании рыночных отношений. При соблюдении данного принципа претворения процесса преобразования государство не должно вмешиваться в деятельность гражданского общества, а лишь обеспечивать эти факторы его полноценного функционирования. В своем Послании народу Президент Н.А. Назарбаев справедливо отмечает: "Государство само должно стать гарантом свободной экономики. Его задача установить рыночные правила и затем обеспечить их соблюдение, действуя справедливо и беспристрастно".

В настоящее время административная реформа набирает обороты. Подготовлен законопроект «О гражданской службе», который скоро поступит на рассмотрение парламента. Приводятся в соответствие с сентябрьским указом «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы государственного управления Республики Казахстан» структура и полномочия правительства и местных государственных органов. Сделан также еще один важный шаг, который приблизит нашу систему государственного управления к современным мировым стандартам: подписан указ о создании электронного правительства.

Новый импульс процессам демократизации нашего общества придадут, по мнению Главы государства, и указы о введении выборности акимов на местах. В частности, указ о поэтапных, начиная с 2005 года, выборах акимов аульных (сельских) округов, аулов и поселков и указ о проведении в порядке эксперимента выборов акимов отдельных районов.

Универсальные законы, действующие одинаково и в Австралии, и в Африке, и в Европе, и в Азии, и в Америке, а именно: если общество не будет открытым, то оно будет подменено диктатурой личности или партии, если экономика не будет рыночной, то она обречена на застой, если не будет демократии, где власть большинства ограничивается законом и где меньшинству гарантируются условия осуществления прав и свобод, то не будет прогресса, а общество взорвется из-за конфликта интересов, предопределяют позицию и взгляд на перспективы дальнейшего демократического развития страны. В этой связи важным является инициатива Президента Казахстана по внедрению на постоянной основе практики подотчетности глав местных властей. В частности, Глава государства поручил акимам областей, Астаны и Алматы организовать и провести с 15 января по 1 марта 2005 года в областных центрах отчетные встречи с населением и с широким участием общественности. Целью этих встреч было информирование казахстанцев о ходе проводимых в стране социально-экономических и политических реформ, решение насущных проблем региона, обмен мнениями по наиболее актуальным вопросам развития конкретного населенного пункта. Президент также поручил акимам всех уровней и другим руководителям местных исполнительных органов разработать и реализовать конкретные мероприятия с целью проведения в жизнь предложений, которые поступят в ходе подобных встреч от населения.

Сегодня в условиях информационного общества, его компьютеризации возможна эффективная система прямой и, главное, обратной связи между органами управления и всеми членами общества, позволяющая непосредственно и немедленно выявлять и учитывать мнение всех членов общества по всем вопросам социального управления. Не случайно ряд современных политологов и социологов признает, что широкое внедрение интернет ЭВМ может способствовать децентрализации политических решений, возрождению прямой демократии. Информационное общество создает условия для реализации тенден-

ции расширения участия масс в управлении политической жизнью общества, для формирования компетентного информированного гражданина.

Модернизация осуществляется в Казахстане в условиях сохранения ситуации политической стабильности и гражданского согласия, что является важным достижением в процессе преобразования постсоветского государства в правовое и демократическое.

Несомненно, предложенные Президентом Республики Казахстан Н.А. Назарбаевым в мае 2007 г. изменения и дополнения в Конституцию – это плод работы представителей всех слоев и этносов казахстанского общества, назревший в результате многочисленных дискуссий на протяжении нескольких последних лет.

Неслучайно, конституционные поправки, принятые Парламентом и утвержденные Главой государства, многие отечественные и зарубежные эксперты окрестили как «революционные», то есть, по сути, судьбоносны.

Поскольку, они придают новый позитивный политический импульс для дальнейшего эволюционного развития казахстанского общества в контексте всестороннего учета ценностей, ментальности казахстанцев и укрепления суверенитета и государственности.

На наш взгляд, на данном этапе политической модернизации конституционное реформирование Республики Казахстан постепенно приближает казахстанское общество к «классической демократии», в которой, как известно, высшие ценности – это жизнь, свободы и права человека. Можно сказать, что эти демократические политические ценности из декларативно-теоретического формата переходят в практическое осуществление поставленных стратегических задач дальнейшего развития государства.

В процесс политической модернизации вовлечены все сферы общественной жизнедеятельности: экономика, культура, политика и т.д. В каждой из сфер социальной системы еще предстоит реализовать существенные реформы. В экономической сфере необходимо продолжение развития рыночных отношений, создание условий для функционирования среднего и малого бизнеса, развитие процесса дифференциации труда, а также стимулов для создания прочной основы для технологических новшеств. Важно отметить, что при активном экономическом реформировании сохраняются принципы последовательности и постепенности, стабильности и согласия, продолжается введение и развитие демократических ценностей. Это и есть рациональный выбор путей и методов модернизации в Казахстане. Кроме того, процесс модернизации социальной сферы требует дальнейшего разделения по конкретным видам деятельности граждан, институтов и государства. В культурной сфере на первое место выступает процесс формирования демократических ценностей и норм современного общества.

Стоит заметить, что процесс осуществления модернизации в Республике Казахстан отличает эволюционность и последовательность. Кроме того, модернизация базируется на принципе актуальности реформ и реализуется системно и поэтапно.

В процессе модернизации необходимо учитывать и определенные традиционные ценности казахстанского общества. В частности, наиболее оптимальным решением является адаптация традиционных ориентиров и приоритетов в условиях демократического устройства общества и государства. Таким образом, учет казахстанской специфики, использование универсальных ценностей демократии является наиболее рациональной моделью модернизации в Казахстане.

Процесс дальнейшего преобразования должен исходить из взаимного сотрудничества между обществом и властными структурами. Необходимо развивать демократические механизмы привлечения граждан к участию в процесс введения ценностных приоритетов, а также политических институтов. Все это будет только способствовать дальнейшей демократизации казахстанского общества.

Процесс модернизации в Казахстане доказывает, что одним из условий перехода к демократии является создание сильной исполнительной власти, что должно стать прочным залогом обеспечения эффективности реформ в нашей стране. Такие факторы эффективного осуществления процесса модернизации, как стабильность, согласие, постепенность, последовательность, своевременность были обеспечены именно благодаря существованию сильной президентской республики. Для дальнейшего эффективного осуществления модернизации, на наш взгляд, потребуется сделать еще очень многое, а это в свою очередь, определяет необходимость консолидации всех политических сил казахстанского общества. При наличии этого и других перечисленных факторов процесс модернизации придет к своему логическому завершению. В стране последовательно происходит развитие демократических институтов: регулярно проводятся свободные демократические выборы; осуществляется принцип разделения ветвей власти на основе сдержек и противовесов; существует политический плюрализм, созданы и функционируют институты и структуры гражданского общества и т.д.

1. Баймурзаева В.Х. *Общекзахстанские ценности как предмет политологического исследования: автореф.* — кан.полит.наук — Алматы, 2006. — 30 с.
2. Абсаиттаров Р.Б. *Саяси жаңғырту: мәні, типтері, анықтамасы / Ақиқат - №12, желтоқсан, 2007 - С. 12-18.*
3. Байдильдинов Л.А. *Казахстан как политическая реальность* — Алматы: Институт Развития Казахстана, 2000. — 169 с. (С. 19, 22, 26).
4. *Послание Президента Н.А. Назарбаева народу Казахстана об основных направлениях внутренней и внешней политики: "Стратегия вхождения Казахстана в число пятидесяти наиболее конкурентоспособных стран мира" // Казахстанская правда. — 2006. - 2 марта.*
5. Ишимухамедов А.Ш. *Проблемы становления и развития политической науки в Казахстане.* — Алматы 1999. — 91 с., (с. 5.).
6. Дьяченко С.А., Кармазина Л.И. *Республика Казахстан: особенности политической модернизации.* — Алматы, 1999. — 144 с. (С. 17, 19, 20, 21).
7. Абен Е.М. *Политико-правовая природа формы правления в Республике Казахстан // Диссертация на соиск. уч. степ. канд. юр. наук.* — Алматы, 1999. — 120 с. — С. 9.
8. Видова О. *Нурсултан Назарбаев. Портрет человека и политика.* — Алматы: Білім, 1998. — 320 с. — (С. 308).
9. Акимбеков С. *Мартовские тезисы // Континент. — №7 (168). — 2006. - 12-25 апреля — С. 4*
10. *Nazarbayev N. My life, my times and the future.* — P. 59.

Түйін

Бұл мақалада автор әлеуметтік-саяси ғылымда әлі де толығымен ашылмаған, қазақстан қоғамындағы жаһандану процесі және мәдени құндылықтар қарастырылады.

Резюме

В данной статье рассматриваются модернизационные процессы и культурные ценности в казахстанском обществе, которые в социально-политической науке еще не изучены.

Summary

In this article Modernization processes and cultural values in the Kazakhstan society which in socio-political science aren't studied yet are considered.

ОСОБЕННОСТИ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

А.И. Шалтыков — д.полит.н., профессор

Одним из ключевых направлений казахстанской внутренней и внешней политики является защита национально-государственных интересов, обеспечения национальной безопасности, в целом, и экономической безопасности, в частности. Демократические преобразования в Республике Казахстан, новые экономические структуры призваны компенсировать дефицит управленческих, координирующих ресурсов экономического развития государства, формирования адекватных новым экономическим, политическим, социальным реалиям, структур и механизмов обеспечения экономической безопасности.

Экономические аспекты национальной безопасности как фактора создания эффективной и конкурентоспособной экономики приобретают в последнее время особое значение для Казахстана. Казахстан является активным участником интеграционных процессов в СНГ. Их важность возрастает в связи со вступлением Казахстана в Таможенный союз с Россией и Беларусью. С необходимостью вступления в единое экономическое пространство, планируемое на начало 2014 года, что позволит обеспечить свободное передвижение капитала и рабочей силы, а также с предстоящим вступлением нашей страны во Всемирную торговую организацию (ВТО). Активизация процессов вступления во всемирную торговую организацию отвечает приоритетам экономического развития Казахстана. В этой связи существенными становятся требования к действенности политических, правовых и экономических институтов по защите национально-государственных интересов и интересов хозяйствующих субъектов в рамках национальных и международных правовых норм при соблюдении национальных традиций и ценностей.

Национальная безопасность представляет собой системное явление и охватывает практически все сферы жизнедеятельности общества. Особое место в структуре национальной безопасности занимает экономическая безопасность. Это обусловлено тем, что экономика представляет одну из жизненно важных сторон деятельности общества, государства и личности. Все виды национальной безопасности, так или иначе, не могут быть в достаточной степени реализованы без обеспечения экономической безопасности.

В целом, если говорить об общем содержании взаимного влияния государства, экономики и общества, то оно реализуется в целом следующим образом: государство регулирует и стимулирует экономику и

способствует организации общества; экономика определяет возможности и мощь государства и формирует экономические интересы общества; общество указывает цели и ограничения государства для бизнеса.

Можно выделить следующее обобщенное определение экономической безопасности: экономическая безопасность представляет такое состояние экономики, при котором обеспечивается защита национальных интересов от внешних и внутренних угроз в целях устойчивого воспроизводства условий жизнедеятельности личности, государства и общества. Национальные экономические интересы лежат в основе проводимой государственной экономической политики, важной составной частью которой является обеспечение экономической безопасности.

В целом, ключевым в понятии «экономическая безопасность» является обеспечение экономического суверенитета. В такой постановке экономическая безопасность подразумевает, прежде всего, защищенность интересов государства. Устойчивость любой экономической системы зависит от степени сбалансированности экономических интересов всех групп в процессе обеспечения экономической безопасности и конкурентоспособности государства. Реализация интересов личности, общества и государства всегда характеризуется наличием противоречий между собой, но явный перекос в одну сторону может означать подрыв основ устойчивости и развития национальной экономики.

В сфере формирования экономической безопасности Казахстана принципиальное значение имеет определение и максимизация возможностей участия Казахстана в международном разделении труда, формирование эффективной экономической политики для удовлетворения внутренних потребностей экономики и выхода на международные рынки с наукоемкой и конкурентоспособной продукцией.

Характерной чертой развития современной мировой экономики является тенденция ко все большей открытости национальных экономик. Объективной основой данного процесса служит усиление взаимозависимости стран, интернационализация производства и хозяйственной жизни. Степень открытости экономики зависит от множества факторов: масштабы и емкость внутреннего рынка, природно-ресурсный, научно-технический, промышленный потенциал страны и т.п.

Открытость национальной экономики начинается со снятия ограничений во внешнеэкономической деятельности, т.е. с либерализации внешней торговли. Одновременно либерализация внешней торговли представляет собой систему мер поддержки конкурентной среды в стране, поскольку отечественное предпринимательство должно окрепнуть за счет расширения внутренней конкурентной среды иностранными товарами.

Вместе с тем высокая степень открытости национальной экономики дает не только преимущества, но может привести к возникновению множества проблем, усиливая уязвимость экономики перед лицом глобальных экономических проблем. В этой связи особую актуальность приобретают вопросы внешнеэкономической безопасности национальной экономики.

Внешнеэкономическая безопасность страны представляет собой состояние защищенности национальных интересов от внешних угроз в целях создания условий для повышения конкурентоспособности национальной экономики. Внешнеэкономическая безопасность страны является составной частью национальной экономической безопасности, непосредственно влияющей на элементы ее внутренней структуры – экономическую независимость, стабильность и устойчивость национальной экономики, ее способность к саморазвитию и прогрессу.

Внешнеэкономическая безопасность страны в условиях открытой экономики требует: во-первых, чтобы участие страны в мирохозяйственных связях создавало благоприятные условия для развития национального производства; во-вторых, чтобы национальная экономика в наименьшей степени ощущала неблагоприятные развитие событий в мире как в экономической, так и в политической областях, хотя полностью избежать этого влияния в условиях открытой экономики невозможно.

Основу обеспечения внешнеэкономической безопасности составляет внешнеэкономическая политика государства, которая представляет собой систему мероприятий, направленных на достижение экономической данной страны определенных преимуществ на мировом рынке и одновременно на защиту внутреннего рынка от конкуренции иностранных товаров. Внешнеэкономическая политика часто использует достижения определенных политических целей и поэтому с полным правом считается составной частью внешней политики. Основными принципами осуществления внешнеэкономической политики являются: приоритетность национальных интересов; регулирующая деятельность государства; транспарентность; связь с другими политиками, в том числе и с внешней политикой государства.

На современном этапе развития Казахстана объективно существуют реальные внутренние и внешние угрозы, недопущение или преодоление которых должно стать важнейшим элементом стратегии экономической безопасности Республики Казахстан.

К числу угроз экономической безопасности, требующих первостепенного разрешения в первую очередь относятся: низкая конкурентоспособность продукции большинства отечественных предприятий; усиление сырьевой направленности экономики; увеличение имущественной дифференциации населения и повышение уровня бедности, что ведет к нарушению социального мира и общественного согласия. К числу главных угроз экономической безопасности на сегодняшний день можно отнести именно сырьевую ориентированность государства.

В целом, угрозы экономической безопасности имеют комплексный характер и обусловлены они недостаточными темпами наращивания экономического потенциала государства, уровнем и качеством жизни населения, неэффективности использования ресурсов, снижением способности адекватно противостоять рискам и вызовам, связанным с изменением конъюнктуры мировых рынков, мировой глобализации и информатизации.

Анализ показывает, что распространение теневой экономики в Казахстане оказывает наиболее значимое влияние практически на все факторы национальной безопасности. Масштабы и структура теневой экономики в народном хозяйстве Казахстана свидетельствуют о пробуксовывании социально-экономических реформ в стране, о необходимости корректировки концепции рыночных преобразований. Можно утверждать, что параметры теневой экономики являются важным индикатором эффективности или неэффективности реформирования.

К внешним факторам, провидирующих возникновение угроз экономической безопасности Казахстана следует отнести: переход отечественных активов в собственность иностранных компаний, интересы глобальных игроков, ТНК, зависимость Казахстана от международных цен на сырьевые ресурсы, зависимость от экспорта сырья, нерешенность проблем водных ресурсов с КНР, Кыргызстаном, Узбекистаном, агрессивная банковская политика, неконтролируемый импорт, нестабильность в соседних странах.

При этом структурная деформированность и малоэффективность экономики, выражающаяся в приоритетном сохранении ее в топливно-сырьевой направленности, недостаточном развитии наукоемких и высокотехнологичных производств, особенно в машиностроении, низком уровне инвестиционной активности, усилении объективно существующей территориальной дифференциации уровней экономического и социального развития регионов является наиболее актуальной угрозой экономической безопасности страны.

Таким образом, обеспечение безопасности развития и функционирования страны относится к одной из важнейших задач современного государства в условиях глобализации. Став независимым суверенным государством, Казахстана поставил задачу решить проблему обеспечения национальной безопасности. 26 июня 1998 года был принят Закон РК «О национальной безопасности Республики Казахстан», который регулирует правовые отношения государственных органов, организаций и граждан в области обеспечения национальной безопасности, определяет цели, систему и направления обеспечения национальной безопасности Казахстана.

В целях дальнейшей реализации государственной политики Республики Казахстан в сфере экономики и обеспечения экономической безопасности Правительством республики разработаны и приняты различные государственные программы: Программа развития и продвижения экспорта – «Экспорт-2020», Программа поддержки и стимулирования прямых иностранных инвестиций – «Инвестор-2020», Программа форсированной модернизации действующих и создания новых производств – «Производительность-2020», «Дорожная карта бизнеса-2020», Государственная программа по форсированному индустриально-инновационному развитию Республики Казахстан на 2010-2014 гг., Антикризисная программа развития экономики Казахстана, Программа развития Государственно-частного партнерства (ГЧП) в Республике Казахстан, Программа развития МСБ и крупного бизнеса в Республике Казахстан.

Для достижения поставленных целей необходимо разработать продуманную и взвешенную экономическую политику, обеспечить взаимодействие государства и бизнеса, создать условия для их стабильного развития. В настоящее время Казахстан имеет все факторы для обеспечения нормального функционирования экономики, для этого нужно правильно выбрать стратегию отношения государства к экономике, учитывая специфические особенности республики.

При осуществлении политики обеспечения экономической безопасности следует учитывать, что бесконтрольность государства, его непререкаемый авторитет во всех сферах жизнедеятельности, подкрепленные властью, силой и насилием, опасны, в первую очередь, самому государству, так как такие негативные процессы как бюрократизация, коррумпирование, криминализация его отдельных структур могут привести к деградации этого государства и такому конечному результату как отчуждению этого государства от общества.

ационально-государственных интересов Казахстана в сфере экономики важнейшими являются экономика и экономический рост, улучшение благосостояния казахстанского общества, сохранение государственного контроля над стратегическими отраслями, повышение конкурентоспособности и рейтинга республики в условиях глобализации. Реализация этих задач и позволит обеспечить экономическую безопасность нашего государства, что приведет, в конечном итоге, к экономическому процветанию Казахстана, на который влияние оказывают два существенных момента: первое – благоприятная ситуация на мировых товарно-сырьевых рынках – казахстанское углеводородное сырье, цветные металлы имеют высокие мировые цены, в результате чего, увеличился объем их экспорта; второе – Казахстан сегодня занимает лидирующую позицию среди стран СНГ по привлечению прямых иностранных инвестиций.

Балансированное развитие в ближайшее десятилетие будет обеспечено за счет ускоренной модернизации и повышения конкурентоспособности национальной экономики. Во-первых, основным направлением должна быть сделана работа по росту производительности труда. Во-вторых, обеспечение продовольственной безопасности страны. В-третьих, реализация экспортного потенциала, в первую очередь, это направление относится к Таможенного союза, Центральной Азии, Кавказа и Ближнего Востока (1). Кроме того, одним из направлений обеспечения стабильного экономического развития и обеспечения безопасности являются: грамотная торговая политика, обеспечивающая конкурентоспособность экономики, поддержка предпринимательства как движущей силы новой экономики, а также привлечение инвестиций.

«Десятилетие – новый экономический подъем – новые возможности Казахстана: Послание Президента Казахстана Н.А. Назарбаева народу Казахстана. – Астана, 2010.

Michael Bush and the World // Foreign Affairs 2002 Issue 81 N5.

Itatien und Ausrichtung der staatlichen Zollpolitik der Republik Kasachstan Sozialphilosophie, politische und ökonomische der Modernisierung Kasachstans. Verlag Dr. Koster. – Berlin, 2012.

Түйін

Мемлекеттің бәсекеге қабілеттілігінің басты факторы ретіндегі Қазақстан Республикасының экономикалық дамуын қамтамасыз ету үрдісі талданады.

Резюме

анализируются процессы обеспечения экономической безопасности Республики Казахстан как важного фактора конкурентоспособности государства.

Summary

processes of ensuring economic safety of the Republic of Kazakhstan as important factor of competitiveness of the state are analyzed

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІГІН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ СТРАТЕГИЯСЫ

Л.М. Иватова – саяси ғылымдарының докторы, профессор,

Е.А. Ордабек – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің докторанты,

Е.Ж. Назаров – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің докторанты

ан тәуелсіздік алған уақыттан бері сыртқы саяси қызметінде көпвекторлық саясат ұстанатынын білдіреді. Бұл саясаттың негізі Орталық Азияда стратегиялық мүддені іс жүзінде іске асыру үшін әр түрлі мемлекеттер арасындағы ара салмақта жатыр [1]. Шын мәнінде Қазақстан аймаққа ықпал етуге ұмтылып жетекші державаларының бәсекелестігін пайдаланып, оның ресурстарына жол ашу үшін қолынан барын жүргізуге тырысуда. Республиканың геополитикалық жағдайы, экономикалық, әскери-дипломатиялық саясатты ақтайды. Алайда, «кім бәріне дос болса, онда ол ешкімге дос емес» деген француз сөздеріне қарамастан, Қазақстанға ерте ме кеш пе өзінің сыртқы саясат басымдығын анықтауға тура келеді. Қазақстан Республикасы қауіпсіздігіне төну мүмкін бар сыртқы қатерлердің спектрін анықтауды талап етеді. Қазақстанның қауіпсіздікті қамтамасыз етудің негізгі бағыттарына мыналарды жатқызуға болады: қазақстанның мемлекеттік егемендігі мен территориялық тұтастығын сақтау; қазақстанның конституциялық құрылымын сақтау және оның құқықтық негіздерінің бекітілуі; қазақстанның әлеуметтік-саяси дағдарыстың алдын алуға қабылетті өркениетті саяси диалог механизмдерін қолдануы;

қорғаныс қабілетінің және демократиялық саяси жүйенің қалыптасуы;

қорғаныс қабілеті мен меншігі, денсаулығы, өмірін сенімді қорғау үшін жағдайдың жасалуы.

Саяси қауіпсіздікке төнетін ықтимал қауіп-қатерлерді ішкі және сыртқы қатерлер деп бөліп көрсетуге болады. Саяси факторды жүйелік талдауға сүйене отырып, ішкі саяси қатерлердің бірнеше көздерін көрсетейік:

1. Қоғам мен билік арасының айтарлықтай алшақтауы, мемлекеттік және әлеуметтік институттар арасында өзара байланыс каналдарының болмауы.

2. Әлеуметтік шиеленісті реттеу процесін жүргізуші конструктивті оппозицияның болмауы және партиялық жүйенің аморфтығы.

3. Әлеуметтік-экономикалық дағдарыстың өршуі жағдайында әлеуметтік және саяси радикализм тенденциясының, жұмыссыздықтың өсуі.

4. Мемлекеттік билік институттарының тұрақсыздығы, мемлекеттік басқару тиімділігін төмендететін бюрократиялық аппараттың өсуі. Мемлекеттік билікке сенімнің төмендеуі, оның легитимділігіне күмәндану.

5. Мемлекеттік билік органдарында жемқорлықтың белең алуы, криминалды құрылымдардың барлық деңгейдегі шенеуніктермен байланысуы, ұйымдасқан қылмыстың билік тармақтарына енуі.

6. Мемлекет ішінде қоғамды дүрліктіру, конституциялық құрылысты жоюға бағытталған саяси терроризммен айналысушы экстремистік, әскериленген ұйымдардың құрылуы.

Қазақстанның саяси қауіпсіздігіне төнетін шынайы әрі потенциалды ішкі-сыртқы қатерлерді қарастыру процесінде республика ұлттық мүдделерінің басқа мемлекеттің ұлттық мүдделері арақатынасына мән беру керек. Дәл осы уақытта Қазақстан саяси қауіпсіздігіне қауіп сырттан гөрі ішкі жағдайлардан болуы мүмкін. Әңгіме билік пен қоғам арасының алшақтауы, мемлекеттік билікке сенімнің төмендеуі, мемлекеттік аппаратта сыбайлас-жемқорлықтың өсуі.

Халықтың көпшілігінің кез алдында биліктің легитимділігінің төмендеуі Қазақстанда қалыптасқан саяси жүйені құлатуға әкелетін саяси-әлеуметтік экзистенстер мен катаклизмдердің басты көзі болып табылады. Қоғамдағы радикалды қауіптерді болдырмау және әлеуметтік шиеленісті төмендету үшін, билеуші саяси топтың өз қауіпсіздігі үшін билікке өзіндік шектеулерге бару керек, ол үшін келесідей қадамдар жасау керек:

1. Тиімді партиялық жүйе қалыптасу үшін біршама жағымды заңнамалық және психологиялық климат қалыптастыру керек. Ол үшін қолданыстағы заңдарды жетілдірсе болады.

2. Белсенді мемлекеттік емес Бұқаралық ақпарат құралдарына қарсылықты төмендету, бұқаралық ақпарат құралдары билікпен өзара қатынаста және мемлекеттік құрылымдар мен қоғам арасын жалғаушы рөліне шығуы керек.

3. Мемлекет құрылымдарындағы сыбайлас жемқорлықтың алдын алып, онымен күрес тек мемлекеттің емес, сондай-ақ, БАҚ, үкіметтік емес ұйымдардың да назарында болуы керек.

4. Жұмыссыздықпен күрес, соның ішінде жастар арасындағы жұмыссыздықпен күрес саласында терең ойластырылған әлеуметтік саясат жүргізу [2].

Қазақстан республикасы ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етуде тағы бір маңызды факторлардың бірі - әскери қауіпсіздік. Оған әскери дайындық пен стратегиялық күштердің әскери қабылеттілігін және жалпы тағайындау күштерінің даму деңгейін, әскери инфраструктура, әскери теоретикалық және әскери қолданбалы дайындық деңгейі, әскери-өндіріс комплексінің күйі кіреді.

Зерттеушілердің көпшілігі мемлекеттің ықпалы мен геосаяси салмағы оның әскери күштермен қамтамасыз етілуімен анықталады деген пікірді ұстанады. Америка Құрама Штатарының ұлттық қауіпсіздік стратегиясында былай айтылады: «Бүгінде ұлттық қауіпсіздікті нығайту әскери іс-қимылдарға кірісуге дайын тұрған мықты қарулы күштердің болуын талап етеді».

Әскери қауіпсіздік мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігінің бірден-бір құрамы бола отырып, «ұлттық қауіпсіздік» сөзімен синоним ретінде қолданылады. Бұл шындығында да адамзат даму тарихы барысында дәл осы елдің қарулы күші мемлекеттің өмірлік маңызды мүдделерін, соның ішінде территориялық тұтастық және егемендікті сақтауды қамтамасыз етуде анықтаушы фактор болды. Тіпті, өзіндік Қарулы Күштердің болуы шынайы мемлекеттік тәуелсіздіктің белгілерінің бірі болды. Қазіргі жағдайда әскери қауіпсіздіктің міндеттері өзгерген жоқ. Бұл мемлекетті сыртқы агрессиядан қорғау; қарулы қақтығыстар мен соғыстың болу мүмкіндігін болжау.

Дәл осы уақытта Қазақстанға қарсы қандайда бір көрші мемлекеттің ірі әскери агрессиясының болу мүмкіндігі төмен. Республиканың агрессиялық мақсаты бар шынайы әскери қарсыласы жоқ. Алайда еліміздің геосаяси жағдайының өзіндік спецификасы мен ерекшеліктері мемлекет аралық мүдделер қайшылығының болуы қарулы қақтығыстар потенциалын жоққа шығармайды. Соның ішінде Қазақстанды қосып алуы мүмкін аймақтық деңгейде. Бұл қарулы күштердің құрылысы және елдің қорғанысқа дайындығы тек соғыстың бір түріне ғана емес, оның барлық жиынтығына бағытталуын талап етеді [3].

Сондай-ақ, қазіргі таңдағы бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі – ядролық қауіпсіздік мәселесі болып табылады.

Қазақстан тәуелсіздік алған сәтте әлемдегі ең ірі ядролық держава болуға мүмкіндігі бар еді. Өйткені, республикада қуаты жағынан әлемдегі төртінші ядролық арсенал мұраға қалған болатын. Қазақстанда құрлықаралық баллистикалық зымырандарға арналған 1216 оқтұмсық және ауыр бомбардирлердің зарядтары, жаппай қырып-жоятын заманауи құрал-жабдықтармен жарактанған ядролық стратегиялық күштер кешені болды. Ядролық арсеналда сонымен қатар 1400 ядролық оқтұмсықты стратегиялық 104 Р-36М зымырандары сакадай сай тұрды. Қазақстанда, сонымен қатар, құрлықаралық зымырандарды ұшыратын 148 шахталық қондырғылар шоғырланды, сондай-ақ, ауыр МБР СС-18 оқ-зарядтардың үштен бірі, Байқоңыр ғарыш айлағында баллистикалық зымырандарды сынақтан өткізетін маңызды нысандар жұмыс істел тұрды. Сонымен қатар, Қазақстанда өз ядролық қаруын жасауға қажетті барлық ғылыми-зерттеу, өндіру және өндіріс инфрақұрылымы болды.

Алайда Қазақстан Украина мен Беларустан әлдеқайда бұрын ядролық тактикалық қаруларды өз аумағынан шығарды, бұл еліміздің ядролық қарусыз мемлекет болуға ұмтылысының айқын дәлелі еді. Өрине, Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін тап болған экономикалық проблемаларға қарамастан, ядролық арсеналын ұстап тұруға шамасы жетер еді. Бірақ Қазақстан ядролық мемлекет мәртебесінен өз еркімен бас тартқан тарихи шешім қабылдады. Бұл жерде Елбасы Н.Ә. Назарбаевты ядролық қаруды және оның компоненттерін әлдебір экономикалық артықшылықтарға айырбас жасауға үгіттегендер де аз болмады. Піпті, кейбір мұсылман елдерінің тарапынан ұдайы қысымдарға қарамастан Елбасы жағдайды тұрақсыздандыру жолына баспады. Оның орнына Қазақстанның көшбасшысы Нұрсұлтан Назарбаев елдегі жойқын қару қорларын жою жөнінде тағдырлы шешім қабылдап, Қазақстанды аймақтағы тұрақтандырушы күшке айналдыруға бекінді. Бұл тәуелсіз мемлекеттің саналы түрде қуатты ядролық әлеуетінен бас тартудың әлемде бұған дейін бұрын-соңды болып қормеген тарихи қадам еді.

Қазақстанның саяси шешімі әскери ядролық бағдарламаларын дамытуға тырысып отырған, бұрын-соңды халқы ядролық сынақтар зұлматын басынан кешпеген елдерге үлгі болуы тиіс.

Сол кезде Қазақстанның ядролық мәртебен сақтап қалуына да дәлелдер жеткілікті болатын, дегенмен Президент Н.Ә. Назарбаевтың ядролық қару әлеуетін сақтауға қарсы айқын көзқарасы болды, оның негізінде қазақстандықтардың мүддесі бәрінен жоғары қойылды. Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігі мен өмірлік маңызды мүдделелерін көздей отырып, Президент күрделі келіссөздер барысында тағдырлы шешім қабылдады. Сөйтіп, оның пікіріне құлақ түретін әлемдік деңгейдегі ең беделді саяси қайраткер ретінде қалыптасты [4].

Халықтың көпұлтты құрамы елдің ішкі саяси климатына ықпал ететін фактор. Бүгінде еліміздегі этностар арасындағы келісім мемлекеттің дамуы мен қауіпсіздігінің маңызды кепілі болып отыр.

Этникалық қауіпсіздікке төнуі мүмкін қатерлердің ішінен мыналарды атап өтуге болады:

- әлеуметтік шиеленіске әкелетін халықтың негізгі бұқарасының әлеуметтік-экономикалық жағдайының нашарлауы;

- радикалды ұлтшыл топтардың пайда болуы, қоғамның этникалық белгісі бойынша әлеуметтік бөліну процесінің ұлғаюы.

Конфессиялық қауіпсіздік – адамның сенім тандау құқықын қамтамасыз етуге бағытталған. Қазақстанда мемлекеттің ішкі өмірінде тұрақтандырушы рөл ойнайтын екі дәстүрлі ислам және православие діні қалыптасқан. Алайда біршама қауіпті – қызметі адамның санасы мен моральдық құндылықтарына қарсы бағытталған «тоталитарлық» секталар тудыруы мүмкін. Сондай-ақ, ваххавизм, «Асбат әл-Ансар», «Мұсылман бауырлар», «Талибан», «Боз-гурд», «Орталық Азия моджахеттерінің жамағаты», «Лашкар и-Гайба» және «Әлеуметтік реформалар қоғамы» сияқты зайырлы басқару формасына қарсы радикалдық топтар мен діни ұйымдардың пайда болуы да үлкен қатер болып отыр. Мұндай топтар әсіресе жастардың санасын улауда. Мұндай діни экстремизмнің алдын алу үшін, белсенді жастар саясатын жүргізіп, жастар арасындағы жұмыссыздықты жою, қандай да діни секталарды тіркеуде талаптарды күшейту, басқа елдерде құқыққа қарсы әрекет жасаған секталар қызметіне тыйым салу қажет.

2008 жылы 17 қаңтарда «Нұр Отан» халықтық-демократиялық партиясының саяси кеңесінде республика президенті Нұрсұлтан Назарбаев: «Қазақстандағы миссионерлік ұйымдардың қызметі бақылаусыз қалмауы тиіс. Еліміздегі көптеген миссионерлік діни ұйымдардың бақылаусыз әрекет етуіне тосқауыл қою қажет», – деді. – Біз дін мемлекет ісінен бөлінген зайырлы мемлекетпіз, бірақ бұл Қазақстан түрлі діни қозғалыстар үшін «қоқыс жәшігі» болады деген сөз емес. Бүгінде Қазақстанда он мыңнан аса миссионерлік ұйымдар жұмыс істейді және біз олардың қандай мақсат көздейтінін білмейміз. Біз мұндай бетімен кетушілікті болдырмауымыз тиіс, ол біздің мемлекетіміз үшін қажет емес, – деп атап көрсетті.

Осыған орай, Елбасы «партия халық арасындағы ұлтаралық келісім мен бейбітшілік, этникалық және діни төзімділікті кенінен насихаттай жүруі тиіс» дей келе, осындай кертартпа құбылыстардың жолын кесуге бағытталған өзгертулер ұсыну қажеттігін баса көрсетті.

Шын мәнінде, бүгінгі таңда дінді насихат құралы ретінде пайдаланып, өз үстемдіктерін жүргізуге тырысып жатқандарға шектеу қоятын кез келгенін өмірдің өзі дәлелдеді. 1992 жылы қабылданған «Діни наным сенім бостандығы және діни бірлестіктер» туралы заң сырттан келген секталардың ел аумағында сайран салып, емін еркін жүруіне мүмкіндік беріп келді. Бақылаудың бәсеңсігені соншалық, еліміз мәдени ошақтарын сатып алған діндарлар оны өздерінің ғибадатханаларына айналдырып, жастар мен жүйкесі жұқарған қазақтардың басын айналдыруда.

Қазақстанда түрлі дәстүрлі емес діни ұйымдар саны өсуде. Бас-аяғы жиырма жыл уақыт ішінде «Сайентология шіркеуі» (статистикалық есеп бойынша: 2003 ж. – 1; 2008 ж. – 5; 2009 ж. – 4), «Кришнаны тану қоғамы» (статистикалық есеп бойынша: 2008 ж. – 12; 2009 ж. – 10;), Фархад атаның жолын қуған «үмбеттер», «Ата жолы» (басқаша атауы «Ақ жол»), «Иегова куәгерлері» (статистикалық есеп бойынша: 1990 ж. – 27; 2003 ж. – 100; 2008 ж. – 76; 2009 ж. – 78), тағы да басқа толып жатқан дәстүрлі емес діни ұйымдар (статистикалық есеп бойынша: 2003 ж. – 51; 2009 ж. – 44;), «Елұншылдар», (статистикалық есеп бойынша: 1990 ж. – 42; 2003 ж. – 32; 2008 ж. – 48; 2009 ж. – 51) еліміздің түкпір-түкпірін жаулап үлгерді.

Ұлттық қауіпсіздік – бұл сыртқы және ішкі қауіп-қатерден қорғалу. Елдің қауіпсіздік саясаты концепция және жолдар мен шешім әдістердің бағдарлануын анықтаумен, сонымен қатар бөлек мемлекеттің тіршілігін сыртқы және ішкі қауіп-қатерден қорғау бағасымен байланысты. Ұлттық қауіпсіздікті ішкі тұрақтылық, қоғамның сапалы денсаулығы, сондай-ақ сыртқы қолайлы орта, позитивтік халықаралық бедел элементтерінің бірі деп қарастыру қажет [5].

Міне, жоғарыда аталған ұлттық қауіпсіздік факторларын құрайтын Қазақстан Республикасы ұлттық қауіпсіздік концепциясы ұлттық мүдделерді, мемлекеттің ішкі потенциалының құндылықтар мен өмір салтын қорғауға бағытталуы керек. Бұл жерде өмірлік маңызды мүдделер, соның ішінде территориялық тұтастық пен мемлекеттік тәуелсіздікті сақтау жеке адамдардың еркі мен тілегіне байланысты емес. Мемлекетке қандай саяси билік келсе де, олар жеке адам, қоғам мен мемлекет мүдделерін іске асыру үшін қызмет етеді. Тек олардың ұлттық мүдделерді жүзеге асырудағы әдіс-тәсілдері басқаша болмақ.

1. Бакаев Л.Е. *Национальная безопасность РК.* – Алматы: Жеты Жарғы, 1998, - с. 38-39, 100-101.
2. Сарсекеев М. *Национальные интересы и внешняя политика Казахстана // Евразийское сообщество.* 2002. - №1. - с. 13
3. Ахметгалиев Б. *10 лет: Казахстан и Интеграция.* – Алматы, 2001.
4. Назарбаев Н.А. *Критическое десятилетие. Атамұра, 2003 г.* - с. 170-171.
5. Алимов С.М. *Национальная безопасность – основа независимого государства.* – Алматы, Вестник КазНПУ им Абая, 2007, - №2(13). – с. 92-95.

Түйін

Берілген мақалада Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздік стратегиясының жүзеге асырылуы қарастырылып жатыр.

Резюме

В данной статье рассматриваются стратегия осуществления национальной безопасности Республики Казахстана

Summary

The article analyzes the realization strategy for the national safety of the Republic of Kazakhstan.

происходит от латинского «institutum», что означает «установление» или «учреждение». А политический институт – это, во-первых, состояние организованной общности, организованная форма объединения людей в особое общество, обосновывающееся на коллективной воле, целях и образах жизнедеятельности; во-вторых, идеальная модель ассоциации людей, формирующаяся по поводу власти и влияния, это поддерживающая интеграцию человека и коллектива, управляемость общностью и опирающаяся на коллективные ценности, организационные принципы, рациональные нормы (установления); в-третьих – реализация и воспроизводство моделей (систем принципов и норм, правил и целей) общения в структуре совокупной практики политической активности индивидов и групп, человеческого социума в целом [1].

Действительно, сложность и противоречивость политической жизни, появление новых процессов и явлений, таких, как бюрократизация, милитаризм, коррупция и т.д., заставили политических исследователей по-новому посмотреть на государство и власть. Говоря словами американского политолога Л.Козера, представители политической науки сконцентрировали свое внимание на «государстве как институте, осуществляющем монополию законного применения силы на данной территории» (определение Вебера) [2].

Институциональный подход к анализу политических процессов, или институционализм, возникший в Западной Европе в конце XIX в. как одно из направлений экономической, социальной и политической науки, предполагает формирование определенных политических организаций, составляющих в совокупности своеобразный механизм обеспечения совместной политической деятельности людей. Один из создателей теории институтов французский правовед М.Ориу полагал, что «институты – это определенная идея, осуществляемая в конкретной социальной среде» [3].

Степень и характер институционализации в обществе, т.е. числа возникающих в нем институтов и легкости их образования, свидетельствуют об уровне развития и типе общества, его политической системе и ассоциативной жизни, свободе образования политических и иных группировок. В этом отношении современные демократические государства существенно отличаются от авторитарных, особенно тоталитарных государств, политическая и общественная структура которых сводится к минимуму формализованных и официальных институтов.

Институционализация – это превращение какого-либо явления или движения в организованное учреждение, формализованный, упорядоченный процесс с определенной структурой отношений, иерархией власти различных уровней и другими признаками организации: дисциплиной, правилами поведения и т.д. Начальные формы институционализации возникают на уровне общественного самоуправления и самоорганизованных (стихийных) процессов: массовых или групповых движений, волнений и т.п., когда в них обнаруживаются упорядоченные, направленные действия, появляются лидеры, способные их возглавить, организовать, а затем и постоянные руководящие группы, а само явление поддается управлению. Более развитые формы институционализации представлены сложившейся политической системой общества со сформированными политическими институтами и институциональной структурой власти, учреждений, политических ассоциаций и т.п.

Институционалисты (Т.Веблен, Ж.Рекар, А.Грачи, М.Ориу и др.) под политическими институтами понимают группы людей, связанных какой-либо одной идеей для выполнения определенных функций. Т.Парсонс и Р.Мертон определяют политические институты как организационную систему поведения и политических отношений. По мнению Р.Кенига, политические институты – это система норм, регулирующих поведение человека в политической сфере [4].

Исходя из этого, можно определить, что главная функция всех институтов – регулирование процессов и явлений в обществе с целью сохранения его стабильности и поддержания равновесия между проявляющимися тенденциями.

Необходимо отметить также существенную особенность генезиса политических институтов. Она состоит в том, что деятельность по созданию того или иного института не носит одноактного, разового

характера, а представляет собой процесс, охватывающий значительный исторический период, в котором могут быть выделены определенные этапы становления того или иного политического института и его переходные формы. Необходимо учитывать и различные общественные условия, в которых происходит развитие политических институтов. Например, известное несовершенство политических институтов в докапиталистических обществах было обусловлено, прежде всего, недостаточной зрелостью и профессионализмом самих государств. Политические институты в ходе своего исторического развития претерпевают значительную трансформацию, в результате чего они могут остаться устойчивыми или оказаться неустойчивыми. От степени их стабильности во многом зависит уровень стабильности всей политической системы.

Политические институты являются инструментами реализации власти. Власть – такая форма организации общественных отношений, которая при определенных условиях позволяет одному социальному элементу влиять на поведение другого. С телеологической точки зрения власть можно охарактеризовать как способность достижения поставленных целей, получения намеченных результатов. «Власть может быть определена как реализация намеченных целей», – пишет Б.Рассел [5].

Политическая власть, как наиболее важный вид власти устанавливает тип отношений между большими социальными группами. Политическая власть – это реальная способность данной группы, индивида проводить свою волю в политике и правовых нормах.

Отличительными признаками политической власти являются:

- легальность использования силового давления в пределах государства,
- верховенство, обязательность решений для всякой иной власти;
- публичность, т.е. всеобщность и безличность;
- моноцентричность, наличие единого центра по принятию решений;
- многообразие ресурсов. Политическая власть, и особенно государство, используют не только принуждение, но и экономические, социальные и культурно-информационные ресурсы [6].

Властные отношения воплощаются в политических институтах. Герман Файнер, работавший в 30-50-е годы XX века, сравнивал институты не только в их легальной форме, но также и по способам функционирования. Он также объяснял, почему он сконцентрировал свое внимание на политических институтах: «Сущность государства заключается в его монополии на принудительную власть, провозглашенной и реализуемой как единственная легитимная монополия» [7].

В политологии под политическим институтом разумеют, прежде всего, само государство. Политическими институтами являются и государственные органы, правовая и избирательная системы, а также политические партии, общественные организации, выражающие интересы различных групп и пр. Государство – это высшая форма политического устройства общества. один из функциональных институтов общества, обеспечивающих его стабильность, то есть, ядро политической системы, наиболее внутренне организованный ее элемент.

С момента своего возникновения, понятие «государство» неоднозначно трактовалось в истории политической мысли, так как государство представляет все общество в совокупности, и от его имени принимаются все без исключения властные решения, касающихся всех членов общества и обязательные для выполнения всеми ими.

Государство – носитель власти, юрисдикция которой распространяется на всю территорию страны и на всех членов общества. Поэтому государство можно определить как социальную организацию, имеющую конечную власть над всеми людьми, которые проживают в границах определенной территории, и имеющую главной целью решение общих проблем обеспечения общего-блага при сохранении, прежде всего порядка.

С этой точки зрения государство представляет собой политическую самоорганизацию общества. К.Шмиг отмечал, что понятие государства предполагает понятие политическое: государство есть политический статус народа, организованного в территориальной замкнутости. Оба этих признака – статус и народ – получают смысл лишь благодаря широкому признаку – политическому [8].

Современные государства есть одновременно и арены политической борьбы за власть. Французский политический теоретик Морис Дюварже в работе «Политические институты и конституционное право» (1960 г.) писал: «Различие между государством и другими объединениями людей, скорее не качественное, а количественное: государство является самым полным, законченным и совершенным из человеческих сообществ, существующих в настоящее время. Отсюда проистекает то, что юристы называют «государственным суверенитетом», в котором они видят основные определения государства» [9].

Сказанное позволяет сделать вывод, что государство занимает особое место в политической системе.

являясь осевым стержневым элементом, вокруг которого объединяются все остальные составляющие. Если партии и другие институты представляют интересы и позиции тех или иных категорий и группировок граждан в политической системе, то государство проявляет всеобщий интерес, оно есть главный инструмент реализации власти, главный субъект суверенитета.

С этой точки зрения представляет определенный интерес мнение П. Данливи, представителя Лондонской школы экономики и политической науки, сложившейся в конце XIX в., который называет следующие основные характеристики современного государства:

1. Государство – это форма организованных институтов, каким-либо образом связанных друг с другом. Это позволяет определять государство как некую «единицу», как если бы все институты были одним действующим лицом. Институты – это социальные структуры (институт «обещания»); формальные организации (государственные ведомства) или комплексные совокупности правил (право, законодательство):

2. Разумеется, государство начинает вести себя как единый актер только на определенной дистанции. При ближайшем рассмотрении, легко заметить, что разные институты государства стремятся к различным целям, то есть государство как целое – это условность;

3. Государство должно действовать в конкретной пространственной области, в которой проживающее население составляет особое общество. Государство не может существовать без собственной территории. Однако государство не может быть и на пустом месте, где нет никакого населения. Более того, это население должно быть организовано в общество. Оно должно в большей степени взаимодействовать в своей среде, чем вовне, и демонстрировать свое единство через язык, культуру, образ жизни;

4. Задачей государственных институтов должно быть принятие коллективных решений и забота о том, чтобы эти решения исполнялись. Если группа институтов не принимает таких решений, или не в состоянии их выполнять, то это не государство;

5. Существование государства определяет сферу «публичности», часть социальной жизни, которая столь же ясно отличается от частной сферы в индивидуальной или коллективной деятельности. Таким образом, публичная среда включает в себя чисто правительственную деятельность, а также политическую деятельность по оказанию влияния на государственные институты [10].

Атрибутивным качеством государственной власти является наличие государственно-властных полномочий, осуществление ее производится государством или от лица государства. Иными словами, субъектом, обладающим государственной властью, является только государство и его центральные институты, которые в своей совокупности составляют систему высших органов государственной власти.

Отличительными свойствами субъектов государственной власти можно считать:

- право на нормотворчество, то есть на издание нормативных актов, имеющих общеобязательный характер для исполнения;
- право на использование средств государственного принуждения;
- право распоряжения на всей территории государства;
- право на использование для выполнения своей воли метода убеждения (наряду с другими методами, присущими в большей степени субъектам политической власти).

Таким образом, можно сказать, что государственная и политическая власть имеют много сходного: общий источник в лице народа; общие цели (управление делами общества и государства); близкие по характеру методы реализации этих целей; регулирование деятельности в рамках закона.

Однако существуют и значительные отличия между политической и государственной властью.

Во-первых, к числу различий можно отнести состав субъектов: для государственной власти это – только само государство и его органы, для политической – политические партии, электоральные и другие общественные объединения, преследующие политические цели.

Во-вторых, государственная и политическая власть, а значит, государственная и политическая системы различаются «полем действия». Если полем реализации своих полномочий для государственной власти являются государство, государственные органы, а гражданское общество – только в части установления регулирующих его конституционных норм, то сферой компетенции политической власти, напротив, выступает преимущественно гражданское общество и в некоторых случаях (избирательные кампании, влияние на процесс выработки решений и др.) государство.

В-третьих, различие имеется и в используемых методах: субъекты политической власти не обладают полномочиями, присущими субъектам государственной власти в плане использования методов государственно-властного воздействия.

В-четвертых, как было отмечено выше, субъекты государственной власти имеют право на издание нормативных актов, имеющих общеобязательный характер на всей территории государства, а полномо-

чия органов местного самоуправления, относящихся к субъектам как государственной, так и политической власти, ограничены в этом отношении конкретной территорией, подвластной данному органу [11].

Одним из центральных вопросов деятельности политических институтов является эффективность государственной власти, которая напрямую зависит от того, как функционирование власти находит понимание, поддержку различных слоев населения, как власть оценивается в общественном сознании конкретного общества. В данном случае особое значение приобретает легитимность власти: в зависимости от легитимности власти в стране можно говорить об уровне ее экономического и политического развития, о господствующем в ней политическом режиме, о целях, которые ставит политическая власть, и даже о «продолжительности ее жизни».

Однако достичь эффективности, не обладая легитимностью, то есть одобрением и поддержкой граждан, достаточно сложно. Политические отношения на определенных этапах развития могут привести к кризису легитимности, корни которого следует искать в характере изменений в обществе. Кризис легитимности чаще всего возникает тогда, когда статусу основных социальных институтов грозит опасность, когда прогрессивные требования основных групп общества не воспринимаются политической системой.

В наши дни большое число государств переживает кризис легитимности. На протяжении многих десятилетий особенно остро он проявлялся в форме политической нестабильности, частых государственных переворотов и т.п.

Кризис может возникнуть и в обновленной общественной структуре, если системе в течение длительного времени не удастся оправдать надежды широких общественных слоев. В последние годы проблема легитимности стала крайне актуальной для большинства посткоммунистических стран. Это связано с разрушением там традиционных, идеологических и харизматических механизмов легитимации, с отсутствием многих зрелых предпосылок, необходимых для демократии, и с низкой эффективностью власти, сформированной в соответствии с демократическими процедурами.

Все политические системы в какие-то моменты сталкиваются с проблемами законности. При их успешном решении жизнеспособность и политических институтов укрепляется, обеспечивается стабильность эффективности их функционирования. История свидетельствует о том, что некоторые государства исчезли с политической карты потому, что им не удалось справиться с проблемами легитимности.

Поэтому любая политическая власть всемерно стремится поддерживать и стимулировать доверие народа. При этом используются различные средства. Издаются различные документы: указы, постановления, законодательные акты. Объектами легитимации обычно являются само государство и его органы, общественный строй, политический режим, реализуемые политические и экономические программы и т.д. Используются неофициальные эффективно действующие методы и средства. Это могут быть политические движения в поддержку власти, негосударственные организации, преследующие такую же цель.

Таким образом, государство, находясь в фокусе политических отношений, являясь эффективно действующим политическим институтом, имеет разнообразные проявления:

- обнаруживает себя в качестве органов, которые решают общие дела, учитывая частные интересы, обеспечивая их состыковку для общего блага. За государством и государственной властью всегда оставалась забота о сохранении целостности общества, установлении порядка и стабильности в нем. Эту особенность государства нельзя игнорировать, она выражает необходимость существования государства и государственной власти, каковы бы ни были их формы. Государство и государственная власть выступают представителями порядка, устойчивости по сравнению с беспорядком, царящим, где нет государственного управления;

- являясь орудием господства экономически господствующего класса, обеспечивает управление общественными делами с целью сохранения верховенства правящих социально-классовых сил, поэтому условием обеспечения верховенства интересов становится борьба за государственную власть;

- формирует правовую основу жизнедеятельности людей, предъявляет различным субъектам социально-правовые нормы и принуждает их выполнять;

- осуществляет фискальную деятельность, формирует государственную казну путем сбора налогов, таможенных пошлин и иных акцизов;

- обеспечивает собственную суверенность, то есть сохраняет целостность территории, защищает интересы всех своих граждан, вступает в мировое сообщество, как самостоятельное геополитическое и социально-демографическое образование, признающее международные законы и нормы и готовое к взаимовыгодному сотрудничеству [12].

История государства по существу и содержанию является историей той или иной страны, историей

судеб ее населения, ибо государство – фиксированная во властных структурах субъекты народа. С историей возникновения государства тесно связаны некоторые явления и процессы в общественной жизни, имевшие место еще до создания государства, к примеру, торговля и таможенное дело.

При разложении первобытнообщинного строя (в результате отделения ремесла от земледелия) возникло товарное производство – изготовление продуктов с целью обмена. Вместе с этим появляется торговля, причем не только внутри племени и на его границах, но уже и с дальними и даже с заморскими странами. Появился особый слой людей – купцы, которые См. Байдильдинов Л.А. Казахстан как политическая реальность. - А. 2000. - С. 169. специализировались не на производстве товаров, а на их продаже. Объективно стали взиматься сборы за перевоз товаров по определенной территории, а также за место продажи. Поскольку движение товаров осуществлялось в течение длительного времени, купеческие караваны делали по мере необходимости остановки в пути. Места стоянок служили одновременно и складскими местами. Содержание складских мест требовало определенных расходов. Часть сборов шла на содержание людей, отвечавших за нормальное функционирование складских мест. Но это еще не были таможенные сборы. Существовал всего лишь налог, который шел на пополнение казны города или государства, то есть представлял собой фискальный сбор.

Появление государственных образований в древнем мире потребовало организации институтов, регулирующих общественные отношения, в том числе и в области торговли. Так появляются первые институты, регулирующие торговые отношения, своеобразные государственные органы, которые являлись частью системы государственной власти с собственной организационной структурой, с обязанностью выполнять функции в конкретной сфере деятельности – экономике и торговле, с обладанием необходимой компетенцией, то есть властными полномочиями, издающие указы, распоряжения и другие нормативно-правовые акты. Политика по регулированию торговых отношений была, прежде всего, связана с целями и задачами, которые стояли перед государственным органом, регулирующим эти отношения. А этот орган как часть государственного механизма был наделен властными полномочиями и компетенцией для проведения политики внешнеторгового регулирования в специфически присущих для того времени функциях и правовых формах.

Как известно, политика как выражение интересов слоев общества и мер по их защите возникла в период появления частной собственности: сначала индивидуальной, затем родовой, местной и, наконец, общественной – в виде государственной собственности. Государство приобрело ряд особенностей по сравнению с родовой организацией общества, в том числе следующие:

- территориально-организационный признак, согласно которому начали устанавливаться и охраняться государственные границы, а также создаваться система органов, осуществляющих охрану, контроль и сбор налогов при перемещении товаров через границы или торговые пути внутри страны;

- властный признак, то есть признак власти, отделенной от общества, состоящей из государственных чиновников, профессиональное занятие которых заключалось в том, чтобы не только править, но и разрабатывать и регулировать с помощью элементарных норм и правил общественные отношения, в том числе и в области торговли;

- экономический признак, то есть проявление государственных экономических интересов в виде различных налогов, сборов, собираемых как с населения, так и с торговцев из других стран, управление этими процессами;

- система светских или религиозных этических норм и правил поведения, кодексы чести, библейские заповеди, проявления государственной политической нравственности и т.д. [13].

По мере развития государств эволюционировало и само понятие «политика», поскольку она как понятие и как социальное явление имеет циклы и фазы развития. Термин «политика» как в повседневном, так и в научном употреблении понимается многозначно. М.Вебер отмечал: «Политика», судя по всему, означает стремление к участию во власти или к оказанию влияния на распределение власти, будь то между государствами, будь то внутри государства между группами людей, которые оно в себе заключает» [14].

Ряд авторов определяют политику как деятельность, направленную на достижение гражданского согласия в обществе исключительно мирными средствами. В этой связи интересна точка зрения митрополита Питирима. «Слово «политика» для меня, – отмечает он, – определяется ее исконным смыслом, который заложил еще Платон: искусство жить вместе. Искусство единства во множестве. Еще говорят, что политика – это искусство достижения возможного, и я бы добавил – необходимого. То есть научиться сосуществовать. Священник – это тот же политик. Примирить банкира и нищего в одном приходе, чтобы в церкви они чувствовали себя равными детьми Божьими [15].

Классики современной политологии Х.Д. Лассуэлл и А.Каптан в работе «Сила и общество» писали,

что политика связана «с формированием власти и объемом власти», то есть сфера политики, не только охватывает границы государства, политической системы, но и вторгается за пределы содержания этих понятий [16]. Сегодня термин «политика» в основном понимается как наука государственного управления, наука о целях государства и наилучших средствах их достижения, как искусство жить вместе, как борьба за власть и ее удержание.

По мере роста разнообразия интересов и усложнения форм человеческой деятельности содержание политики оказывалось все более размытым, поскольку целеполагающее и упорядочивающее воздействие уже не ограничивалось государственно-организованной деятельностью, но и вошло в сферу взаимодействия свободных индивидов по вопросу их частных интересов. Это дало повод М.Веберу заметить, что политика «имеет чрезвычайно широкий смысл и охватывает все виды деятельности по самостоятельному руководству. Говорят о валютной политике банков, о дисконтной политике имперского банка, о политике профсоюзов во время забастовки; можно говорить о школьной политике городской и сельской общины, о политике управления человека, руководящего корпорацией, наконец, даже о политике умной жены, которая стремится управлять своим мужем...

Итак, политика означает стремление к участию во власти или оказанию влияния на распределение власти, будь то между государствами, будь то внутри государства между группами людей, которое оно в себе заключает [17].

Политика как сфера руководства и управления общественными процессами может касаться различных отраслей деятельности человека. В зависимости от того, в какой сфере общественной жизни осуществляет свою регулятивную функцию, политика дифференцируется: экономической, социальной, демографической, национальной и др. политикой.

С увеличением научных знаний о государстве, политика превратилась в философию «государственных наук», из которой выделились политическая наука, наука о финансах, статистика, правовые науки, в том числе торговля и таможенная политика. В дальнейшем установилось более узкое понимание «политики», особенно если это касалось внутренней сферы какой-либо государственной деятельности, такой как таможенная служба. А политика в сфере таможни всегда была связана с торговлей, поэтому их нельзя отрывать друг от друга. Начиная с древнего мира в таких государствах, как Шумер, Вавилон, Древний Египет, Индия торговая политика была едина и неразрывно связана с политикой регулирования внешней торговли. Торговая политика в основном выражала интересы царя, фараона, главных жрецов и их приближенных [18].

По мере развития городов-государств торговая политика начинает не только отражать интересы более широких слоев населения, но и разделяться на внутреннюю и внешнюю торговую политику государства. Для выработки и организации торговой политики, адекватной переменам, происходящим в экономических и политических процессах, как у себя, так и за рубежом, потребовалась дальнейшая институализация власти. Тогда начинают зарождаться государственные институты, в том числе прообразы будущих таможенных служб, осуществляющие свою политику в области регулирования внешнеторговой деятельности. Причем таможенные институты становятся тем связующим звеном, которое объединяет экономические интересы внутренней и внешней политики в целом [19].

Таможенная сфера в государствах представлена таможенным делом, таможенной политикой, являющейся составной частью внутренней и внешней политики, и соответствующими правоотношениями. Очень важно рассматривать ее в комплексе общественных, государственных и личностных интересов как область, которая должна влиять на принимаемые политические и экономические меры.

Возникновение и развитие таможенного дела вызвано внешними и внутренними потребностями каждого государства в обеспечении национальных, в том числе и экономических интересов. Таможенное дело и таможенная политика государства сложились как важнейшая сфера экономической политики государства, инструмент регулирования внешней торговли и защиты национальных интересов.

Таможенная сфера как область монопольной государственной деятельности совпадает с таможенными интересами и деятельностью государства и структурно включает в себя таможенную политику и таможенное дело.

Термин «таможенное дело» охватывает сложный комплекс отношений, непосредственно связанный с внешней и внутренней политикой и деятельностью государства. В рамках государственной политики таможенное дело имеет многоцелевой характер, служит удовлетворению разнообразных интересов и потребностей. Из самого словосочетания «таможенное дело» следует, что оно в собственном смысле означает деятельность, причем деятельность специализированную – таможенную, поэтому и характеризовать его нужно, прежде всего, как деятельность. В понятие таможенное дело должна входить не таможен-ная

политика, а средства ее реализации (порядок и условия перемещения через таможенную границу товаров и транспортных средств, взимание таможенных платежей, таможенное оформление и др.). А целями таможенной политики являются: регулирование товарообмена и стимулирование развития национальной экономики государства. Соответственно цели, есть задачи, которые являются ключевыми и в институционализации таможенных органов, такие как организация и развитие таможенной инфраструктуры.

Все элементы инфраструктурного обеспечения деятельности таможенной службы в общественной системе можно разделить на три большие группы.

К первой группе относятся те таможенные объекты, которые создают условия для функционирования таможенных органов, помещения товаров под таможенные режимы, а также обслуживание пассажиров.

Ко второй группе относятся системы, средства и виды деятельности, обеспечивающие осуществление – таможенных процедур, передачу информации о ходе этого процесса и полученных результатах.

Третью группу составляет социальная инфраструктура, которая предназначена для создания материальных, бытовых, культурных и других социальных условий воспроизводства жизнедеятельности кадров таможенных органов.

Это показывает, что важнейшими элементами институционализации таможенной службы являются выбор оптимальной структуры таможенной службы и варианта размещения соответствующих органов на территории страны. Таможенная служба строится и функционирует как единая система таможенных органов государства, она неразрывно связано с однородными принципами, на которых основываются организация и осуществление таможенного дела: единой таможенной политики и территории, единого таможенного законодательства и тарифного регулирования, и, конечно же, сочетания с мерами экономической политики.

То есть, единая система таможенных органов как политический институт в органах государственного управления – это вся совокупность таможенных органов, их взаимосвязь и взаимодействие в осуществлении таможенной политики, основывающиеся на общих системных принципах: целостности, структурности, иерархичности, взаимозависимости с окружающей социальной средой. Если рассмотреть эти принципы по отдельности, то тогда:

- целостность системы образуют взаимосвязь и взаимозависимость таможенных органов друг от друга при достижении общих целей и реализации своих функций;

- структурность таможенной службы как института создается своеобразием форм построения организованных структур таможенных органов, их связей и отношений в рамках единого технологического процесса осуществления таможенной политики;

- иерархичность института характеризует отношения субординации по вертикали и координации действий по горизонтали;

- взаимозависимость таможенной системы с окружающей социальной средой воплощена в постоянном взаимодействии таможенных органов с элементами общественной системы, органами государственной власти, различными объединениями и субъектами внешне экономических связей.

Основной целью таможенной политики любого государства является обеспечение его экономических интересов. В этих целях, используя инструменты таможенного контроля и регулирования товарообмена на таможенной территории государства, таможенные органы участвуют в реализации торгово-политических задач, стимулировании развития национальной экономики, содействуют проведению структурной перестройки и решению других задач экономической политики государства.

Направленность целей таможенной политики по защите экономических интересов и стимулирование развития национальной экономики обуславливает ее тесную связь с внутренней политикой государства.

Каждая страна, участвующая в мировой торговле, проводит свою внешнеторговую политику, то есть систему мероприятий, направленных на защиту внутреннего рынка или на стимулирование роста объема внешней торговли, на изменение ее структуры и направление товарных потоков. Несомненно, что таможенная политика, защищая внешнеэкономические интересы страны, является составной частью внешней политики государства.

Таможенная политика как продолжение внутренней политики, инструмент и средство решения внутриэкономических задач приобретает в условиях приватизации собственности, ранее принадлежавшей государству, на этапе формирования и развития рыночных отношений большое значение, поскольку она призвана стимулировать всестороннее развитие отечественной экономики, придавать ей новые импульсы, ограждать эту экономику от проникновения извне разрушающих ее деструктивных факторов.

Таможенная политика как составная часть внешней политики служит обеспечению и реализации внешнеэкономических задач и интересов государства, является одним из основных проводников осуще-

ствления внешнеэкономической концепции данного государства. Бурное развитие мирохозяйственных связей вызвало к жизни необходимость создания новых подходов к разработке и принятию эффективных управленческих решений по вопросам внешнеэкономической деятельности, как на макро, так и на микро уровне.

В системе органов государственного управления внешне экономической деятельностью особая роль отводится таможенной службе как наиболее динамично развивающейся, своевременная и качественно обслуживающая участников внешнеэкономической деятельности. Причем продуманная и сбалансированная таможенная политика призвана, с одной стороны, ограждать национальную экономику от неблагоприятного внешнего воздействия, создавать условия для ее развития, с другой – активно способствовать интеграции экономики государства в мировое хозяйство.

Учитывая, довольно быстро изменяющиеся политические и социально-экономические условия государства, его таможенная политика должна быть динамичной, маневренной, гибкой и в то же время достаточно устойчивой и стабильной, когда дело касается экономического суверенитета, стимулирования отечественной экономики, а также соблюдения интересов своего государства при ее интеграции в мировое хозяйство.

Таможенная политика, являясь производной от внутренней и внешней политики страны, формируется и осуществляется на базе объективного анализа и учета внутривнутриполитических и внешнеэкономических реальностей. В этом отношении таможенная политика является своего рода призмой преломления интересов государства во внешнеэкономической, внешнеторговой, финансовой, налоговой, валютной сферах. В таком качестве таможенная политика не только служит катализатором политики государства, но и выступает своего рода заложницей ее просчетов.

С другой стороны, таможенная политика имеет и субъективный характер, так как ее направление, принципы, цели определяются конкретными историческими обстоятельствами, условиями развития отдельного государства и мирового хозяйства в целом, а также во многом зависят от политики, проводимой руководителями ряда государств, которые реально располагают властью в своей стране. В этом смысле таможенная политика формирует таможенные отношения каждой конкретной эпохи.

Таким образом, таможенную политику можно определить как сферу государственного регулирования внешнеэкономической деятельности, осуществляемого путем создания единой, целенаправленной системы таможенных платежей и применения их к товарам, которые перемещаются через таможенную границу государства.

От таможенной политики государства во многом зависит достижение финансовой стабилизации, регулирование внутреннего рынка и его надежная защита от недобросовестной конкуренции импортеров, стимулирование, привлечение иностранных инвестиций в производство, освобождение отечественного производителя от непосильного налогового бремени, наведение порядка при вывозе из страны сырья, формирование оптимальной структуры импорта, обеспечение валютных поступлений от экспорта товаров и услуг, ужесточение контроля за вывозом капитала из страны, пресечение контрабанды, интеграция национальной экономики в мировое хозяйство и т.д. [1].

Защита национальных интересов с помощью таможенной политики, расширение ее влияния на все стороны производственной деятельности через четко отлаженный таможенно-тарифный механизм – важное направление обеспечения экономической безопасности государства.

С обретением независимости в Казахстане строится новое государство с рыночной экономикой и новой демократией в отличие от Советской страны, в условиях которой граждане республики жили на протяжении семидесяти лет. Сегодня в Казахстане работает совершенно иная политическая и экономическая система. На развалинах старой командно-административной системы сформировалась новая политическая структура.

Обретенная Казахстаном независимость стала мощным стимулятором формирования новой политической реальности в обществе. Основные принципы независимости Казахстана и политического строя в нем были провозглашены в первой Конституции, принятой в январе 1993 года, и окончательно закреплены в обновленной Конституции, одобренной всенародным референдумом от 30 августа 1995 года. Сегодня Казахстан – это демократическое, светское, правовое и социальное государство, высшими ценностями которого являются человек, его жизнь, права и свобода. Он также является унитарным государством с президентской формой правления.

В области создания государственности можно утверждать, что к настоящему времени в Казахстане заложена основа независимого суверенного государства, так как все необходимые государственные структуры уже имеются и с каждым годом нарабатываются опыт и знания в этой области.

После либерализации цен в начале 1992 года и введения национальной валюты в 1993 году ведется тивная работа по реформированию экономики на путях рыночных отношений с целью формирования фективного рыночного хозяйства, основанного на конкуренции и развитии частного сектора. И сегодня оцесс реформ приобрел необратимый характер и получает свое дальнейшее развитие и углубление. ледствие завершения в основном приватизации во всех отраслях экономики возникло и закрепилося югообразие форм собственности, а экономика обрела черты многоукладности.

Нарастающее экономическое неравенство в обществе, вызванное перераспределением государственной собственности через приватизацию и акционирование, вхождение в жизнь института – частной собственности обусловили формирование в обществе массы различающихся между собой интересов, в м числе политических, и соответственно – сил, выражающих на этой почве возникли различные литические партии и движения. Партия в демократических системах есть одна из форм представительза и выражения интересов широких слоев гражданского общества.

В современном политическом процессе Казахстана, как показывают политологические оценки, разветвенная система представительства интересов еще только создается. Партийная система в Казахстане ка не в состоянии выступать эффективным каналом трансляции требований широких социальных шностей к власти. Вероятно, поэтому доминирующей формой политического представительства выступают заинтересованные группы, отражающие специфические интересы и требования отраслевого, региольного, этнического характера. Они выполняют функционально специализированные роли, представляя специфические интересы групп во властных структурах. Обычно степень воздействия на правительзо обуславливается объемом ресурсов, которые контролирует заинтересованная группа, и ее внутренней сплоченностью. Не случайно, наиболее могущественные группы интересов представляют энергетичеэе (например, нефтяное), банковское, аграрное, промышленное, налоговое, административное и иоженное лобби.

В связи с этим в казахстанском обществе появилось значительное количество социальных групп, еющих такие политические и экономические интересы, которые порой идут вразрез с государственной литикой и интересами. Создалась иная политическая обстановка в обществе по сравнению с той, торая была при однопартийной системе. Все это влияет на таможенную политику как неотъемлемую сть внешней и внутренней политики государства, как инструмент таможенных отношений. Таким разом, таможенное дело – один из базовых институтов любой экономики, зародившись в глубокой евноности наряду с торговлей, стало важным инструментом в системе государственной власти.

Деятельность таможенных органов универсальна и специфична, она не имеет аналогов. Ее многоплавость проявляется в разнообразии социальных функций, выполняемых таможенными органами. юбенно важна роль таможенной службы в государствах, которые осуществляют переход от централиванной плановой экономики к рыночной. Это прямо относится к Казахстану и другим странам СНГ: и таких масштабных переменах, какие сейчас происходят в этих странах, необходимо опираться на те ституты, которые изначально в силу своей природы должны быть проводниками рыночных реформ. ино из главных мест среди них занимает таможня.

Крайне важным для молодого суверенного государства Казахстан, является укрепление независимости, а дальновидная и гибкая таможенная политика способна создать благоприятные условия для развития республики. Таможенное дело Казахстана, став на одну ступень с другими важнейшими отраслями ономии, из государственных органов превращается в один из политических институтов государства, рибут его суверенитета. Именно правильное, эффективное и точное внедрение инструментов таможеней политики государства является решающим этапом, отражающим результативность работы других ер экономики. Это обусловлено еще и тем, что на современном этапе объем мировой торговли растет истрее, чем мировое производство. В составе торговли значительно повышается доля услуг, возрастает одажа объектов интеллектуальной собственности, усиливается передвижение денежных средств между ранами и в форме движения капитала, и в форме кредитов. Информатизация общества, создание обальных информационных сетей кардинально меняют картину мировых экономических потоков, зволяет полностью отслеживать движение товаров, денег и услуг, валютных курсов и фондовых ценноей в масштабе мирового хозяйства. Политические и экономические сотрудничества стали важнейшими фкторами развития во многих странах: именно они определяют состояние национальной экономики, и а тенденция в перспективе усилится.

Развитие рыночных отношений в экономике Казахстана, либерализация внешнеэкономической ятельности, восстановление функций таможенного дела как регулятора внешнеэкономических связей, звитие экономики и стабилизация финансов – все это стимулировало рост интереса к познанию роли и

функций таможенных органов, их места в государственном устройстве, что объективно обуславливает изучение истории, опыт, и конечно же перспектив казахстанской таможни.

1. См. Дегтяров А.А. Основы политической теории - М., 1998, - С. 100-101.
2. Цит По Современная политическая наука: проблемы государства и демократии (Под ред. Г.Х. Шахназарова - М: Наука. 1982, - С. 9)
3. Цит. По: Общая и сравнительная политология. - М., 1997, - С. 992.
4. Цит По Власть: очерки современной политической философии Запада. - М., 1989, - С. 136
5. Dale P. The Concept of Power // Behavioural Sciences. 1957, - P. 202-203.
6. Цит. По: Джунусова Ж.Х., Булуктаев Ю.О., Козелецкая Г.В. Политология. Курс лекций. - А., 1998. - С. 35.
7. Finer H. Theory and Practice of Modern Government. London: Methuen, 1954, P.10.
8. Шмит К. Понятие политического // Вопросы социологии, 1992, №1.
9. Дювержье М. Политические институты и конституционное право. Антология мировой политической мысли в 5 томах. Т.2. С. 667.
10. Dunleavy P.J. Introduction to Politics. University of London, 1995 P 7-8.
11. Дмитриев Ю.А. Соотношение понятий политической и государственной власти в условиях формирования гражданского общества. // Государство и право, 1994, №7, С.30.
12. См. Ершов А.Д. Международные таможенные отношения. - СПб.2000, С.22-23
13. Вебер М. Избранные произведения. - М., 1990, С.646.
14. Советская Россия, 1990, 14 марта
15. Вебер М. Политика как призвание и профессия // Антология мировой политической мысли. В 5 т. Т. 1. 1997, - С. 11.
16. Вебер М. Политика как призвание и профессия // Антология мировой политической мысли. В 5 т. Т.11. - М., 1997, С. 11.
17. Якобсон В.А. регулирование международной торговли по законам Хаммурапи // Древний Восток и мировая культура. - М., 1981.
18. Книга о скудости и богатстве, 1724. См. Авдокушин Е.Ф. Международные экономические отношения. 1999, - С. 63.
19. Алибеков С.Т. Таможенное дело в Республике Казахстан. - А., 1997. С.113.

Түйін

Мақалада саяси процеске институционалдык амалы талланады, онда барлық институттардың негізгі функциялары қаралады; оның тұрақтылығын сақтау мақсатында қоғамдағы процестер мен құбылыстарды реттеу, мемлекеттік басқару органдарында саяси институт ретінде мемлекеттік қызмет жүйесіндегі кеден саясатын жүзеге асыруда кеден органдарының жиынтығы, олардың өзара байланысы және өзара қимылдары болып табылатын кеден қызметінің ролі көрсетіледі.

Резюме

В статье анализируется институциональный подход к анализу политических процессов, или институционализм, где рассматривается главная функция всех институтов - регулирование процессов и явлений в обществе с целью сохранения его стабильности и поддержания равновесия между проявляющимися тенденциями, показано роль таможенной службы в структуре государственной службе как политический институт в органах государственного управления, которая является совокупностью таможенных органов, их взаимосвязи и взаимодействия в осуществлении таможенной политики.

Summary

In article institutional approach to the analysis of political processes, or institutionalism where the main function of all institutes - regulation of processes and the phenomena in society on purpose preservation of its stability and balance maintenance between being shown tendencies is considered is analyzed, is shown a role of customs service in structure to public service as political institute in state bodies which is set of customs authorities, their interrelations and interaction in implementation of customs policy.

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНО-МОДЕРНИЗАЦИОННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ ПРИ ФОРМИРОВАНИИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ НАЦИИ

Г.Х. Халидуллин – д.и.н., профессор, КазНПУ им. Абая

Под модернизации понимается стадия перехода от традиционного к современному обществу, т.е. обществу модерности.

В современных научных концепциях понятие модернизации рассматривается преимущественно в трех различных значениях:

- как эшелонно передовое развитие стран Западной Европы и Северной Америки.
- догоняющая модернизация, которую осуществляют страны, не относящиеся к Атлантическому региону, но стремящиеся его догнать;
- процессы эволюционного развития наиболее модернизированных обществ, т.е. модернизация как непрерывный процесс, осуществляющийся посредством проведения реформ и инноваций, что сегодня означает переход к постиндустриальному обществу [1].

Что касается нашего государства-Республики Казахстан, то мы придерживаемся концепции не «догоняющей модернизации», а постепенного инновационно-модернизированного развития.

В научной литературе трансформация традиционных культур понималась как правило, в двух вариантах:

- как линейно-стадиальная эволюция прогрессивного характера от относительно простых обществ ко все более сложно организованным;
- как многолинейное развитие различных типов культур.

В последнем случае больший акцент делался на своеобразии модернизационных процессов и вариантов модерности, которые вследствие этого возникают. Модернизация здесь рассматривается, скорее, как реализация разнообразных исторически обусловленных типов [2].

Модернизация – один из самых актуальных для любого государства процессов, но при этом не моментальным, а весьма длительным и постепенным. Так, в Западной Европе модернизация – переход от традиционного (доиндустриального) общества к обществу модерности занял несколько столетий.

Ряд теоретиков модернизации полагают, что эпоха модерности продолжается и сегодня, как продолжается и процесс модернизации. Некоторые авторы полагают, что модерность (современность) не может быть завершена в принципе [3].

Исторически модернизация есть процесс социоэкономических, политических и социокультурных изменений, которые переживали в прошлые века страны Северной Америки и Западной Европы.

Современное общество включает в себя четыре базовых института: демократию, рыночную экономику, государство всеобщего благоденствия и массовую коммуникацию. Рыночная экономика – основа автономного гражданского общества, преодолевает все границы и создает открытое общество. Общество модерности построено на принципах избирательного права, законности, универсализации прав граждан, институционализации социальных изменений; светской культуре и секуляризации общества; урбанизации; автономии подсистем; рационализации; доминировании рыночной экономики; бюрократизации; профессионализации; массовом распространении грамотности и средств массовой информации, росте социальной и профессиональной мобильности.

Общество модерности состоит из граждан, обладающих неотчуждаемыми правами: гражданскими, политическими и социальными.

На уровне социокультурной организации общества модернизация проявляется в форме движения от индустриализма к постиндустриализму в экономической сфере, в политической как движение от авторитарных к демократическим режимам, в правовой как переход от обычного к юридическому праву.

Модернизация как социокультурный макропроцесс имеет свое теоретическое обоснование. Его представляют теории модернизации, на становление которых оказали влияние многие ученые. основополагающий вклад в формирование научных концепций, объясняющих макропроцесс модернизации, т.е. перехода от традиционного к современному обществу, внесли К.Маркс, О.Конт, Э.Дюркгейм, Ч.Спенсер, М.Вебер, Ф.Теннис, Ч.Кули, Г.Мейн. Теории модернизации в их классической форме получили научное и общественное признание в 50-е – середину 60-х гг. XX в. [4].

Теория модернизации, которая разрабатывается уже многими поколениями ученых, включает в себя множество концепций. Продолжает оставаться ключевой проблемой вопрос, кто выступает носителем идеи модернизации. Одни ученые считают, что модернизация как спонтанная тенденция, эволюция,

саморазвивающаяся «снизу», другие полагают, что она начинается и контролируется «сверху» интеллектуальной и политической элитой, которая стремится преодолеть отсталость своей страны с помощью планируемых, целенаправленных действий. Важным условием модернизации является взаимосотрудничество между более развитыми, модернизированными и менее развитыми, модернизирующимися обществами является решающим фактором модернизации. В трансформирующихся странах в качестве желаемой цели модернизации рассматриваются развитые страны западной цивилизации. Следовательно, модернизация – это не просто спонтанное развитие в прогрессивном направлении. В этом понимании модернизация представляет собой прямой и желательный более точный перенос инокультурных норм, ценностей, институтов, моделей труда и проведения досуга из стран передовой группы в свои собственные. Догоняющая модель модернизации практикуется в государствах, не относящихся к передовому эшелону модернизации, начинаясь как адаптационная реакция на процессы ускоряющейся социокультурной динамики в рамках западной цивилизации модерности, проходя по схеме вызов – ответ.

Либеральная модернизация проводится для изменения общества и освобождения человека, восприятия не только технико-технологического инструментария Западной цивилизации модерности, но и процессов, которые привели к созданию этого инструментария, восприятия западных по своему происхождению институтов, норм, ценностей, моделей поведения [5].

В 70-е – середине 80-х гг. XX в. концепция прогресса вообще и теории модернизации, в частности, были подвергнуты существенной переоценке. В рамках научного дискурса и общественного сознания под сомнение была поставлена как модель эволюционного обустройства мира, его модернизация, так и сама концепция прогресса. Критики теории модернизации указывали на низкую эффективность модернизационных трансформаций в странах третьего мира, на их частичное или полное отторжение. Было признано, что сохраняется и, по всей вероятности, в дальнейшем сохранится значительное страновое разнообразие государств модерности.

В результате распространения модернизационных процессов в различных регионах мира оказалось, что процесс и результаты модернизации оказываются под влиянием социокультурной традиции стран, вовлеченных в процесс модернизации. Трансформирующиеся общества воспринимают инокультурные инновации, изменяя их, получая на выходе смешанные модели, в которых сочетаются элементы импортированного инокультурного материала и местной социокультурной традиции.

Что касается наблюдаемого в XX в. глобального распространения модернизационных процессов и институциональной среды модерности, то здесь ситуация такая. Вплоть до второй половины XX в. Реальное превосходство Западной цивилизации, в которой и зародилась модерность, над остальным миром было преобладающим, если не сказать абсолютным. В качестве альтернативного проекта в течение большей части прошлого века выступал социалистический проект, представлявший собой, прежде всего в СССР, отчаянную попытку достигнуть количественных экономических показателей государств модерности. Социалистические варианты модернизации, практиковавшиеся в течении XX в. в различных странах мира, прежде всего в СССР, были, несмотря на все идеологические расхождения, лишь одним из ответвлений общего модернизационного процесса, адаптационной реакцией незападных обществ.

Во второй половине прошлого века процессы модернизации приобрели глобальный характер. Модернизация предшествующей эпохи породила глобализацию. Глобализация становится источником и ресурсом модернизации, инициируя кардинальные изменения жизненного мира, в которых западные общества были первопроходцами. Это длительный, исторический процесс, включающий в себя ряд определяющих элементов культурной и общечеловеческой эмансипации.

Сегодня можно утверждать, что глобализация является современным этапом развертывания единого и универсального «проекта модерна». Глобализация, проявляющаяся в движении к интегрированному экономическому, правовому, информационному, образовательному и, в конечном счете, культурному пространству, является современным этапом модернизации. Речь идет о цельном, векторном потоке модернизационных/глобализационных перемен, представляющем собой движение к взаимосвязанному, взаимодополняющему миру, основанному на институтах и ценностях Западной цивилизации модерности.

Глобализация является продуктом ускорения социокультурной динамики в масштабе всего мира, что приводит к расположению географически, социально, культурно удаленных локальностей в единый пространственно-временной континуум, в единое пространство причинно-следственных связей. Глобализация представляет собой макропроцесс распространения институциональной и ценностно-нормативной среды Западной цивилизации модерности во всемирном масштабе, что ведет к большей проницаемости границ национальных государств и значительному ослаблению национального суверенитета, когда ряд государственных функций передаются на транснациональный уровень [6].

Этот процесс обусловлен различными причинами, прежде всего намечающейся редукцией, сведению функций национального государства к функциям местного самоуправления (почтовая связь, часть системы образования, полицейские функции и т.д.). Важнейшая из них – полнота геополитического суверенитета на своей территории – подвергается переосмыслению, эволюция происходит в направлении уменьшения полномочий национального государства. В период поздней модерности все меньшее число государств может всерьез говорить об обеспечении национальной безопасности при помощи вооруженных сил: экономическое, образовательное, налоговое пространство во все большей степени приобретают надгосударственный характер, все меньше контролируются на национальном уровне.

В процессе глобализации идентичность модернизированного человека выходит за рамки национальных границ, приобретает транснациональные формы самоидентификации. Это повышает уровень свободы, трансформирует национальные сообщества и культурные традиции. Формы социальной престижности, референтные модели поведения, нормы и ценности моделируются и транслируются в рамках складывающегося глобального информационного и культурного пространства. Появилась возможность отождествлять себя с глобальными транскультурными проявлениями социальной солидарности, которые в значительной мере замещают собой более ранние идентификации с мировыми религиями и нациями, национальными государствами.

Сегодня вектор исторической и социокультурной динамики переместился от институционализированных, вертикально интегрированных форм социальной солидарности к сетевым формам. Общественным движениям, глобальным, т.е. западным по своей генеалогии нормам, ценностям, моделям поведения. Человек эпохи поздней модерности может отождествлять себя с транснациональными движениями, в том числе антиглобалистов, экологов (Гринпис), сексуальных меньшинств, молодежных движений неконформистского типа, с владельцами автомобилей, стиральных машин, шампуня, с потребителями определенных референтных марок товаров и услуг. Человек может выступать как владелец дома, построенного по определенному проекту, автомобиля определенной модели, делать выбор между огромными потребительскими общностями любителей пепси или кока-колы, болеть за футбольную команду, часто не представляющую национальное государство, гражданином которого он является, солидаризируясь с болельщиками данного клуба и т.п. Более того, новые формы самоидентификации и солидарности представляют собой отождествление с культурными продуктами, продуцируемыми средствами массовой информации в глобальном масштабе. Личность может осознавать себя как часть престижной социальной группы, которые создаются и воспроизводятся при помощи рекламы в самых различных формах.

Сильнейшая роль сырьевого сектора в политике, экономике, технологическом облике и позиционировании страны на мировой арене создаёт риск превращения Казахстана в «сырьевое государство». Опасность возможного усиления такой ситуации в Казахстане есть цена доступа к инфраструктуре постиндустриальной экономики, которую приходится платить за отставание в модернизации и информатизации страны как порочного наследия СССР.

Поэтому основная цель, стоящая перед экономикой Казахстана – обретение нового качества развития, обеспечивающая повышение эффективности и конкурентоспособности материального и интеллектуального производства, высокие и устойчивые темпы роста. Достижение этой масштабной, но реальной цели требует постоянных перемен в социально-экономическом развитии на основе целеустремленной национальной стратегии, опирающейся на программу технологической модернизации Казахстана и именно это всегда подчеркивает президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев.

Важнейшей проблемой, требующей активного государственного поведения, является *национальная конкурентоспособность*, представляющая собой интегрированное свойство всей экономической системы. В разработке стратегии повышения национальной конкурентоспособности целесообразна опора на позиции с конкурентными преимуществами Казахстана, к которым можно отнести: достаточно образованную, квалифицированную и относительно недорогую по мировым меркам рабочую силу, богатые природные ресурсы, накопленный научно-технический потенциал, транзитный потенциал и реальные транспортные возможности. Однако эти конкурентные преимущества пока задействованы не полностью.

Сложившаяся ситуация требует разработки и реализации целеустремленной промышленной политики. Промышленная политика предполагает наличие *чётких государственных приоритетов* развития и активных действий по их реализации. Она разрабатывается и осуществляется с целью *изменить «естественный ход событий»* под воздействием «невидимой руки рынка», который представляется неприсмлемым государству. Необходимость разработки и реализации промышленной политики определяется неспособностью устранения рыночными механизмами «глобальных» дисбалансов и необходимостью применения специальных нерыночных мер.

Промышленная политика позволяет сконцентрировать национальные усилия на важнейших направлениях технологического прорыва и экономического роста, реализации крупномасштабных проектов, развитии высокотехнологичных отраслей промышленности и наукоёмких предприятий, обеспечении защиты жизненно важных секторов производства и укреплении стратегических позиций национальной экономики на мировых рынках. Острая потребность российской экономики отмечается как в модернизации её «традиционных» отраслей (транспорт), так и в создании «постиндустриальной» инфраструктуры (современные телекоммуникации, электронные информационные сети, мобильная и спутниковая связь, электронная торговля и услуги), и институтов инновационной деятельности.

Возрастающая часть добавленной стоимости создаётся сегодня за счёт инновационного процесса, а производство нововведений превратилось в самостоятельную отрасль, определяющую успешность остальных видов деятельности. Низка эффективность казахстанских институтов, взаимодействующих с компаниями по разработке и внедрению инноваций. Конкурентоспособные компании сырьевого экспорта и импортозамещения ограничиваются преимущественно импортом существующих технологий и не могут инициировать инновационного развития.

Между тем для Казахстана возможен сценарий конструктивного включения в новую кооперацию постиндустриального мира. Активизация инновационной деятельности должна осуществляться по всему «технологическому коридору» от научной идеи до рыночной реализации в соответствии с «заказом» промышленности и конкретными требованиями к технико-экономическим характеристикам новых технологий, материалов, систем машин и оборудования. Перевод экономики Казахстана на инновационный путь развития требует также целеустремлённых государственных усилий по вовлечению в хозяйственный оборот результатов научно-технической деятельности. Поэтому в Казахстане разработана концепция инновационно-индустриального развития.

К задачам реализации инновационной стратегии относится развитие «высоких технологий» за счёт коммерциализации результатов исследований, создающих предпосылки для базовых технологий и производства конкурентоспособных продуктов, использования научно-технических заделов с невостребованным и невыявленным коммерческим потенциалом, разработки и реализации проектов с высокими показателями экономической эффективности.

XXI век – это век синтеза инженерных и социальных технологий. В конкуренции выигрывает сегодня тот, кто не только умеет производить инновации, но и организовывать их практическое применение. Поэтому простое увеличение финансирования науки и НИОКР не решает проблемы перехода к инновационной стратегии и стимулирования активности научно-промышленной сферы. Необходимо создать в Казахстане эффективные механизмы преобразования идей и технических решений в рыночные продукты, аналогичных механизмам развитых стран.

Казахстан имеет хороший интеллектуальный потенциал, но только начинает создавать на его основе капитализируемые активы. Поэтому научно-техническому сообществу Казахстана необходимо научиться превращать своё несомненное умение правильно мыслить и изобретать в практические навыки эффективного извлечения интеллектуальной ренты из производимой знанием стоимости. Капитализация интеллекта – это превращение квалификации кадров – в лицензии и сертификаты, знаний – в права интеллектуальной собственности, а репутации – в брэнды и финансовые гарантии.

Существенное значение для успешной реализации инновационно-индустриализационной политики Казахстана имеет налаживание взаимодействия государства с частным бизнесом, крупными финансовыми учреждениями и промышленными предприятиями различных форм собственности. Это взаимодействие должно осуществляться с момента разработки, отбора и реализации важнейших инновационных проектов, которые могут стать основой для создания крупных корпоративных структур, служащих «локомотивами» технологического развития и повышения национальной конкурентоспособности. Ускорение инновационного развития Казахстана требует создания системы приоритетных проектов, в рамках которых представляется целесообразным соединить административного, финансового, структурного и технологического ресурса как составных элементов целеустремлённой научно-промышленной политики.

Существенное место в системе институтов современной экономики занимает корпорация, а корпоративная культура выступает социально-производственной основой культурного развития общества. В процессе эволюции традиционный фактор собственности на средства производства утратил своё основополагающее значение, а классическая корпорация приобрела сегодня форму сетевой структуры. Наиболее адекватными потребностям инновационного развития являются сегодня креативные корпорации. Их социальной миссией является реализация творческого потенциала общества, а определяющим показате-

лем успеха – достижение интеллектуального лидерства. Именно такие организации интеллектуального капитала считаются экспертами в области постиндустриальной экономики наиболее конкурентоспособной на мировых рынках XXI века. Опыт их создания и функционирования требует изучения и распространения в наукоёмких секторах экономики Казахстана [7].

Важнейшим направлением государственной инновационной политики является совершенствование национальной инновационной системы (НИС), включающей организации, ведущие прикладные исследования и экспериментальные разработки, подготовку и запуск производства, вывод продукции на рынок, её обслуживание и модернизацию. Центром такой системы должны стать крупные высокотехнологичные корпорации, несущие основное бремя экономической ответственности в процессе создания и реализации наукоёмкой продукции [8].

Постоянно возрастает роль социальной ответственности бизнеса и его партнеров (организаций трудящихся и государства) и эту роль необходимо, наращивать, это позволило бы на всех уровнях добиваться конкретных результатов, которых ждет население.

Сочетание твердой вертикали власти с возможностями сетевой организации наделенного правами гражданского общества сможет упорядочить социальную структуру казахстанского общества, определить долю ответственности, права и обязанности каждой его составляющей. Более того, это избавит власть от необходимости вмешательства в качестве скорой помощи в решение локальных проблем. Однако, и это хочется подчеркнуть, непременным условием эффективности работы гражданского общества является его четкая организационная структура и наделение его реальными, юридически оформленными правами.

В настоящее время усилия казахстанского общества и государства сконцентрированы на необходимости модернизировать страну, привести её экономику, социальную сферу, уровень здравоохранения, образования, науки в соответствии с вызовами XXI века.

Модернизация позволяет сократить или ликвидировать отставание нации во всех областях. Её неудача – реальная угроза будущему. Однозначно, что Казахстану нужна модернизация, и государство – важнейший инструмент её реализации. Именно государство имеет возможность убирать с пути модернизации устаревшие преграды в виде отживших век законов и нормативных актов, обеспечить поддержку, в том числе и финансовую, партнеров по социальной коалиции, регулировать и направлять по нужному стране пути деятельности бизнеса. Ведь социальное государство должно строить свою политику с учетом интересов всех, без исключения социальных слоев и профессиональных групп общества, а не только заниматься защитой обездоленных.

Социальная ситуация в Казахстане, сложившаяся в результате глубоких структурных реформ экономики и ломки существовавшей десятилетиями системы социальной защиты, породила много проблем, которые решаются сегодня. Уже отмечалось, что любое общество для своего успешного развития нуждается в модели, которую оно выбирает для себя, и в социальной коалиции для ее реализации. Казахстан не является исключением.

Разбалансированность рынка труда, появление феномена безработицы, заниженный уровень оплаты труда, постсоветское падение уровня жизни в сочетании с социальной незащищенностью населения привели ко все увеличивающейся дифференциации в доходах.

Именно проблемы и степень их решения диктуют социальное поведение людей, оказывая влияние на консолидацию или противостояние внутри общества. Общество должно выступать как слаженный механизм, особенно в трудные моменты.

В этой связи актуальность проблемы социальной модернизации, именно эти проблемы и степень их решения диктуют социальное поведение людей, оказывая влияние на консолидацию или противостояние внутри общества. Перед Казахстаном стоит чрезвычайно сложная задача – определить роль, возможности и обязанности всех составляющих сил российского общества, четко обозначить долю ответственности каждого из социальных партнеров в кризисный и посткризисный период. Безусловно, богатый опыт модернизированных стран, его достижения и даже просчеты могут оказать помощь реформирующемуся обществу. Сложность заключается в том, что к настоящему времени система социального партнерства, апробированная и доказавшая свою эффективность на Западе, в Казахстане до сих пор не развита, не определены функции партнеров, их права и обязанности. В стремлении соответствовать западным стандартам эта система развивается сверху, хотя логика требует обратного.

Кризис лишний раз показал важность вопроса о слиянии или противоречиях интересов в экономической и других сферах жизни общества. Новое в производстве должно сопровождаться адекватным развитием производственных отношений, взаимодействием социальных и политических сил общества. Обстановка требует создания социальной коалиции, которая обеспечивала бы модернизацию общества по всем параметрам.

Действующие лица этого альянса – государство-бизнес-гражданское общество. На повестке дня стоит вопрос о создании равновесных партнерских отношений. Здесь роль государства трудно переоценить. Государственные гарантии в ходе проведения реформ, выполнения намеченных планов и принимаемых мер по стабилизации обстановки выступают решающим фактором успеха.

Преодолеть проблемы в социальной системе Казахстана, как, впрочем, и в других странах, невозможно без твердой государственной политики, сильной вертикали исполнительной власти.

Государство, стремящееся быть социальным, а это необходимо, если оно считает себя цивилизованным, является ведущим социальным партнером. Именно оно, обладая финансовыми средствами, административным ресурсом и юридическими возможностями, призвано в рамках стратегии социально-экономического развития страны бороться за решение насущных проблем общества, в первую очередь, социальных. Это особенно важно для Казахстана, где традиционно именно государство выступало гарантом реализации социальной политики, практически монополистом в этой области.

Основа социальной стабилизации – социальная адаптация человека в новых условиях. Проблема эта касается жителей целых регионов или городов, представителей ряда профессий. В этом плане нельзя переоценить роль получения, а главное реализации государственных гарантий в ходе выполнения планов и принимаемых мер по стабилизации. Это работало бы на улучшение социального климата и повышение доверия к власти. Казахстан нуждается в решительном улучшении управления в социальной сфере.

Модернизация позволяет сократить или ликвидировать отставание нации во всех областях. Ее несудача – реальная угроза будущему. Поддержать же этот процесс могут только люди, которые доверяют власти, государству. Вопрос доверия к государству и политической системе страны – важный и большой, но без его решения невозможно достичь стабильности в стране, создать социальный климат, позволяющий реально идти по пути модернизации.

С наращиванием темпов модернизации всех сфер жизнедеятельности общества мы уверенно достигнем экономического процветания и социальной справедливости и через них сохраним наших ценности.

Модернизация экономической сферы бытия казахстанского общества протекает весьма и весьма динамично. Но, как известно, быстрые изменения очень часто сопровождаются неспособностью определенной, и при этом достаточно значительной части общества адаптироваться к ним. Это порождает в массовом общественном сознании настроения некоей смыслоутраты (т.е. дезориентации в жизненных целеполаганиях), чувство тревожности, апатии.

С другой стороны, связанный с модернизацией экономический рост, заметный подъем благосостояния, инновационно-качественные изменения в структуре потребительского спроса, трансформация традиционных характеристик общества часто сопровождаются (как это продемонстрировал модернизационный спыт западных стран) засилием массовой культуры, девальвацией устойчивых моральных ценностей, подменой культуры толерантности на враждебную человеческим идеалам «культуру» насилия и всеобщего конфликтного отчуждения [9].

В рамках этих тенденций общество может деградировать в примитивное «потребительское общество», где извечная человеческая ценность – потребность в труде подменяется необузданной жадной наживы любой ценой и любыми способами (подчас незаконными или даже криминальными). В результате подлинные смыслы жизни, выветренные долгой морально-этической историей человечества уступают свой пьедестал их ложным суррогатам. И если в экономическо-технологической сфере модернизация может торжествовать, то в социокультурной она способна вызвать диаметрально противоположные тенденции. А именно: откат к ценностям и поведенческим стереотипам домодернизированного, аграрно-традиционалистического общества. В последнем, как известно, сильны ориентации на так называемые «расточительную экономику», «экономику демонстрационного эффекта».

Уже сегодня можно наблюдать проявления этих, типично аграрно-традиционалистических, поведенческих стереотипов. Например, буквально бьют в глаза попытки беззастенчиво продемонстрировать свое благополучие и богатство путем строительства шикарных автомобилей и особняков, устройством безмерно пышных свадеб или иных торжеств, и даже похорон или поминок и т.п. Капиталы инвестируются не в производительных целях, а располагаются в строительстве престижных объектов, устройство идущих бесконечной чередой различных презентаций и юбилейных кампаний и т.д.

Чтобы не впасть в бездну «потребительского общества» и не свернуть с пути построения модернизированного «общества всеобщего созидания», необходимо помимо экономических и технологических модернизаций, интенсивно задействовать модернизационный потенциал в социальной сфере, т.е. активно нацелиться на то, что называется «социальной модернизацией». Именно эта задача остро актуализируется в работе нашего Президента Н.А. Назарбаева «Социальная модернизация Казахстана: двадцать шагов к Обществу Всеобщего Труда» [10].

социальные отношения, основанные на принципах права и справедливости. Какие главные задачи следует решить в рамках модернизационного процесса? Этот перечень может показаться сухим и длинным, но его следует обозначить.

- Целесообразно принять и ввести в действие справедливые законы и четкие правовые нормы предупреждения, регулирования и разрешения конфликтных ситуаций, а также функционирования всей системы социальных отношений.

- Предстоит разработать и внедрить систему качественных социальных стандартов казахстанцев и профессиональных квалификаций, особенно экономически активного населения.

- Важно создать эффективную модель социально-трудовых отношений, в основе которой будут механизмы партнерства государства, частного сектора и профессиональных объединений.

- Следует развивать самоорганизующиеся начала в жизни казахстанцев, в том числе органы местного самоуправления, «осовременить» институты гражданского общества, которые должны стать действенными инструментами реализации социальных инициатив граждан.

- Предстоит на порядок повысить информационную составляющую жизни казахстанского общества, расширить возможности интернет-технологий, как в вопросах информирования граждан, так и укрепления постоянной «обратной связи» государства и населения.

- Важно создать условия непрерывного роста среднего класса, зарождения и развития креативного класса – главных движущих сил инновационной экономики.

- Преодолеть такие явления, как иждивенчество и социальный инфантилизм, внедрить новую мотивацию к трудовой деятельности и благополучию, основанную на высокой ответственности личности и бизнеса, партнерском взаимодействии всех субъектов трудовых отношений с государством.

- Важный аспект модернизации – создание в Казахстане эффективной государственной системы управления социальными процессами. выстроенной «вертикально» и «горизонтально», с профессиональным корпусом экспертов и менеджеров на всех уровнях власти. Именно на решение этих задач должны быть сориентированы все госорганы.

Во-первых, это принцип ЭВОЛЮЦИОННОСТИ.

Не должно быть никакого «забегания вперед». Все изменения социальной сферы должны соответствовать уровню развития и возможностям казахстанской экономики.

Алгоритм модернизационного процесса должен базироваться на «подтягивании» отстающих сфер, регионов, отраслей, социальных групп к имеющимся стандартам и показателям социального развития [11].

1. Штомка П. Социология социальных изменений. - М., 1996; Ф.Хайек. Дорога к рабству. - М., 1992; Бауман. Мыслить социологически - М., 1996; Гидденс Ф. Основания социологии. Американская социологическая мысль., - М., 1996; Тойнби А. Постигжение истории. - М., 2001; Ахнезер А.С. Как «открыть» закрытое общество. - М., 1987 и др.

2. Бурдые П. Социология политик. - М., 1993; Россия: трансформирующееся общество, - М., 2012. Моисеев Н. Судьба цивилизации. - М., 2012; Штомка П. Социология социальных изменений. - М., 1996; Американская социологическая мысль, - М., 1996.

3. Фромм Э. Бегство от свободы. - М., 2011; Раваев В.В., Шкаратан О.И. Социальная стратификация. - М., 2011; Моисеев Н.Н. Судьба цивилизации. - М., 2009.

4. Очерки социальной философии, - М., 1994.

5. Очерки социальной философии, - М., 1994

6. Очерки социальной философии, - М., 1994.

7. Очерки социальной философии. - М., 2011; Ф.Ханек. Пагубная самонадеянность, - М., 2008 и др.

8. Европейская модернизация, - М., 2011; Национальные ценности и модернизация. - М., 2011 и др.

9. Ильинский И.М. Образовательная революция. - М., 2002.

10. Назарбаев Н.А. Социальная модернизация Казахстана: двадцать шагов к Обществу Всеобщего Труда. Казахстанская правда, 10.07.2012 г.

11. Назарбаев Н.А. Социальная модернизация Казахстана: двадцать шагов к Обществу Всеобщего Труда. Казахстанская правда, 10.07.2012 г.

Түйін

Мақалада Қазақстан Республикасында интеллектуалды ұлтты қалыптастыру үрдісіне байланысты интеллектуалды жаңғырту мәселесі қарастырылады.

Резюме

В данной статье рассматривается проблема интеллектуальной модернизации в процессе формирования интеллектуальной нации в Республике Казахстан.

Summary

In this article the problem of intellectual modernization in the course of formation of the intellectual nation in the Republic of Kazakhstan is considered.

САЛЫҚ САЯСАТЫ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ СТРАТИФИКАЦИЯЛАНУЫ ЖӘНЕ ДИФФЕРЕНЦИЯ: МӘДЕНИ АСПЕКТІЛЕРІ

Н.Б. Сейсен – саясаттану және әлеуметтік-философиялық пәндер кафедрасы, с.ғ.к, доцент

А.Б. Сейсенова – с.ғ.к.

Әлеуметтік стратификация бұл – әлеуметтанудың орталық проблемасы. Ол қоғамның түрлік әлеуметтік-саяси жіктелісін түсіндіреді. Қарапайым қоғамда мәртебелер саны аз және еңбек бөлінісі деңгейі төмен болады, ал қазіргі замандағы қоғамда – мәртебелер көптеп саналады және еңбек бөлінісін ұйымдастыру деңгейі де әлдеқайда жоғары.

Қоғам өз ішінде әр түрлі әлеуметтік топтарға, жіктерге және ұлттық қауымдастықтарға бөлінеді. Олардың бәрі өзара бір-біріне объективті түрде дәнекер болатын әлеуметтік-экономикалық, саяси байланыстар мен қатынастардан құралады. Қоғамның әлеуметтік-саяси құрылымының даму негізіне: 1) қоғамның еңбек бөлінісі; 2) өндіріс құрал-жабдықтары және өнімінің меншік қатынастары жатады. Қоғамның еңбек бөлінісі – әлеуметтік топтардың, таптардың, кәсіби топтардың, сонымен бірге қала мен ауыл адамдарынан, ой еңбегі мен дене еңбегі өкілдерінен тұратын үлкен топтарды пайда етіп, одан әрі өзара байланысты өмір сүрулеріне дамуына себепші болды. Қоғамның әлеуметтік құрылымының негізгі элементтеріне:

-қоғамдық еңбек бөлінісі, өндіріс құралдарына деген жеке меншіктік қатынастар және қоғамның өнімді бөлуде соған ортақтасатын әр түрлі топтар жатады. Оған қала мен ауыл адамдары; ой және дене еңбегінің өкілдері; әлеуметтік-демографиялық топтар (жастар, әйелдер мен ерлер); ұлттық қауымдастықтар (ұлттар, ұлыстар, этникалық топтар) енеді.

Қоғамда өмір сүріп отырған әлеуметтік топтар мен адамдар қауымдастықтарының өзара байланысы статикалық емес, керісінше, динамикалық болып саналады. Ол адамдардың өз қажеттіліктерін қанағаттандыру мен мүдделерін іске асыру мақсатында туындайтын әрекеттерінен көрінеді. Бұл өзара әрекеттер екі негізгі факторлармен: біріншіден, қоғамның әрбір субъектісінің белгілі бір талабын қанағаттандыруға негізделген қызметтің түрімен; екіншіден, әлеуметтік субъектілердің өз қажеттіліктері мен мүдделерін қанағаттандыру мақсатында пайдаланатын қоғамдық қатынастармен сипатталады. Қоғамның әлеуметтік тұрғыда жіктелуін қарастырған кезде ең алдымен бірдей әлеуметтік белгісіне қарап, адамдардың топтары мен қауымдастықтарының бөлінуін жүзеге асыратын бір өлшемді стратификацияны және көптеген осы белгілері бар адамдардың тұрақты топтарын, сонымен бірге қауымдастықтарын бола-жаруға мүмкіндік беретін көп өлшемді стратификацияны бір-бірінен ажырата білу керек. Әлеуметтану ілімінде осы екі тәсілде қолданылады, соның нәтижесінде аса мол жіктердің арасынан әлдебір тұрақты әлеуметтік топтардың маңыздылығы әрқилы дараланып, айрықша анық көзге түсе бастайды, осы әлеуметтік топтар жататындар бүкіл стратификация жүйесінде ерекше роль атқарады.

Қазіргі нарықтық экономика жағдайында Қазақстанның әлеуметтік құрылымы бұрын-соңды болмағандай күрделі өзгерістерге ұшырап отыр. Егемендік, тәуелсіздік алған уақыттың ішінде республиканың әлеуметтік құрылымында жаңа топтар, жіктер пайда болды. Олар: бизнесмендер, кәсіпкерлер, фермерлер, банкирлер, алуан түрлі жеке фирмалардың, дүкендердің, қонақ үйлерінің, мейманханалардың т.б. жеке меншік иелері. Тіпті бұдан басқа да өзгерістер бар. Мысалы, бұрынғы Кеңес дәуіріндегі таптар мен әлеуметтік топтардың өздері де біршама өзгеріп кетті. Қоғамдағы белгілі бір әлеуметтік-экономикалық топтар екінші бір топтарға ауысып, өтіп жатыр, демографиялық жағдай, ел-жұрттың миграция мәселелері мен үдерістері де ерекше болып отыр. Жалпы алғанда, негізгі табысқа және экономикалық жағдайы байланысты қоғамда топқа, жікке бөлінушілік күшейе түсуде. Осылардың нәтижесінде Қазақстанда ауқатты, дәулеті орташа, кедей адамдар пайда болды. Қоғам мүшелерінің бұлайша жіктелуіне мемлекет формасының өзгеруі, жалпы нарық қатынастарының орын алуы ықпал етті.

Көпшілікке мәлім, нарықтық экономика меншіктің алуан түрлігін қажет етеді. Ал, осы жағдай Қазақстанның әлеуметтік құрылымына зор әсер етті. Өйткені меншік нысанының алуан түрлілігі жалпы экономиканың одан әрі бөлшектелінуін күшейтті, яғни қоғамдық меншікті жекешелендіру процесі басталды. Осыларға сәйкес меншіктің жаңа типтері қалыптасуда. Олар: жеке, корпоративтік, акционерлік, ұжымдық, жартылай жеке, жартылай мемлекеттік т.б. Орта, кішігірім мекемелерге, сауда үйлеріне, мейманханаларға, дүкендерге, әртүрлі акционерлік қоғамдарға қожалық ететін иелер пайда болды.

Республикада меншік иелері тобы әлі қалыптасу үстінде болғандықтан, оның көлемін санмен көрсету әзірге қиын. Дегенмен, Қазақстанда ірі, орта және шағын кәсіпкерлікпен айналысатын бизнесмендер тобы қалыптасып келеді. Кәсіпкерлік – бұл заңды әлеуметтік-экономикалық құбылыс. Кәсіпкерлік

немесе бизнес қоғамның ілгерілеп дамуына елеулі ықпалын тигізеді. Сондықтан еліміздің экономикалық, саяси, әлеуметтік тұрақтануында ірі, орта және шағын бизнестердің пайда болып, дифференциалдануының яғни жіктелуінің рөлі өте зор.

Мемлекеттің салық саясатын жүргізу кезінде осыдан экономикалық дифференциалдануды реттеу салық ставкасы, салық жеңілдігі, салық базасы және басқа да салық құралдары арқылы жүзеге асырылады. Ставка салық базасының немесе оның бөлігінің пайыз өлшемін анықтаса, ал оның ақшалай бағалануы салықтың көлемін анықтайды. Мемлекет салық заңдылығының барлық жақтарын өзгертпей, белгіленген ставкаларға қажетті түзетулер енгізе отырып, салықтық реттеуді жүзеге асыра алады. Салық төлемгерлерінің кейбір категориялары, жекелеген аймақтар мен жекелеген салалар және кәсіпорындар үшін дифференциалды салықтар ставкасын белгілеу нәтижесінде, салық саясатының елеулі тиімділігіне қол жеткізуге болады. Мұндай салық ставкасы қаржы заңдылығының икемділігін қамтамасыз етіп, мемлекеттің табысты реттеу саясатының басым бағыттарын тез және тиімді жүзеге асыруына мүмкіндік береді. Мемлекеттік саясатты жүзеге асыруда әртүрлі салық ставкаларының пропорционалды, прогрессивті және регрессивті түрлерінің мүмкіндіктерін пайдалану маңызды. Әсіресе прогрессивті және регрессивті ставкалардың елеулі маңызы бар, олардың көмегімен салық төлемгерлерінің әртүрлі категориясының табыс деңгейлері реттеліп қана қоймай, сонымен бірге әртүрлі деңгейдегі бюджет табыстарын да қалыптастырады. Салық ставкасының арқасында орталықтандырылған бірыңғай салық жүйесі біршама икемді салық ставкасын ұдайы анықтап, салық саясатын қолдағы экономикалық конъюктураға сәйкестендіруді қамтамасыз етеді [1].

Салықтандыру ставкасы – басты проблеманың бірі. Табыс салығын салықтандыру кезінде салықтың оңтайлы ставкасын дұрыс есептеп, белгілеу маңызды. Ол прогрессивті болғандықтан, төлемгер табысы жоғары болған сайын салық ставкасы жоғары болып, алынатын сома да едәуір өсетіндіктен, мемлекетке салық ставкасын көтере түсу тиімді сияқты көрінеді. Бірақ, бұл шешім дұрыс емес. Салық көлемінің жоғары болуы мемлекет, бюджетке мол ақша түсіреді деген ұғымды білдірмейді. Егер салық көтеріңкі болса, кәсіпкердің жаңа шешімдер енгізуге ынталылығы жоғалып, еңбек белсенділігі төмендейді, тіпті кәсіпкердің бір бөлігі көленкелі экономикаға кетеді. Алдыңғы кезде, салық ставкаларын тағайындауда басқа елдердің қолданысындағы көлемге жақындастырылып белгіленеді. Бірақ бұл кезде еліміздің ішкі әлеуметтік-экономикалық жағдайы, әсіресе халықтың тұрмыс деңгейі назарға алынған жоқ. Демек, тұрмыс деңгейі жоғары басқа қоғамға лайықты, өз міндетін мінсіз атқарып отырған ставкалар, біздегі салықтандыру базасына сәйкес келмейді. Сондықтан да мемлекет жеке кәсіпкерлердің іскерлік белсенділіктерін жандандырумен бірге мемлекетке қажетті бюджет түсімін қамтамасыз етуге ықпал жасайтындай қолайлы салық ставкасының белгіленуіне мән берілуі қажет болады.

Мемлекеттің заңды тұлғалардан табыс салығын алу тәртібі салық заңдылығына сәйкес аванстық төлемдер негізінде жүзеге асырылады, ол өз кезегінде көптеген наразылық тудырады. Мемлекет кәсіпкерлерден іс жүзінде салық жылындағы өз табысын болжап, бір жылдық салық мөлшерін айқындап, аванстық төлемді 12 айға тең бөлуді міндеттейді. Бұл жерде табыстың іс жүзінде нақты алынғаны назарға алынбайды. Егер салық төлемгері анықтамда жария етілген аванс төлемдерін уақытылы толық төлемесе жауапкершілікке тартылады. Мұндай енгізілген салық алу тәртібі мемлекетке тиімді, бірақ ол салық төлемгерінің мүддесін қанағаттандырмайды. Себебі, бүгінгі экономикалық тұрақсыздық, әлі белгісіз «күтілетін табыс» есебін субъектінің мемлекет алдындағы салық міндеттемесіне негіз етіп алуға болмайды. Бұған қосымша айтарымыз, ай ішіндегі табыс алынбаса да аванстық төлем төлеуге алдын ала міндеттеу, салық табиғатына қайшы келетіндігі де ескерілуі керек. Салық ставкасымен бірге салық жеңілдіктерін жасау салық саясатын жүзеге асырудың тиімді құралы болып саналады. Бұл белгілі бір талаптарға жауап беретін әрбір жеке және заңды тұлғаға салық салудан толық немесе ішінара босату құқығын берумен байланысты болады. Сондай-ақ, кәсіпкерлік қызметтің түрлері мен үлгілеріне байланысты заңдылықпен белгіленген көптеген жеңілдіктер салық саясатын белсенді жүргізуге ықпал жасайды. Салықтандырудың дүниежүзілік практикасында қолданылатын салық жеңілдіктерін жүйелендіру аса күрделі қиын, себебі ол кез келген жағдайда белгіленіп, мысалы, мемлекеттің кәсіпкерлік қызметті дамытуға мүдделілігі болса, ол оны ынталандырады, ал кейбір экономика салаларын, аймақтарды, кәсіпкерлік түрлерін керісінше ынталандырмауы да мүмкін. Сондықтан, кез-келген мемлекетте жеңілдік берудің үлгілері мен әдістері ұдайы өзгеріп отырады. Мемлекет салық төлемгерлеріне қайсыбір салық жеңілдіктерін бере отырып, әртүрлі экономикалық процестердің салық реттегішіне белсенді ықпал жасайды. Негұрлым жиі пайдаланылатын салық жеңілдіктерінің түрлеріне мыналар жатады: пайданы, табысты және басқа объектіні салық салудан толық немесе ішінара босату, шығынды аудару, азайтылған салық ставкасын қолдану, сол кезеңде дамуы өте қажет белгілі бір табыс түрін немесе осындай табыс

Здесь он пишет, что сегодня во всем мире убедились в пороках идеологии потребления, она оказалась губительной. В качестве выверенного глобального тренда социальной модернизации Президент подчеркивает идею Общества Всеобщего Труда.

Продолжающийся мировой экономический кризис лишь подтверждает верность основополагающей посылки о том, что «все экономические и культурные богатства создаются человеческим трудом», а не виртуальными финансовыми институтами. Поэтому именно реальный производительный труд мы и должны поставить в основу нашей политики социальной модернизации. Идея Общества Всеобщего Труда ... это практическая, прагматическая идея.

В этой связи Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев дает прямые указания на первоочередные задачи в области социальной модернизации Казахстанского общества:

Социальная модернизация требует сегодня ясного представления о возможных вызовах и рисках. И это должны понимать не только государственные служащие всех рангов, но и все общество, весь народ, для которого социальная модернизация и осуществляется. Первое. Мы должны учитывать, что экономическая и социальная модернизация должны идти максимально синхронно. Новые производства, новые системы образования и науки, развитие среднего класса, расширение социальных гарантий вызовут большие изменения в сознании казахстанцев. А это будет требовать своевременной корректировки всей системы социальных отношений.

Второе. Как показывает зарубежный опыт, процесс модернизации сопровождается усилением активности граждан, раскрытием их творческого потенциала. Поэтому будет расширяться стремление людей активнее защищать свои права и свободы, повысится степень самоорганизации общества.

Третье. В Казахстане государство – инициатор и главная движущая сила процесса социальной модернизации.

Сегодня важно культивировать в обществе, начиная с самых ранних этапов воспитательного процесса в общеобразовательных школах, положение о том, что государство – не бесконечный донор, а партнер, создающий условия для роста благосостояния граждан. Стратегия государства строится в направлении от социальной защиты к социальному прогрессу.

А это значит, что иждивенчество недопустимо. Только в этом случае казахстанское общество сможет преодолеть инерцию патернализма.

Четвертое. Серьезным барьером на пути социальной модернизации является такое распространенное явление, как социальный инфантилизм. В его основе – извращенная мотивация к труду, «навязанная» в переходный начальный период «дикого капитализма» 90-х годов. Это возвело в абсолют неверные формулы достижения благополучия – «меньше работать – больше получать», «делать деньги из воздуха» и т.п. Доморощенное мещанство, помноженное на социальный инфантилизм, способно стать тормозом модернизации.

Пятое. Социальная модернизация в Казахстане происходит на фоне интеграционных процессов в рамках ЕЭП.

За годы независимого развития по ряду параметров реформирования социальной сферы Казахстан успешно опередил страны СНГ и ушел дальше своих партнеров. Это касается пенсионной, банковской, кредитно-финансовой систем, ЖКХ, отрасли образования и здравоохранения, социальной защиты.

Мы в большей степени снизили уровень иждивенчества. Поэтому Казахстану как лидеру социальных реформ важно взять на себя инициативу и разработать целостную модель социальной модернизации, привлекательную для всех наших партнеров по евразийской интеграции. Важно не просто учитывать все вызовы при выстраивании модернизационной политики, но и вырабатывать меры по преодолению ситуации.

Каждый человек, независимо от профессии и должности, должен спросить себя: что я сделал для того, чтобы побороть инерцию прежде всего в самом себе?

Послание-2012 дало мощный старт модернизационному процессу в социальной сфере. Однако на практике пока «вскрыт» только самый верхний пласт проблематики, требующей дальнейшего решения. Поэтому важно определить единое понимание всего процесса социальной модернизации, которым все государственные органы должны руководствоваться. И это понимание должно, разумеется, быть доступным всему народу.

Я хочу поделиться своим видением.

Сегодня цель и смысл социальной модернизации состоит в том, чтобы подготовить общество к жизни в условиях новой индустриально-инновационной экономики, найти оптимальный баланс между форсированным экономическим развитием Казахстана и широким обеспечением общественных благ, утвердить

қызметін салықтан толық немесе ішінара босату, тіпті жекелеген әлеуметтік топтарды салықтан босату, төлем мерзімін шегеру немесе кезең – кезеңмен өтеу және басқалар.

Инвестициялық қызмет – салықтың ынталандырудың неғұрлым көп таралған объектісі. Көптеген мемлекеттерде осы мақсатқа жұмсалған пайда толық немесе ішінара салық салудан босатылады. Инвестициялық белсенділікті ынталандыра түсу үшін көп жағдайда технологиялық жабдықтар мен оның қосалқы бөлшектері қосымша құн салығынан босатылады. Бірқатар елдердің салықтандыру жүйесінде табыс және басқада салық түрлері алынбайтын арнайы инвестициялық қорлар құру енгізілуде. Көптеген елдерде салық жеңілдігі арқылы экономиканы дамытуда іргелі маңызы бар кіші кәсіпорындарды құру, шетел капиталын тарту, ғылыми – техникалық негіздемелер мен экологиялық жобалар, әлемдік рынокта бәсекеге қабілетті өнім шығаратын жаңа жоғары технологиялық өндірістер жұмысы ынталандырылып отырылады. Жекелеген салық жеңілдіктерін беру, экономикалық және қаржы дағдарыстарының кейбір зардаптарын жеңілдету мақсатын да пайдаланады. Капиталдың шоғырлануымен, өндірістік қорларды молайтуда сыртқы экономикалық қызметті ынталандыру үшін мемлекет, төлемді кейінге қалдыру немесе салық төлеуден босату, сияқты салық жеңілдіктері пайдаланады. Белгілі бір мерзімге салық төлемгерлерін салық төлеуден толық босату салық демалысы деген атқа ие болып отыр. Кейбір шетел мемлекеттерінде меншік үлгілеріне қарай әртүрлі жеңілдіктер берілсді. Мысалы, көбіне-көп мемлекет меншігіндегі объектілер жер салығынан босатылып, кейбір мемлекеттік корпорациялар пайдасы жеңілдікпен салықтандырылады. Кейде салық жеңілдіктері шетелдік инвестицияларды ынталандыру мақсатымен азаматтыққа байланысты да белгіленеді. Көптеген елдердегі бюджет шығындарының күрт өсуі әртүрлі салық жеңілдіктерін тәртіпке келтіру қажеттігін туғызып отыр. Салық жеңілдігін кеңінен ретсіз қолдану, салық базасының томендеуіне әкелін соқтырады. Соның салдарынан мемлекет өзіне қажетті салық деңгейін қамтамасыз етуде неғұрлым жоғары салық ставкаларын белгілеуге мәжбүр болады. Бұған қосымша, жеңілдікпен реттеу барлық салық төлемгерлеріне салық салу теңдігінің негізгі принциптері бұзылып, экономиканың әртүрлі салаларындағы кәсіпорындар үшін тең емес жағдай қалыптастырады. Ендеше салық базасын дұрыс қалыптастыру мемлекеттің салық саясатының маңызды құралы. Себебі, әртүрлі категориядағы салық төлемгерлерінің салық міндеттемелерін ұлғайту оларға қосымша ынталандыру шараларын туғызады, ал салық міндеттемелерін азайту өндірісті, инвестициялық жобаларды шектеуге, тиісті өсімді қамтамасыз етуге, немесе, тіпті экономикалық дамуды төмендетуге әкеп соқтыруы да мүмкін.

Көптеген елдердің салықтандыру жүйесі амортизациялық аударымдарға байланысты салық базасының әртүрлі үлгілерін қалыптастыруды көздейді. Жеделдетілген амортизацияны жүзеге асыруға рұқсат сұрау, яғни, негізгі капиталдың құнын құрал жабдықтың тиісті физикалық тозу нормасына қарай емес, оның ұлғайтылған көлеміне қарай есептен шығару өндіріс шығынын жасанды көтеруге, осыған сәйкес есепте көрініс беретін пайданың азаюына, демек, салық төлемінің төмендеуіне әкеп соқтырады. Жекелеген елдердің заңдылықтары бойынша жаңа жабдықтың жарты құнын амортизациялық есептен шығаруға рұқсат етілген. Сондай-ақ, көптеген елдерде амортизациялық есептен шығарудың біркелкі емес әдістеріне көшу жүзеге асырылады: алғашқы бір-екі жылда құнның басым бөлігі есептен шығарылады да, жабдықтың жекелеген түрлері бойынша олардың бастапқы қызмет ету кезеңіндегі құны бір мезгілде-ақ есептен шығарылып тасталады. Екінші кезең белгілі бір мерзімге дейін алдын-ала есеп беруді көздейді. Егер декларация бойынша нақты есептелген жыл ішіндегі табыс салығының мөлшері төленген аванс төлемдерінің сомасынан асып кететін болса, бұл жағдайда айып санкцияларын қолдану жөнсіз болған болар еді. Бұрынғы қолданыста болған табыс салығын салықтандыру жүйесінде салық ставкасының бес деңгейлік сатысы көзделген еді. Ол 10, 15, 20, 30 және 60%-і құрайтын. Президенттің жаңа жарлығымен ставкалар өсіріле отырып, олардың саны бір мезгілде қысқартылды: 5, 10, 15, 20, 30 және 40%.

Біздегі жеке табыс салығын салықтандырудың прогрессивті сатысына қарағанда көптеген өзгерістер бар. Мысал үшін, АҚШ-та салық ставкасының аралас-прогрессивті және ақшалай табыстың өсуіне қарай болғанымен, ол белгілі бір шекті мөлшерге дейін ұлғаяды. Көптеген елдерде, мысалы, Канадада, АҚШ-та, Ұлыбританияда, Италияда, Францияда, Германияда салық сомасы кімнің төлемгер екеніне – ерлі-зайыптылар жұбына, жалғызділікті адамға немесе отағасына, төлемгердің қандай баласы барына байланысты, бала көп болған сайын салық төмен болады (салық салынбайтын минимум өседі).

Салық салынатын табыс, долл				Салық ставкасы %
Ерлі-зайыптылар жұбы, біріккен табыс	Ерлі-зайыптылар жұбы, бөлек табыс	Жалғызбасты отағасы	Жалғызбасты адам	
0-29750	0-14875	0-23900	0-17850	15
29750-71900	14875-35950	23900-61650	17850-43150	28
71900-149250	35950-113300	61150-123790	43150-89560	33
149250-ден жоғары	113300-ден жоғары	123790-нан жоғары	89560-тан жоғары	28

Кейбір елдерде АҚШ-та, Канадада федералдық табыс салығымен бірге жергілікті табыс салығы қолданылады, олардың ставкалары жоғары емес. Құрама штаттарда жергілікті салық 44 штатта алынады. Олардың төменгі ставкасы 2,4%, жоғарғы ставкасы 10-12%, орташа ставкасы 6-7% салық төлемгерінің штат бюджетіне төлеген жергілікті табыс салығының сомасы федералдық салық міндеттемесі бойынша есеп айырысу негізінде шығарылып тасталады. 80-ші жылдары көптеген іргелі елдерде заңды тұлғалардың табыс салығы бойынша салық реформалары жүргізіліп, ол салық жөніндегі негізгі жеңілдіктерді бір мезгілде аяқтай отырып, оның ставкасын төмендетті, қазір оның деңгейі 40% шамасын төңіректейді [2].

Заңды тұлғадан алынатын табыс салығы Қазақстанның салық жүйесі үшін жаңалық болып табылады. Осы салықты алу тәртібін реттейтін Президенттің «Салықтар және бюджетке басқа да міндетті төлемдер туралы» жарлығы күшіне енгенге дейін кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыратын субъектілерден, олардың заңдылық мәртебесіне, меншік үлгісіне қарамастан пайдасынан 30% мөлшерінде салық алынып келді. Ал 40% мөлшердегі ставка банк және сақтандыру қызметінің пайдасына белгіленеді. Кәсіпорындардың пайда салығынан басқа бағалы қағаздар бойынша есептелінген және біріккен кәсіпорындардан қатысу үлесіне қарай алынатын табыстардан (дивиденттер, проценттер) 15% көлемінде, сондай-ақ казинолар, бейнесалондар, ойын автоматтары мен концерттік-көрілімдердің табыстарынан 55% көлемінде салықты бөлек төлеп келді. Жылдың I шілдесінен бастап заңды тұлғалардың табысынан алынатын табыс салығы жалпы ставка бойынша 30% алынады, ал 10% жеңілдік ставкасы негізгі өндірістік құралы, жері бар болып есептелінетін заңды тұлғаларға қолданылады. Заңды тұлғаларды салықтандырудың мұндай тәртібі әділдік принципіне қайшы келеді. Сондықтан, әртүрлі салық ставкаларының мөлшерін олардың тапқан пайда сомасына байланысты болатындай сатыларын белгілеу, анағұрлым дұрыс болған болар еді. Бұл заңды тұлғалардың табысы қаншалықты жоғары болса, салық ставкасы да соншалықты жоғары болатынын айқындайды. Егер біз экономикасы дамыған көптеген шет елдердің салық тәжірибесіне зер салатын болсақ, салықтандырудың нақ осы тәртібін айқын көреміз. Мысал ретінде американдық салықтандыру жүйесін келтіруге болады. Онда салық деңгейлі ставкалау сатысы бойынша:

- 15% – салық салынатын табыстың алғашқы 50 мың долларына;
- 25% – онан кейінгі 25 мың долларға;
- 34% – бұл сомадан жоғары табысқа алынады.

Бұған қосымша, 100 мыңнан 335 мың доллар аралығындағы табыстан 5% көлемінде қосымша алым белгіленеді. Салықтандырудың мұндай сатылы түрде белгіленуі жеке кәсіпкерліктің тұрақты даму буыны болып саналатын кіші және орта кәсіпорындар үшін салықтандырудың төмендетілген ставкасы көзделеді. Бұл өндірісті кеңейту мен жұмысқа қамтуды жақсарту түсуде маңызды рөл атқарады. Шағын бизнесте салықты төмендету, осы ортаға басқа саладан капиталдың ағылуына, инвестициялық және өндірістік белсенділіктің жандануына ықпал жасайды. Бұл мемлекеттің қаржы ресурстарына оншалықты нұқсан келтірмейді. Себебі, бюджетке негізгі салық түсімдерін қамтамасыз етуді орта және ірі кәсіпорындардың аударымдары өзіне жүктейді. Шағын бизнестің салығын қысқарту, осы салада өндірістің жедел қарқынмен дамуына байланысты салық түсімдерінің өсуіне ықпал жасап, кәсіпкерлердің нақты табысының өсуі өндірісті дамытудың ынталандырушы күшіне айналады.

Қазір бүкіл дүниежүзінде салық жүйесін оңайлату көрінісі белең алып келеді. Салық жүйесі неғұрлым айқын болса, экономикалық нәтижені соғұрлым оңай айқындауға болады. Құжаттарын толтыру кезінде қағаз бастылыққа ұрынбай, кәсіпкерлер салықты азайту туралы ойдан гөрі, өнімнің өзіндік құнын қалай кемітемін деген ой шырмауында жүретін болады. Салық органдарының салық төлемінің дұрыстығын тексеруі жеңілдейді. Бұл қаржы органдары қызметкерлерінің санын қысқартуға мүмкіндік береді. Кейбір елдерде қосымша құн салығы жалғыз салық ретінде қарастырылып жүр. Біздің елімізде керісінше, салық жүйесінің күрделі құрылымы бар. Ол шын мәнінде бір – бірінен айырмашылығы жоқ әртүрлі салықтарды, аударымдарды, акциздер мен алымдарды қамтиды. Төлемдердің осыншалықты көп болуы салдарынан кәсіпорындардың есепшілері салықтарды төлеу кезінде жиі қателіктерге жол беріп жатады. Көптеген заңдарда салықтардың қажетті элементтеріне біржақты түсінік берілмеген. Сол себептен Заң шыққаннан кейін бірнеше ай өткенде ғана кешіктіріліп, бұл салықты қалай дұрыс есептеу керектігін түсіндірген Қаржы министрлігінің нұсқамасы жарыққа шығады. Шағын бизнеске салынған инвестицияның қайтарымының бастапқы мерзімінің көп болуы да қиындықтар келтіретінін ескерген жөн. Бірақ, бірқатар экономистер шағын бизнеске инвестиция тартудың тиімділігін біле тұра оларға жеңілдік беруді оншалықты құплай бермейді. Олардың керісінше, неғұрлым тиімділігі мол кәсіпорындар бәсекелестік күрес жағдайында туындауын қалайды. Қысқасы кім қуатты, сол жеңіп шығуы керек. Бірақ экономикасы тұрақты дамыған мемлекеттерде ғана бұл пікір өзінің дұрыстығын дәлелдей алар еді. Қазіргі уақыт кезеңінде бұл бізде тиімсіз, себебі шағын бизнес жаңадан бой көтеріп келе жатқандықтан, оның өндірістегі үлес салма-

ғы мардымсыз. Заңды тұлғаның салық салынатын табысынан салық алу тәртібі жеке тұлғалардан алынатын тәртіппен бірдей – жылдық жиынтық табыстан, Заңмен көзделген есеп шығарып тасталады. Заңды тұлғаның кәсіпкерлік қызметінен түскен пайданың барлық түрі жиынтық жылдық табысқа жатады. Бұл өнімдерді таратудан, жұмыстарды орындау мен қызмет көрсетуден түскен ақшалай және басқа да түсімдерді, жөнелтілген өнімдер, орындалған жұмыстардан, көрсетілген қызметтерден, басқа операциялардан түскен барлық табыстарды құрайды. Бұған бартерлік келісімдерден түскен түсімдер де жатады:

-амортизацияға жатпайтын ғимараттарды, құрылыстарды, активтерді сату кезіндегі құн өсімінің табыстары;

-жүзеге асырылған операциялардан тыс табыс – пайыздар бойынша табыс, дивиденттер;

-қайтарымсыз алынған мүліктер мен қаржылар;

-мүлікті жалға бергені үшін алынатын табыстар; роялти; мемлекеттік бюджеттен басқа көздерден алынған субсидиялар;

-кәсіпкерлік қызметті шектеуге келісім берген, немесе кәсіпорынды жапқаны үшін алынған табыстар;

-қарызды есептеп шығарғаны үшін табыстар; өтелетін шегерілімдер.

Жылдық жиынтық табыстан оны алуға байланысты барлық шығындар, оның ішінде еңбекақы төлеу, қызметкерлерге материалдық және әлеуметтік игіліктер беру, мемлекеттік әлеуметтік сақтандыруға, мемлекеттік еңбекпен қамту қорына, амортизациялық аударымдар, ғылыми-зерттеу, жобалау, тәжірибелік-конструкторлық жұмыстар, геологиялық зерттеу, табиғи ресурстарды өндіруге дайындау жұмыстары мен жөндеу жұмыстарының шығындары жатады. Сондай-ақ жер, мүлік, көлік салықтары, бағалы қағаздар бойынша операциялар салығы, айыппұл, өсімдер мен шығындар шегеріп тастауға жатады [3].

Салықтар бойынша бірқатар жеңілдіктер көзделген. Оны төлеуден мүгедектердің ерікті қоғамы, соқырлар мен саңыраулар қоғамы, ақыл ойы мен дене бітімі бұзылған балалар мен жасөспірімдер, әлеуметтік және еңбекпен сауықтыру Орталығы, ДОСААФ ұйымдары, Ауғанстан Соғыс ардагерлерінің республикалық бірлестігі босатылған. Құрамында барлық жұмысшы-қызметкерлердің 30% кем емес мүгедектері бар өндірістік ұйымдарға салық жеңілдігі қолданылады. Бұл ұйымдарда мүгедектердің еңбек-ақысын төлеу және оларға қатысты мемлекеттік сақтандыру мен мемлекеттік еңбекпен қамту қорына аударымдар бойынша жылдық жиынтық табыс көлемі 2 есеге дейін азайтылу көзделген.

Табысты сақтандыру мемлекеттің салық жүйесінің ажырамас бөлігі болып табылады. Қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуы мен дәулетінің өсуі салық жүйесінің механизмі қаншалықты дұрыс және тиімді ұйымдастырылуына тікелей байланысты болады. Жеке табыс салығынан кейін ҚҚС-ғы барынша кең таралған, ол салықтандыру субъектілерінің заңды және жеке тұлғалар есебінен өрісін кеңейтіп келеді. Қосымша құн көлемін анықтаудың айқын әдістемесінің болмауына байланысты оны есептеу, әдетте қиындық туғызады. Салықтандырудың кейбір түрлері бойынша салық ауыртпалығын жеңілдетудің басқа да мүмкіндіктері бар. Ол 30% деңгейінде белгіленген заңды тұлғалардан алынатын жеке табыс салығының негізгі пайыздық ставкасын азайту болып табылады. Қазір жаңа техника мен технологияға жұмсалған қаржының көлеміне сәйкес салық салынатын пайдадан оны босату, сондай-ақ экологиялық таза өнім шығаратын табиғат қорғау шаралары мен технологияларға байланысты шығындарды салықтан босату тиімді болған болар еді. Бұл шара зауыттар мен фабрикаларды жаппай тоқыраудан, жасанды банкроттық қауіптен сақтап қалған болар еді.

Тұтастай алғанда, Қазақстан Республикасының салық жүйесінде жүргізіліп жатқан реформалар қолданыстағы салықтандырудың тиімділігін арттыруға септігін тигізіп, ал біз әлгіме еткен түзетулер мен қосымшалар салық жүйесін жетілдіру бағытындағы салық саясатының экономикалық қайта құрулардың ажырамас бөлігі болып табылады. Салық жүйесін жетілдірудің мүмкін жолы ретінде әлеуметтік маңызы бар көлік құралдары салығын қарастыруға болады. Оған ұдайы түзетулер енгізу үкіметтің өз әрекетін алдын-ала болжауға қиындық келтіріп қана қоймай, адамдардың әртүрлі жолдармен одан тұрақты жалтару құбылысын туғызып отырғанын жасырғымыз келмейді. Егер 1999 жылдың 1 сәуіріне дейін көлік құралдарын салықтандыру принципі, қозғағыш күшінің қуатын киловатт немесе ат күші өлшемімен алынып келсе, осы кезеңнен бастап көлік құралдарына салық қозғағыш көлемін текше сантиметр өлшемімен бағалау негізіне сүйеніп жүргізілді. Бұл салық төлемгерлері үшін күтпеген жағдай еді. Қазақстан жағдайында мұндай «айланы» үкіметке бойы үйренген төлемгерлер бұл салықты азайтудың мүмкіндіктерін іздестіре бастады. Салықтандырудың жоғарғы сатысына тап болмас үшін қозғағыштың көлемін азайтып көрсету таптырмайтын әдістің бірі болып табылады.

Дамыған елдерде көлік құралдарына арналған салық бар, бірақ ол бензин бағасына енгізілгендіктен, қуатты қозғағышы бар автокөлік иелері осыған сәйкес бензин шығынына қарай оның «қуатынан» алынатын салыққа біртіндеп өз үлесін қосып отырады. Бұл салық тәртібінің маңыздылығы сол, қозғағыштың

күші қуатын жасанды жасырудың, пара алу мен коррупция жолы өзінен-өзі кесіледі. Көлік құралдары салығының бұл мысалы, салықтандыру базасын кәсіпкерліктің бір қызметімен шектеп қоймай, оны бензин тұтыну деңгейіне бейімдеу арқылы жоспарлау мен түзетулерді тұрақты жүзеге асыруға мүмкіндік береді, яғни, оның күнделікті, апта сайын, ай сайын сатылу молшеріне сәйкес жалпы салық түсімінің көлемін іс-жүзінде нақты есептеп отыруға болады. Сондай-ақ, салық төлемгерлерінің төлем қабілетінің төмендеуін, әріптестер және бюджет тарапынан төлемдердің жүзеге асырылмауы салдарынан жекелеген салықтар бойынша төлемдердің жиі қамтамасыз етілмеуі мүмкіндігін де ескерген абзал. Бұл нақты түсімдердің кешігуіне әкеп соқтырады. Сондықтан республика экономикасында төлемдердің қамтамасыз етілмеуін фактор ретінде елемеге, жоққа шығаруға болмайды. Бұл неғұрлым сенімді түсім көзін қамтамасыз ету үшін салық жүйесін оңтайландыру қажеттігін туғызады. Мұндай жағдайда салықты күнтізбелік мерзімінің аяқталуына орай кезең-кезеңмен түпкілікті есеп айырысу ретінде алу немесе күнтізбелік жыл келгенге дейін бір мезгілдік төлем ретінде алу мүмкіндігін ескерген жөн сияқты. Жиынтық төлемдерді азайту тұрғысынан алғанда, бұл жүйені салық демалысы ретінде қабылдауға, ал түпкілікті төлем жиынтығы тұрғысынан алғанда, салық кезеңі соңынан алынған төлем тиімділігі жағынан төмен болады. Сондай-ақ әртүрлі жағдайға байланысты туындайтын төлем іркілістерін өзіндік салық немесе несие демалыстары ретінде қарастырған жөн.

Судалық рынок жағдайы инфляция мен дағдарысты туғызушы құбылыстардың қатарына жатады. Коммерциялық банкілер, сақтандыру қоғамдары, әртүрлі инвестициялық несие ұйымдары өздерінің пайда көзінің өсу келілі ретінде несие айналым қаржыларының тұрақты көбеюіне мүдделі. Материалдық өндіріс кәсіпорындары өз қызметінің тұрақтылығын сақтауға, жабдықтардың жұмыспен біркелкі қамтамасыз етілуіне және айналым қаржыларының қалыпты айналымын қалыптастыруға мүдделі. Алайда, нарықтық экономикада әрдайым осылай бола бермейді. Нарық жүйесінде экономикалық белсенділіктің өзгеруі, бұл – табиғи және заңды құбылыс. Экономиканың барлық жағдайында экономикалық тұрақсыздықтың өзіндік оңды жағы және теріс жақтары да бар. Оның оңды сипаты конъюктура өзгерістерінің салдарынан рыноктан әлсіз, тиімділігі төмен кәсіпорынды анықтап, шығарып тастаумен байланысты. Бірақ, оларды тез жауып тастау теріс құбылысты, халықты жұмыспен қамтудың әлеуметтік проблемасын туғызады. Әрине, кәсіпкерлер тәуекелге қашанда бейім тұрады. Бірақ конъюктуралық ауытқуларды тоқтатқан кезде олар назарды көбірек басқа проблемаларға, мысалы, техникалық прогреске, жаңа бәсекеге қабілетті өнім шығаруға, технологияларды жеңілдетуге т.б. аудара бастайды. Сондықтан конъюктуралық циклдің түбегейлі өзгеру кезеңіне кәсіпорын салық демалыстарын қажет етеді. Бұл оның белгілі бір салық жүгін арқалаған кезеңінде өзінің инвестициялық шағымдарын арттыруға, тұрақтандыруға қол жеткізіп, кейін мемлекетке салық берешегін қайтаруға мүмкіндік жасайды.

Бұл көзқарас кәсіпкерлікті несиелендірудің қалыпты деңгейі бұзылған кезде өте маңызды, ол шағын кәсіпорындан бастап, ірісіне дейін деңгейдегі отандық өндірушілерді, кейбір өзгешеліктермен несиелендіруге нақты ықпал жасайды. Оны мына жағдай арқылы айқындап беруге болады. Ірі кәсіпорындар үшін салық каникулдары уақыт бойынша едәуір төмен мерзімді қамтып, кіші кәсіпорындардағыдай толық емес күйінде, мысалы, бюджетке өтеуі кейінге қалдырылған төлемдерді белгілі бір мөлшерде, айталық, қарызды 40-50%-дық тоқсан бойынша өтеу жүзеге асырылуы мүмкін. Тіке және жанама салықтарға жасалған талдау ғимараттар мен жабдықтарды жалға алған кәсіпорындардың өркендеуі олардың алған пайдаларына тәуелді болғандықтан, іс жүзінде тұйыққа тіреліп отыр. Бұл кәсіпкерлікті қалыпты несиелендіру мүмкіндігі жоқ жағдайда өтпелі кезең экономикасына теріс ықпал жасайды. Бұдан шығатын қорытынды, салықтандыру несие рыногының сұранысына да ықпал ете алатындығын көреміз.

Салық жоғары болған сайын әлеуметтік-экономикалық қаржылық үйлесімсіздігі жоғары бола түседі. Мұндай қорытынды шетелдік зерттеушілердің көп жылдық тәжірибесі негізінде жасалып отыр. Мысалы, тәуелсіз сарапшылардың мәліметтері бойынша Еуропалық қауымдастық елдеріндегі табыстан алынатын орташа салық жиынтығы 50-55%, ал біздің республикада тиісінше 70% жуық мөлшерді құрайды. Сол себептен шетелдік инвесторлар тарапынан ғана емес, отандық кәсіпкерлер тарапынан да жаппай инвестиция тартуға, капиталдарды енгізуге деген қызығушылық аз. Бұл белгілі бір шаралар кезінде әкімгершілік ықпал етуден көрініс беріп отыр. Мысалы, Халықаралық банк акцияларын сату кезінде салымшыларға, оның ішінде зейнеткерлерге де акциялары кейде зорлап танылды, бұл, әлбетте, нарық талабына қайшы келеді.

Салық жүгін жеңілдету инвестициялық мақсаттағы қаржыны тартуға оңды ықпал етіп қоймайды, ол реттеуші ролін атқаруда маңызды орын алады. Мысалы, ҚҚС-ға сикты жанама салық мөлшері Швейцарияда – 6,5%, Германияда – 15%, Ресейде – 20%, Қазақстанда – 20% құрайды, яғни әлеуметтік-экономикалық дамуы неғұрлым жоғары елдерде бұл салықтың деңгейі төмен екенін байқаймыз. Бұл

салық арқылы бюджетте көзделіп отырған салықпен емес, нақты салықпен толтыруға деген ұмтылысты аңғаруға болады. Бұның дамыған елдермен бірге өтпелі кезенді бастап өткеріп отырған елдерге де қатысы бар. Осы салықтың төмендеуімен бірге тұтынушылардың төлем қабілеті артуы есебінен салық көлемінің өсу нышаны байқалады. Бұл іс жүзінде инвестициялық капиталды немесе инвесторды тартумен бірдей жағдайда қалыптастырылады. Біздің жағдайда бұл әдістің тиімділігі сол ҚҚС-ғын төмендету есебінен бағаны түсіру, оның шектен тыс көтерілген деңгейінен басқа жағдайда жоғарыдағы процестерді ынталандыруға ықпал жасайды. Егер Швейцарияда бұл салықтың шектен тыс жоғары деңгейі 6,5% болып есептелсе, ал Қазақстан үшін оның деңгейі әлеуметтік сұрау тәсілімен айқындалатын нақты тұтыну кәрізкесі арқылы есептелген қажетті тұтынулардың айырмасы болып табылады. Осы айырманы алып тастағаннан кейін ҚҚС-ның шектен тыс деңгейін анықтауға болады. Алдын-ала таңдау көрсетіп отырағанындай, бұл айырма көлемі барлық салықтардың жиынтық жүгінін 35-40%-ін көрсетеді. Демек, осы салық деңгейін 10% аспайтын көлемде белгілеу тиімді болады. Мұндай жағдайда салықтың төмендеуі отандық тауар өндірушілердің өнімінің бәсекелестік қабілетін арттырып, еңбекпен қамтылу, тұрмыс деңгейін көтеруге оңды ықпал жасайды.

Қазіргі жағдайда дамыған нарық экономикасы бар мемлекеттер салық саясатын жүзеге асыру кезінде мына мақсаттарды басты бағыт ретінде ұстанады:

-мемлекеттің шаруашылық қызметті ынталандыруға немесе шектеуге, сондай-ақ қоғамдық өндірістің ұдайы дамуын қамтамасыз етуге бағытталған экономиканы реттеуге қатысуы;

-барлық деңгейдегі биліктің экономикалық және әлеуметтік саясатты жүргізуге, сондай-ақ билік пен тиісті басқару органдарының өздеріне жүктелген міндеттерін орындауға қажетті қаржы ресурстарымен жеткілікті түрде қамтамасыз ету;

-табыстарды реттеу жөніндегі мемлекеттік реттеуді қамтамасыз ету.

Бюджет қаржыларын оңтайландыру есебінен салық ауыртпалығын жеңілдету салық саясатының негізгі міндеті болып табылады. Ол паракорлық пен коррупцияға, басқа келеңсіз құбылыстарға жол бермей, кәсіпкерліктің өркендетілі, дамыған жағдайын қалыптастыру негізінде жүзеге асырылуға тиіс.

Салық саясаты Қазақстанның президент стратегиясында белгіленген саяси реформаны түбіне дейін жеткізу мақсатын көздейді. Бұл реформалаудың негізгі бағыты макроэкономикалық көрсеткіштерге аударылып, осы арқылы түпкілікті нәтижелерге қол жеткізу мүмкіндігі алғашқы сәттен оңды сипатқа ие болады. Оған нарық экономикасының барлық құралдары мен әдістерін жұмылдырылғанда қол жеткізіледі. Бұл әртүрлі топтағы салық төлемгерлерінің экономикалық мүдделерімен тығыз байланысты. Себебі олар өздерінің шағын үлестері арқылы жалпы қоғам қазынасын толтыруға деген ынтасын сездіріп отырады. Осы тұрғыдан алғанда, ерікті енгізілетін салықтардың (аударымдардың) мұндай шегі сол қоғамның жүргізіп отырған фискальдық саясатына қарсы әрекеттерді туғызады. Барлық елдердің мамандары айтып жүргеніндей, салық мамандары айтып жүргеніндей, салық шаруашылық субъектілерінің белгілі бір ережелер тұрақтылығы мен макро және микро экономикалық мақсаттар арасындағы талап етілетін пропорцияларды қолдауға қажетті, белгілі бір төлем болып табылады. Дамыған елдерде макро және микро деңгейлер арасында белгілі бір қатынас болуының себеп-салдарын осымен түсіндіруге болады. Ол әрбір ел үшін жеке дара айқындалады. Сол себептен де нарық экономикасы бар елдерде проблемаларды әркім өз қауқары тұрғысынан шешеді. Әлбетте, мұндай сан түрлі қозқарас жағдайында әрбір ел, әлемдік қауымдастыққа өзінің жеке дара орнын табуға әрекет жасайды. Сол себептен тұтастай алғанда, кез-келген қоғамның даму стратегиясына сәйкес келетін ұсыныстарды жекелеген елдерге олардың өз ерекшеліктерін ескеріп, талдау жүргізбейінше қолдануға болмайды деген нікір білдіргіміз келеді. Алайда осы әртүрлі топтағы елдердің ішінен өздерінің даму сипаты бойынша бір-біріне жақын елдерді кездестіруге болады. Экономикалары мен жағдайы ұқсас елдер тобына ТМД мемлекеттерін жатқызамыз. Белгілі бір айырмашылықтары байқала бастағанына қарамастан, бұл елдердің тәжірибелері бір-біріне айрықша қажет.

Салық заңдылығының жетілдірілмеуі мен кейбір қарама-қайшылықтарының болуы Қазақстан үшін ауқымды проблеманың қатарына жатады. Кез-келген заңның тұрақтылығы оның маңызды бөлігі болып табылады. Әрбір салық төлемгері біріншіден, ең болмаса өзінің таяу уақыттағы іс-қимылына төтеннен болатын өзгерістердің зардабы тимейтінін, оның құрбаны болмайтынын айқын сезінуі тиіс, екіншіден, заңдылық салықтандыру процесіне қатысушы жақтардың барлығының мүдделерін тең дәрежеде қорғайтын деңгейде, үшіншіден, мазмұны жағынан да әділ, ешкімге артықшылық бермей, бүкіл қоғамның шынайы қажеттілігін объективті қарайтын деңгейде болуы керек, төртіншіден, ол күн сайын шегеру арқылы емес, жария түрде салық төлемгерлерін қосқанда барлық мүдделі жақтардың қатысуымен кең талқылаудан өткеннен кейін қабылданғаны тиімді болады.

Салықтар кез-келген мемлекет өмірінде маңызды орын алады. Өте жоғары салық капиталдың көлеңке-

лі экономикаға кетуіне жол ашып, ал жөнсіз жеңілдіктер бәсекелестік ортаның жоғалып, түбінде тұтыну рыногының күйреуіне әкеп соқтырады. Төрт құбыласы бүтін қоғамның болмайтыны сияқты барлық жағы тең салық заңдылығы да болмайды. Бірақ, тұрақтылық кез-келген заңның маңызды белгісі болып табылады. Салық жүйесін жетілдіру жөнінде әртүрлі көзқарастар бар. Оны біртіндеп, сатылап жетілдіру жолы неғұрлым тиімді болып табылады. Мұндай жағдайда орын алып отырған проблемаларды, әсіресе, салық жинау төңірегінде көп жұмыс істеу қажеттігі туындайды. Салық жинау тиімділігін арттыру үшін қазақстандық кәсіпорындарды типтік жүйе бойынша есепке алу, олардың салық механизмінің өзгеруіне әсерін зерттеу, қайсыбір салық жеңілдіктерін енгізу мен күшін тоқтату айрықша мәнге ие болады. Салық құралдарының қаржы-несие саясатының басқа тегіктерімен, әсіресе, қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді несиелер бойынша пайыздық ставкалары саясатымен, амортизациялық аударымдарды есептеу мен пайдалану жүйесімен, шығынды есепке алу мен қаржы көрсеткіштерін қалыптастыру әдістерімен өзара байланысқан қимылы қажет. Кез-келген елде өркениетті нарықты дамыту объективті тұрғыдан алғанда салық заңдылығының бірыңғай жүйесін талап етеді. Салықтандырудың жүйелігі мен бірлігінің жоқтығы нарық кеңістігінің бұзылуына, салық және бюджет сәйкессіздігіне, капиталдың кері кетуіне әкеп соқтыруы мүмкін. Орталық және аймақтық билік органдарының бюджет, салықтандыру, субвенция мәселелері бойынша бірлігі мен келісімінің жоқтығынан іс жүзінде қабылданған заңдардың барлығы бірдей орындалған жоқ. Мемлекет бюджет шығындарын төменгі, жергілікті бюджетке ауыстыру үкіметтің мемлекет бюджетін үйлесімді ету құралдарының бірі болып табылады. Аймақтық деңгейде шығындардың мұндай орын алмасуы бюджеттің үлкен тапшылығына, ал түбінде макроэкономикадағы тұрақсыздыққа әкеп соқтыруы мүмкін. Жергілікті әкімшілік займ шығару арқылы өз қарыздарын өсіруі немесе жергілікті кәсіпорындарға ықпал жасай отырып, оларды әлеуметтік шығындарды өз мойнына алуға мәжбүрлеуі де мүмкін. Табыстар мен шығыстарды үйлесімді ету үшін бұл шығындарды жергілікті әкімшіліктердің жүзеге асыру мүмкіндіктерін сандық жағынан айқын бағалау керек. Сондықтан, кез-келген деңгейдегі бюджетті қалыптастыру кезінде алдымен бюджеттің шығыс бөлігіне, одан кейін кіріс бөлігіне назар аудару керек. Биліктің деңгейі қандай, ол қандай шығындарға жауап береді, шығындарды қаржыландыру үшін тиісті бюджет деңгейіне қанша түсім түсуі қажет деген мәселелерді айқындап алудың мәні ерекше. Бюджеттің табыс бөлігіне келсек, бұл жерде бүгінде орын алып отырған салықты алу ережесі мен ставкасы бұрынғыдай жоғарыдан белгіленіп, өзгертілетін келісімдік қатынастар практикасынан арылу қажеттігі туып отыр.

Қазіргі ішкі мемлекеттік қаржы қатынастарын жетілдіруді қажет етеді. Шығындарды бөлу жөнінде айқындық, салық түсімдерінің табыстарын бөлу туралы барлық жақтың мүдделерін қанағаттандыратын шешім, орталықтың, сондай-ақ, аймақтардың әрекетіне қатаң шектеу жоқ, осының салдарынан әрбір облыс өзіне барынша қолайлы жағдай жасауға әрекеттенип бағады. Ішкі мемлекеттік қатынастардың әділ жүйесінің макроэкономикалық және саяси мазмұн тұрғысынан алғанда өте маңызды рөл бар. Практика көрсетіп отырғанындай, үкімет бюджет түсімдері мен қажетті шығындардың мөлшерін дәл анықтай алмайды. Ол бар болғаны салық ставкаларын реттейтін жалпы ережелерді, трансферт төлемдерінің үлгісі мен көлемін бекітіп, сондай-ақ мемлекеттік тапсырыс пен сатып алу құрылымындағы басым бағыттарды анықтайды. Бюджет түсімдері мен шығыстарының нақты деңгейі экономикалық жүйе енетін қимыл циклының кезеңіне байланысты болады. Осыған байланысты бұл кезеңдегі экономикалық саясаттың шешуші мәселелерінің бірі бюджет жүйесін реформалау болып табылады. Бұл реформаның коздейгін мақсаты мыналар:

- аумақтардың табыстары мен шығыстары арасында үйлесімділікті қамтамасыз ету;
- орталықсыздандыру және бюджет жүйесінің жекелеген буындарын жергілікті бюджет пайдасына қатысын өзгерту;
- салық заңдылығының барлық жүйесін ырықтандыру.

Салықтандырудың қазіргі жүйесі шығарылатын өнімдер, орындалатын жұмыстар мен көрсетілетін қызметтер көлемін арттыруға, өзіндік құнды кемітуге ықпал жасамайды, керісінше, алым есептерін ұлғайтып, салықтандырудан жалтаруға әкеліп соқтырады. Осыған орай салық түсімдерінің өсуіне ықпал жасайтын бірқатар ұсыныстарды біздің тарапымыздан білдіре кетуді жөн санаймыз, олар мына бағыттарды көздейді:

-практикада жылдық жиынтық табыстарды (жалпы түсімді) салықтандыру әдісін қолдану. Бұл жағдайда салықтандыру объектісі ретінде шығарылған өнімдердің, орындалған жұмыстардың және көрсетілген қызметтердің жалпы құнына енгізілген, қосымша құн салығы шығарып тасталған жылдық жиынтық табыс сомасын қарастыру ұсынылады;

-заңды тұлғалардың жеке табыс салығын 25%, ал жергілікті жердің жағдайына байланысты арнайы экономикалық аймақтарда 10-15% деңгейінде белгілеу;

-занды тұлғалардан жеке табыс салығын алу кезінде берілетін жеңілдіктер, яғни өндіріске күрделі қаржы енгізуге ынталандыратын салық саясатының неғұрлым кең таралған түрін қолдану. Бұл жеңілдіктерге қоса пайда есебінен құралатын ғылыми, қосалқы, амортизациялық, қайырымдылық қорлары салықтандырудан босату; негізгі капиталды амортизациялауға қатысты әртүрлі жеңілдіктер; жана инвестицияға, өндірістің басым салаларына және экономикалық жағынан артта қалған аудандардың дамуы үшін бағытталған инвестициялардың пайда салығынан ішінара немесе толық босатуды көздейтін инвестициялық салық несиеcін пайдалану;

-ҚҚС-ғы қуатты реттеуші салық болып табылады. Бұл жердегі болмашы ғана қателік үлкен бюджет шығынына әкеп соқтыруы мүмкін. Экспорттаушыларға көзделген ҚҚС-ның нөлдік ставкасы мемлекетке орасан зор шығын әкеледі. Шетелдіктерге сатылған немесе басқаруға берілген кәсіпорындар бойынша ҚҚС-ның республикалық бюджеттен қайтарылуы, бұл кәсіпорындардан түсетін салық көлемінен асып түседі. Салық Кодексіне енгізілген өзгерістер ондағы проблемаларды шешіп бермейді, тек қайтару мерзімін ғана ұзартады. Республикада қалыптасқан экономикалық жағдай оның ставкасын төмендетіп, 16% көлемінде белгілеуге мүмкіндік берді деп ойлаймыз. Бұл нөлдік ставка бойынша қаржы қайтарымын қысқартуға, кәсіпорындардың айналым қаржыларының айналымын жеделдетуге, шығарылған өнім құнын арзандатуға, кәсіпорындар табысын арттыруға, өндірісті ұдайы кеңейтіп, инвестициялар тартуға мүмкіндік берді;

-өндірісшілердің салық ауыртпалығын жеңілдету үшін мүлік салығының ставкасын оның құнының 0,4% деңгейінен аспайтын мөлшерде белгілеу қажеттігі туындайды. Мүліктің құнын белгілеу әдістемесін өзгерту қажет деп ойлаймыз. Ол үшін жыл басындағы құнын емес, жылдың орташа кезеңіндегі құнын негіз етіп алу керек;

-жер салығы түсімінің өсіміне келсек, жерді қайта бағалау коэффициентін 1,3-тен 1,45-ге өзгертуді ұсынамыз.

-акцизделуге жататын тауарлар тізіміне электр қуатын енгізу;

-сауда – делдалдық ұйымдар үшін өзіндік құн құрылымында еңбекке ақы төлеу қорынан асып түсетін сомаға салық енгізу;

-дивиденттер мен проценттер бойынша табыстарды, төлем көздерінен ұсталатын салықты, жеке тұлғалардың жылдық жиынтық табыстарын енгізу;

-экспорт өнімдерін өндіретін кәсіпорындарды ынталандыру мақсатында салық жеңілдіктерін енгізу. Салық жылының қорытындысы бойынша кәсіпорындардың экспорт тауарлары көлемін өсіруден түскен еркін конвертелетін валютадан жеке табыс салығын босату белгіленгені тиімді. Экспорттаушы кәсіпорындардың экспортталатын тауарлар өндірісінде пайдаланған материалдар құнын салық алудан босату;

-салықтандыру жүйесіне кіші және орта бизнестің дамуына қаржы енгізетін инвесторлар мен кредиторларға, инвестициялық ынталандырулар мен жеңілдіктер енгізу;

-ғылым мен білімді инвестициялау кезінде салық жеңілдіктерін қарастыру;

-нөльдік циклдан бастап жоғары технологиялық және экологиялық таза өнім шығаратын өндіріске ақша енгізген шетел инвесторының жеке табыс салығына «салық каникулдарын» енгізу;

-өндірістік сала кәсіпорындарына ұлттық басымдыққа байланысты әртүрлі мерзімге салық төлемдерін өтеу мерзімін шегеру құнын беретін нормалар енгізу;

Бұл шаралар салық жүйесінің өндірісті ұлғайтудағы ынталандырушылық ролін күшейтіп, кәсіпкерліктің экономикалық белсенділігін арттыруға, салықтан жалтару жағдайының азаюына, қаржының көлеңкелі экономикаға құйылуының қарқынын тежеуге және бюджеттің кіріс бөлігінің орындалуын қамтамасыз етуге мүмкіндік жасайды. Сол себептен салық саясаты қоғамның әлеуметтік жіктелуіне және саяси жағынан айқындалуына елеулі түрде ықпал жасайды. Сондықтан, біздің ойымызша, қазіргі уақыттағы салық саясатының негізгі міндеттеріне былайша сипаттама беруге болады:

-кезек күттірмейтін әлеуметтік бағдарламаларды қаржыландыру үшін бюджетке жеткілікті қаржы түсімін қамтамасыз ету;

-халықтың тікелей қажеттіліктерін қамтамасыз етуге жұмыс істейтін өндірістердің пайдасына экономикалық пропорциялардың құрылымдық қозғалысын қамтамасыз ету;

-іскерлік белсенділікті ынталандыру үшін неғұрлым қолайлы жағдай жасау;

Экономиканың басқа өткір проблемаларымен қатар осы процестерді салық заңдылықтары арқылы реттеп отыру неғұрлым оңтайлы келеді;

Ал, қалыптасқан жағдайға орай уақытша шара ретінде экономикалық дағдарыстан шығу үшін салық ауыртпалығын оның тікелей түрінен жанама сипатына ауыстыруда, мына мәселелерді жүзеге асыруды қажет деп санаймыз.

1. Барлық өндірістік және өндірістік емес салалардың кәсіпорындарынан инвестицияға бағытталатын салықта алынатын пайданы алып тастау жөніндегі ұзақ перспективаға арналған тәртіптің бұлжымас орындалуын қамтамасыз ету.
 2. Жеке пайдаланудағы айрықша құнды қозғалмайтын мүлікке, ірі жер телімдеріне және аса қымбат көлік құралдарына олардың заңды немесе жеке тұлғалардың иелігінде болуына қарамастан прогрессивті салықтандыруды кеңінен қолдану. Бұл салықтандыру салық жеңілдіктерін арнайы қолдану негіздемесін жасау арқылы жүзеге асырылатын әлеуметтік тұтыну шегіне мүлік салығы жоқ болған жағдайда қолданылады.
 3. Салық жинау деңгейін ұлғайтуға бағытталған шаралар кешенін жүзеге асырып, оған салық және кеден органдарының, сауда инспекциясының, құқық қорғау органдарын мақсаты түрде жұмылдыру, заңдылықты өзгерту арқылы олардың қызметін реттен отыратын құралдарды (есепке алынбайтын ақша айналымымен күрес шараларын, кассалық аппараттарлы қолдануды міндеттеу, тұтынушы – жеке тұлғалардың есеп алуын қамтамасыз ету айрықша орын алады) пайдалану қажет.
 4. Табыс және тұрмыс деңгейі әртүрлі азаматтар, объективті түрде алғанда жағдайлары әртүрлі шаруашылық қызметіндегі кәсіпорындар арасындағы салық жүгін теңестіру мақсатында, сондай-ақ салық жүйесінің инфляцияға қатысты бейтараптылығын арттыру, рубльдің алмастыру бағамын, өндірісті қаржыландыру әдістерін ескеру;
 5. Тиімділікке бейімдейтін заңдылықтағы олқы тұстарының болуынан шаруашылықтың әртүрлі экономикалық секторларында тең емес жағдай қалыптастыратын, нәтижесінде ресурстарды тиімді пайдалануға кедергі келтірілген салық жеңілдіктерінің едәуір бөлігінің күшін жою отырып, салықтың негізгі түрлері бойынша ставкаларды төмендету;
 6. Жария түрінде салықтан жалтаруға жол беретін нормативтік қателіктерді жою мақсатында салық алу техникасын біртіндеп, ойластырылған түрде өзгерту;
 7. Салықтар, алымдар және төлемдер санын оларды ішінара жою немесе біріктіру жолымен азайту;
- Өмір салық жүйесінің фискальдық қызметіне бірыңғай тірек артудың дәрменсіздігін айқындап берді. Төлемдерден салықты барынша мол қарпып алуға ұмтылушылық, ақыр соңында салықтандыру базасының тынысын тарылтып, салық көлемінің азаюына әкеп соқтырды. Қазіргі беріліп жүрген реформаторлық ұсыныстар, ең тиімді дегенде, салық жүйесінің кейбір жүйеленген буындарына ғана қатысты болып отыр. Бүгінгі отпелі кезеңінің талаптарына жауап беретін салық жүйесінің принципті өзгерісіне қатысты ұсыныстар іс жүзінде өте аз. Бұл кезейсоқтық емес, себебі оңтайлы салық жүйесін тек қана байыпты теориялық негізде ғана қалыптастыруға болады. Сондықтан, қазіргі жаңа салық заңдылығы бүгінгі уақыт талабына әлі де толықтай жауап бере алмайды. Оның кейбір тұстарындағы олқылықтар мен тұжырымдардың қарама-қарсылығы, төлемгерлердің көптеген категорияларына арналған жеңілдіктер өндіріс тиімділігін орнықтыруға, ғылыми техникалық прогресті жеңілдетуге перспективалы технологияларды енгізіп, халақ тұтынатын тауарлар шығаруды ынталандыруға ықпал жасай алмай отыр. Қолданыстағы заңдылық іс жүзінде дүниежүзілік заңдылыққа қатысты алғанда жабық, ол халық шаруашылығына шетелдік инвестиция тартуды ынталандырмайды. Салық заңдылығы қатып қалған жүйе емес, ол тұрақты түрде үнемі өзгеріп, өндірістік процестерге, нарыққа ұдайы бейімделіп отыру тиімді. Бірақ салықтың тұрақсыздығы оның ставкаларын, сандарын, жеңілдіктерін, тағысын-тағыларын ұдайы қайта-қайта қарау, әсіресе экономикалық нарыққа көшетін кезеңінде теріс әсерін тигізеді, отандық, сондай-ақ шетел инвестицияларына кедергі жасайды. Салық жүйесінің тұрақсыздығы бүгінгі салықтандыру реформаларының басты проблемасы болып табылады. Мемлекеттің салық саясаты жүргізіліп жатқан экономикалық саясаттың көрінісі ретінде, өзіндік дербес мәні бар. Бұған қосымша айтарымыз, жүргізіліп жатқан салық жүйесі экономикалық саясатқа үнемі түзетулер мен толықтырулар енгізуге мәжбүрленіп болады. Қоғамдағы тағы аса бір ойландырып жүрген мәселенің бірі-жеке тұлғалардың табысына салынатын салықтардың мөлшері. Қазіргі таңда кәсіпорындарда қызмет атқаратын жеке тұлғалардың жалақыларына екі түрлі: табыс салығы және әлеуметтік салық салынады. Сонымен қатар міндетті түрде жалақының он пайызы зейнег-ақы қорына аударылады. Мәселенің жайын жалақыны төлейтін заңды тұлғалар жағынан қарайтын болсақ, онда жалақы үлестіру барысында кәсіпорындардың қосымша қаржыға шығындалуын байқаймыз. Жалақы қоры неғұрлым көбейген сайын кәсіпорындар әлеуметтік салықты соғұрлым көп төлейді. Бұл қызметкерлердің еңбек ақысын көтеруге кәсіпорындар мүдделі емес деген сөз. Жалақы мөлшерін көбейткен күннің өзінде кейбір кәсіпорындар әр түрлі жолдармен нақты жалақы мөлшерін азайтып көрсетуде. Осыған байланысты Қазақстан салық жүйесінің алтынға қалайша еліміздің азаматтарының орташа жалақы мөлшерін көтеруге ынталандыруға болады деген мәселелер де тұр.
- Қазақстан салық жүйесінде орын алып отырған әлеуметтік салық компания қожайындарының өз

қызметкерлерінің жалақы мөлшерін көбейтуін ынталандыру тұрмақ, керісінше бұл салықтан қалай құтылуды ойлап, бастарын қатыруға итерін отыр. Мәселе тек әлеуметтік салық ставкасының жоғарылағанында ғана болып отырған жоқ, сонымен қатар бұл салық салынатын базада болып отыр. Дамыған мемлекеттердегі әлеуметтік салықтың ставкасы 4-12 пайыз аралығында болып, оны тек компаниялардың өздері емес, жалақы алушылармен бөлісін төлейді. Қазақстанның жалақы алушы азаматтары әлеуметтік салықтың ауыртпалығынан құтылғанымен, жалақы төлеуші компанияларға үлкен ауыртпалық жүктеліп отыр. Себебі жылдық жалпы жалақы қоры орташа есеппен алғанда компаниялар пайдасының 40-70 пайызын құрайды, ал осы уақытқа дейін әлеуметтік салық ставкасы 26 пайызды құраған болса, кәсіпорындар өз пайдаларының 18 пайызына дейінгі мөлшерін мемлекетке әлеуметтік салық түрінде төлеуге мәжбүр болады екен. Бұған 30 пайыздық заңды тұлғаларға салынатын табыс салығын қосатын болсақ, компанияларға жүктелетін салық ауыртпалығының жоғары екенін көруге болады. Тәжірбие көрсеткендей, компаниялардың басым көпшілігі әлеуметтік салықтан құтылудың белгілі жолдарын пайдаланып, салық комитеттеріне шын жалақы қорының тек 30-40 пайыздайын ғана көрсетуде. Әрине, салықтарды толық төлеп жүрген кәсіпорындар да жеткілікті және ондайларға көп алғыс айту керек.

Осы айтылған мәселеге байланысты 2006-2007 жылдары Қазақстан Республикасының салық заңдарына бірнеше өзгеріс, толықтырмалар енгізілуіне байланысты Салық кодексінің нормаларына 15 рет өзгерістер мен толықтырмалар енді. Мұндай өзгерістің болуы нарықты экономикалық дамуда заңды құбылыс. Мысал ретінде осы саладағы өзгерістерге тоқталайық.

2008 жылдың 1 қаңтарынан бастап Салық кодексінің 245 бабының 1 тармағында көзделген қосымша құн салығының ставкасы 13 пайыз болып, 1 пайызға төмендеді. Осы кодекстің 317 бабында қаралған әлеуметтік салық ставкалары 2008 жылдың 1 қаңтарынан орташа 30 пайызға төмендетілді. Атап айтқанда, Заңды тұлғалар, ҚР резиденттері, сондай-ақ тұрақты мекеме, филиалдар мен өкілдіктер арқылы ҚР қызметін жүзеге асыратын резидент емес гер әлеуметтік салықты мынадай ставкалар бойынша төлейді.

Салық төлеушінің салық салынатын табысы	Ставкасы
15 еселенген жылдық есептік көрсеткішке дейін (210240 теңге)	Салық салынатын табыс сомасының 13 проценті (27331 теңге)
15-тен 40 еселенген жылдық есептік көрсеткішке дейін (210240-тан 560640 теңгеге дейін)	15 еселенген жылдық есептік көрсеткіштің салық сомасы 27331 теңге+одан асатын соманың 11 проценті
40-тан 200 еселенген жылдық есептік көрсеткішке дейін (560640-тан 2803205 теңгеге дейін)	40 еселенген жылдық есептік көрсеткіштің салық сомасы 65875 теңге+одан асатын соманың 9 проценті
200-ден 600 еселенген жылдық есептік көрсеткішке дейін (2803205-ден 8409600 теңгеге дейін)	200 еселенген жылдық есептік көрсеткіштің салық сомасы 267705 теңге+одан асатын соманың 7 проценті
600-ден жылдық есептік көрсеткіш (8409600-теңге) және одан жоғары	600 еселенген жылдық есептік көрсеткіштің салық сомасы 660153 теңге +одан асатын соманың 5 проценті

Жеке кәсіпкерлер, арнаулы салық режимін қолданатындарды қоспағанда, қызметтің жекелеген түрлері үшін арнаулы салық режимінен басқа, жеке нотариустар, адвокаттар өзі үшін екі айлық есептік көрсеткіш және әрбір қызметкер үшін бір айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде әлеуметтік салық төлейді. Тірек-қимыл мүшесі бұзылған, есту, сөйлеу, көру қабілетінен айырылған мүгедектер жұмыс істейтін мамандандырылған ұйымдар осы кодекстің 121 бабы 2 тармағының ережелеріне сәйкес 4,5 пайыз ставка бойынша әлеуметтік салық төлейді. Әлеуметтік салықты есептеу осы кодекстің 315, 316 баптарына сәйкес салық салу объектілеріне қатысты айқындалып және Қазақстан Республикасының міндетті әлеуметтік сақтандыру туралы заңнамасына сай есептелінген, мемлекеттік әлеуметтік сақтандыру қорына түсетін, әлеуметтік аударымдар сомасын кеміту арқылы жүргізіледі. Арнаулы салық режимдерінен қолданатын және кәсіпкерлер мен заңды тұлғалар үшін әлеуметтік салық ставкалары, осы Кодекстің 374-378 баптарында белгіленген. 2008 жылдың 1 қаңтарынан бастап, жүктілігі мен босануына байланысты берілетін әлеуметтік жәрдемақылар, сондай-ақ, ұл немесе қыз бала асырап алған әйелдерге (ерлерге) төленетін әлеуметтік жәрдемақылар мемлекеттік әлеуметтік сақтандыру қоры қаржысынан беріледі. Осыған дейін бұл жәрдемақылардың төленуі жұмыс берушінің есебінен төленіп келген. Бұл өзгеріс, «Әлеуметтік қамсыздандыру және еңбек туралы» Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізілуіне байланысты қабылданған заң (19.12.2007 жылғы №9-IV ЗРК) негізінде туындап отыр. Осы заңға сәйкес Салық кодексінің 100 бабы 1 тармағының 2 тармақшасы алынып тасталынды, яғни жүктілігі мен босануына қатысты демалысына ақы төлеуге есептелінген шығынды шегеруге жатқызу жүргізілмейді және 144 бабының 27-ші тармақшасы алынып тасталынды, осыған байланысты жоғарғы аталған әлеуметтік жәрдемақыларды төлеу кезінде жеке табыс салынған жеңілдік берілмейді. Осы аталған жәрдемақыларды төлеу кезінде жеке табыс салығынан босату енді 144 баптың 26-1 тармақшасы не-

гінде жүзеге асырылады. Сонымен қатар, Салық кодексінің 320 бабының 1 тармағына өзгеріс енгізілуіне байланысты, мемлекеттік мекемелердің есепті айға есептелінген әлеуметтік салық сомасы Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес жұмысқа уақытша жарамсыздығына байланысты төленген әлеуметтік жәрдемақылар сомасына кемітіледі.

Қылмыстық-атқару жүйесіне қатысты «Қазақстан Республикасының кейбір заң актілеріне өзгерістер, толықтырмалар енгізу туралы». Заң қабылдауына байланысты (26.03.07 ж. №240-III ЗРК) Салық кодексінің 171 бабы 1 тармақ, 5 тармақшасына сәйкес, декларация тапсыру міндеттілігі жүктелген жеке тұлғалар қатарына табысы және салық объектісі болып танылатын мүлкі жөнінде, шартты жазаларын өтеуден ерте босанған тұлғалар да кіретіндігі қаралған. «Кеден және салық рәсімдерін оңайлатуға қатысты Қазақстан Республикасының кейбір заң актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңға (26.07.07 ж. №312 ЗРК) сәйкес, Салық кодексінің 10 бабы 31 тармақшасы және 15 бабының 3 тармағына қосымша енгізілген 15-1 бабы және 49; 50; 52; 53; 55; 56; 339; 451; 521-1; 524 баптарына бірқатар өзгерістер енгізілген. Бұрын біздің жоғарғы органымыз-уәкілетті мемлекеттік орган деп келсе, енді-уәкілетті орган деп аталады. Сонымен қатар, негізгі атқаратын қызметіне де өзгеріс енгізіп, енді салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер түсуін қамтамасыз ету саласындағы мемлекеттік үйлестірілуін жүзеге асыратын мемлекеттік орган деп аталады. Өзгерісте негізінен уәкілетті органның атқаратын міндеттері мен құқықтары нақтыланған.

«Бухгалтерлік есепке алу және қаржылық есептілікке қатысты Қазақстан Республикасының кейбір заң актілеріне өзгерістер мен толықтырмалар енгізу туралы» Заңына (28.02.07 ж. №235 – III ЗРК) сәйкес, Салық кодексінің 16; 51; 65; 66; 113; 140-7; 197; 233; 354 баптарына бірқатар өзгерістер енгізілген. Негізгі өзгерістер мен толықтырмалар бухгалтерлік есепке алу есептілік, табыс және басқа да бухгалтерлік құжат ұғымдары мағынасының өзгеруіне қатысты жасалған. Жарнамаға қатысты Қазақстан Республикасының кейбір заң актілеріне өзгеріс енгізу жайлы Заңына (19.06.07 ж. №264-III ЗРК) сәйкес Салық кодексінің 489, 491 баптарына сыртқы (көрнекі) жарнамалық объектілерді, автомобиль жолдары бойында, елді мекендерде орналастыруын нақтылау және рұқсат беретін атқарушы органдарды айқындау, сонымен қатар, төлемақы ставкалары жарнама объектілерінің көлемімен орналасқан жеріне қатысты белгіленетіндігі қаралған. Экология, еңбек, көші-қон, білім беру, лицензиялау туралы Қазақстан Республикасының кейбір заң актілеріне өзгеріс толықтырулар енгізу жөнінде бірнеше заң актілері қабылданып (09.01.07 ж. №213; 15.05.07 ж. №253; 06.07.07 ж. №276; 27.07.07 ж. №320; 12.01.07 ж. №222; 09.01.07 ж. №213), осыған байланысты Салық кодексінің 459, 461, 10, 178, 191, 90, 121, 231, 371, 121, 371 баптарына өзгерістер енгізілген. Бұл өзгерістерде негізінен кейбір төлемақының аты, мағынасы, салық салу объектілері, салық қатынастарына байланысты білім беру саласында қызметін жүзеге асыратын мекемелер аттары нақтыланған. Сонымен қатар, өткен жылдың басында ойын бизнесіне қатысты Қазақстан Республикасының кейбір заң актілеріне өзгеріс енгізу жайлы Заң қабылдануына байланысты (12.01.07 ж. №220) Салық кодексінің нормаларына бірқатар өзгерістер енгізілді. Ойын бизнесі салығы деп аталатын, бір салық түрі күшіне енді. Бұл ойын бизнесі табысынан ойын бизнесі салығы, қосымша құн салығы, төленетіндігі қаралған, бірақ ойын бизнесі қызметінен тапқан табысынан корпоративтік табыс салығы төленбейді [4].

Ойын бизнесі саласында казино, ойын автоматтары, тотализаторлар қассасы және букмекер кеңесінің қассасын ұйымдастырып, қызметтерін жүзеге асырғаны үшін жеке кәсіпкерлер, заңды тұлғалар ойын бизнесі салығын төлеуші болып танылады. Әрбір салық салу объектісі бойынша ойын бизнесі салығын есептеу төмендегідей жүргізіледі:

Ойын столы – тоқсанына 2500 айлық есептік көрсеткіш;

Ойын автоматтары – тоқсанына 88 айлық есептік көрсеткіш;

Тотализаторлар қассасы – 375 айлық есептік көрсеткіш;

Букмекерлік кеңесінің қассасы – 225 айлық есептік көрсеткіш;

Ойын бизнес салығын төлеу есепті кезеңнен кейінгі айдың 20-наы кешіктірмей салық салу объектісі тіркелген орны бойынша жүргізіледі. Ойын бизнесі салығын есептеуде, төлеу кезеңі тоқсандарға бөлінеді. Сонымен қатар, табысы шектелген мөлшерден асып кеткен жағдайда, асқан сомаға 30 пайыз мөлшерінде ставка қолданып қосымша төлем есептелінеді. Төлеу мерзімі есепті кезеңнен кейінгі айдың 20 дейін деп белгіленген. Тіркелу карточкасындағы салық салу объектілеріне қатысты мәліметтер өзгергенде, салық төлеуші салық салу объектісінің жалпы санының өзгергеніне дейін 10 жұмыс күні ішінде, тиісті салық органына салық салу объектілерін қайта тіркеу карточкасына өзгеріс енгізу жөнінде арыз берілуі қаралған. Ойын бизнесі саласындағы қызметі тоқтағанда, сондай-ақ, салық салу объектісі істен шыққан жағдайда, 10 жұмыс күні ішінде тіркелу карточкасын салық органына тапсыруы жүктелген.

«2008 жылға арналған республикалық бюджет туралы» Қазақстан Республикасының (06.12.07 ж. №8-IV

ЗРК) 8 бабына сәйкес 2008 жылдың I қаңтарынан бастап, жалақы, зейнетақы, базалық әлеуметтік төлемдер мөлшеріне және есептік көрсеткіш мөлшеріне өзгерістер енгізілді:

- 1) Жалақының ең төменгі мөлшері – 10515 теңге;
- 2) Мемлекеттік базалық зейнетақы төлемінің мөлшері – 4210 теңге;
- 3) Зейнетақының ең төменгі мөлшері – 7900 теңге;
- 4) Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес жәрдемақыларды өзге де әлеуметтік төлемдерді есептеу үшін, сондай-ақ, айыппұл санкцияларын, салықтар мен басқа да төлемдерді қолдану үшін айлық есептік көрсеткіш – 1168 теңге;

5) Базалық әлеуметтік төлемдердің мөлшерін есептеу үшін ең төменгі күнкөріс деңгейінің шамасы – 10515 теңге болып белгіленген. Мұндай салық саясатындағы өзгерістер жыл сайынғы халықтың әлеуметтік жағдайының артуына үлкен әсерін тигізеді.

Сонымен, егер республикамыздың салық жүйесіндегі жеке тұлғаларға салынатын табыс салығына (осындай өзгерістерді) дифференциалды нормаларды енгізетін болсақ, табысы өте төменгі дәрежедегі азаматтарымызға едәуір көмек жасаған болар едік. Мұндай өзгерістен кейін мемлекет ешқандай да зардап шекпейлі, керісінше, табысы орташа деңгейден жоғары болатын салық төлеушілердің жалақыларына қолданылатын шегерімдерді алып тастағаны арқасында мемлекетіміздің бюджеттік кіріс жағы ұлғая түспек.

Қорыта айтқанда, салық саясатында жоғарыда аталған ұсыныстарды жүзеге асыру қиындыққа соқпайды, ал бұдан әлеуметтік жақсару мен нарықты экономикалық тиімділіктің болуы анық деуге болады.

1. *Политология: Энциклопедический словарь*. // Общ. ред. И сост.: Ю.И. Аверьянов. М.: Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993. С. 358.

2. *Макеев А.В. Политология*. // М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000. - 333 с.

3. *Гаджиев К.С. Введение в политическую науку*. // М.: Издательская корпорация "Логос", 2000. - 544 с.

4. *Указ Президента Республики Казахстан, имеющий силу Закона от 24 апреля 1995 года «О налогах и других обязательных платежах в бюджет»* Алматы: Кржи-Каражат, 1995 год.

Түйін

Бұл мақалада автор әлеуметтік-саяси ғылымда әлі де толығымен ашылмаған, Қазақстандағы салық саясаты жағдайындағы стратификациялануы және дифференция: мәдени аспектілері қарастырылады.

Резюме

В данной статье авторы рассматривается стратификация и дифференция в процессе налоговой политики Казахстана, которые в социально-политической науке еще не изучены.

Summary

In this article the author stratification and differential in the course of a tax policy of Kazakhstan which in socio-political science aren't studied yet is considered

ШЕТЕЛ ҒАЛЫМДАРЫНЫҢ МІНБЕСІ Трибуна зарубежных ученых

ПОЛИТИКО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ОРГАНОВ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ

А.Дж. Дуйшеналиева – КНУ им. Ж.Баласагына, к.п.н., докторант

Местное самоуправление, в основе которого лежит право населения городских и сельских поселений самостоятельно решать вопросы местного значения, а также обособления органов местного самоуправления в системе управления обществом и государством, предполагает ответственность органов местного самоуправления за осуществление возлагаемых на них функций и полномочий, а также различные виды контроля их деятельности.

В соответствии с действующим законодательством Кыргызской Республики органы местного самоуправления и должностные лица местного самоуправления ответственны в своей деятельности перед государством и законом, местным населением, отдельными гражданами, физическими и юридическими лицами. Основанием для появления ответственности перед государством является нарушение органами местной власти и их должностными лицами Конституции Кыргызской Республики, законов Кыргызской Республики и уставов органов местных самоуправлений. Эта ответственность может наступить в форме прекращения полномочий выборного или иного органа местного самоуправления, а также выборного должностного лица данного органа. Решение о прекращении полномочий вправе принять только соответствующий орган государственной власти.

Ответственность органов местного самоуправления и должностных лиц местного самоуправления перед населением. Одним из ключевых понятий в законодательном определении местного самоуправления является «самостоятельная и под свою ответственность» деятельность населения по решению вопросов местного значения. Эта деятельность осуществляется населением в значительной мере через органы местного самоуправления. Поэтому важно, прежде всего, обеспечить зависимость органов и должностных лиц местного самоуправления от населения – основного субъекта прав местного самоуправления. Этому служат различные виды ответственности органов и должностных лиц местного самоуправления перед населением, закрепляемые в законодательстве о местном самоуправлении. Организационный механизм осуществления норм муниципального права об ответственности органов и должностных лиц местного самоуправления определяет население органа местного самоуправления в уставе органов местного самоуправления.

Законодательство Кыргызской Республики устанавливает основания ответственности органов и должностных лиц местного самоуправления перед населением: утрата доверия населения. Эта правовая категория – «утрата доверия населения» – является важнейшим элементом не только правовой доктрины местной, муниципальной демократии, но и народовластия в целом.

Закон не определяет порядка и условий ответственности органов местного самоуправления и должностных лиц местного самоуправления в результате утраты доверия: они устанавливаются в уставе органов местного самоуправления.

Об утрате доверия населения можно говорить лишь применительно к выборным органам местного самоуправления и выборным должностным лицам местного самоуправления, ибо они получают в результате выборов своеобразный «мандат доверия» от населения для решения вопросов местного значения.

Практика и муниципальное законодательство знают следующие правовые институты, посредством которых население может выразить недоверие выборным органам и должностным лицам местного самоуправления: местный референдум и отзыв. Через эти институты муниципальной демократии население выражает свою волю, свое отношение к выборному органу или должностному лицу органа местного самоуправления.

Местный референдум назначается представительным органом местного самоуправления по собственной инициативе (закон не исключает в принципе возможность того, чтобы представительный орган поставил вопрос о доверии к себе по собственной инициативе) или по требованию населения в соответствии с уставом органа местного самоуправления. Процедурные вопросы назначения и проведения местного референдума определяются органом местного самоуправления.

Институт отзыва населением депутата, члена выборного органа местного самоуправления, выборного должностного лица местного самоуправления, как средства реализации законодательных норм об ответ-

ответственности данных выборных лиц, может быть предусмотрен в уставе органа местного самоуправления. В этом случае органы местного самоуправления, с учетом законодательства Кыргызской Республики, определяет процессуальный механизм реализации права населения на отзыв данных выборных лиц органа местного самоуправления.

В уставе органа местного самоуправления могут быть закреплены основания и виды ответственности органов и должностных лиц местного самоуправления, которые замещают свою должность по контракту либо по решению представительных органов местного самоуправления, выборного должностного лица местного самоуправления. В данном случае ответственность наступает не перед населением, а перед органом или лицом, которых население уполномочило выражать и защищать свои интересы. Устав органа местного самоуправления может предусмотреть основания и формы ответственности главы органа местного самоуправления, который избран на свою должность представительным органом местного самоуправления.

В уставе органа местного самоуправления могут быть закреплены также различные формы контроля со стороны населения за деятельностью органов и должностных лиц местного самоуправления. Наиболее распространенной формой такого контроля являются отчеты органов и должностных лиц местного самоуправления перед населением.

Для обеспечения реальной ответственности, зависимости органов местного и должностных лиц местного самоуправления, контроля их деятельности очень важна инициатива жителей органа местного самоуправления, их самоорганизация, осознания ими своих прав и интересов, их заинтересованность в решении вопросов местного значения.

Ответственность должностных лиц местного самоуправления может быть дисциплинарной, административной и уголовной. К уголовной ответственности они привлекаются главным образом за преступления в сфере экономической деятельности. Это может быть воспрепятствование законной экономической деятельности, неправомерный отказ в регистрации юридических лиц, регистрация незаконных сделок с землей, незаконное получение и разглашение сведений, составляющих коммерческую или иную тайну, уклонение от уплаты налогов с организацией и т.п. Уголовная ответственность должностного лица местного самоуправления возникает в случае совершения им преступления против государственной власти — превышение должностных полномочий, злоупотребление должностными полномочиями, непосредственно затрагивающими права и свободы гражданина, отказ в предоставлении информации государственному органу, незаконное участие в предпринимательской деятельности, получение и дача взятки, служебный подлог, халатность.

Деятельность представительных и особенно исполнительно-распорядительных органов местного самоуправления контролируется государственными органами власти и поднадзорным органам прокуратуры.

Контроль за исполнением органами местного самоуправления положений устава муниципального органа, нормативных правовых актов, принимаемых органами местного самоуправления, осуществляют соответствующие службы представительной (законодательной) и исполнительной власти региона. Одновременно органы местного самоуправления подотчетны выборному (представительному) органу власти муниципального органа. Показатели финансовой и хозяйственной деятельности органов местного самоуправления подлежат учету органами государственной статистики.

Формой контроля за деятельностью местного самоуправления является работа налоговых органов в части исчисления и взимания налогов и обязательных сборов и платежей. У органов местного самоуправления возникают обязанности и ответственность перед бюджетами и внебюджетными фондами в соответствии с действующим налоговым законодательством.

Представительные органы государственной власти осуществляют контроль и надзор за исполнением бюджета, правомочностью, целесообразностью и законностью использования средств бюджетов и внебюджетных фондов в системе местного самоуправления, за использованием муниципальной собственности, государственного имущества, переданного в пользование и распоряжение муниципальных образований.

Кыргызским законодательством предусмотрена возможность контроля за представительными и исполнительными органами власти, за должностными лицами местного самоуправления со стороны местного сообщества. Так, в уставе муниципального органа может предусматриваться периодичность отчета главы органа местного самоуправления перед представительным органом власти, а также перед населением. Контролю со стороны населения больше подвержена деятельность выборных органов и должностных лиц. Население осуществляет контроль и надзор за деятельностью органов местного самоуправления через референдумы, сходы, собрания.

В целях защиты конституционного строя, обеспечения обороны страны и безопасности государства допускаются ограничения прав граждан на осуществление местного самоуправления на отдельных территориях (приграничные области, районы вооруженных конфликтов, территории, на которых объявлено чрезвычайное положение) законом.

Органы местного самоуправления несут ответственность за законность принимаемых решений.

Ответственность органов местного самоуправления и должностных лиц местного самоуправления перед государством. Согласно Закону общим основанием данного вида ответственности является: нарушение органами местного самоуправления и должностными лицами местного самоуправления Конституции Кыргызской Республики, законов Кыргызской Республики, а также устава органа местного самоуправления.

Форма проявления этой ответственности – прекращение полномочий соответствующего органа местного самоуправления (выборного и иного), а также выборного должностного лица местного самоуправления.

Соответствующий суд дает заключение после обращения к нему органа государственной власти, который это делает в случае, когда ему станут известны факты нарушений органами местного самоуправления и выборными должностными лицами Конституции Кыргызской Республики, законов Кыргызской Республики, а также устава органа местного самоуправления. Причем Закон требует, чтобы эти факты были установлены в судебном порядке.

Закон, гарантируя права населения на местное самоуправление, обязывает законодательный (представительный) орган при принятии им решений о прекращении полномочий органов местного самоуправления одновременно назначать новые выборы.

Также предусматривает ответственность органов и должностных лиц местного самоуправления за осуществлением отдельных государственных полномочий. Однако эта ответственность наступает в той мере, в какой эти полномочия обеспечены соответствующими органами государственной власти материальными и финансовыми средствами.

Основанием наступления данного вида ответственности органов и должностных лиц местного самоуправления перед государством является не нарушение конституционных норм и норм законов, а, прежде всего, не эффективное исполнение или неисполнение ими делегированных полномочий. Однако конкретный механизм привлечения в этом случае органов и должностных лиц местного самоуправления, как и сами виды (формы) ответственности перед государством, законом не определены.

В случае передачи местному самоуправлению (на законных основаниях или по договору) полномочий государственной власти возникают иные основания ответственности местной власти перед государством. Эта ответственность наступает только в тех пределах, которые обеспечены материальными и финансовыми ресурсами. При передаче материальных и финансовых средств ответственность за реализацию делегированных полномочий дополняется ответственностью органов местного самоуправления и должностных лиц по поводу нерационального и ненадлежащего их использования. Органы местного самоуправления ответственны перед государством за реализацию государственных программ и использования выделенных для этих целей ресурсов, выполнение обязательств по взносам денежных средств в региональные бюджеты и внебюджетные фонды.

Выявление случаев нарушений органами и должностными лицами местного самоуправления законов Кыргызской Республики и уставов органов местного самоуправления, которые являются основанием наступления ответственности данных органов и должностных лиц перед государством, служит прокурорский надзор за соблюдением законности в деятельности органов и должностных лиц местного самоуправления. Прокуратура Кыргызской Республики осуществляет функции надзора в целях обеспечения верховенства закона, единства и укрепления законности, защиты прав и свобод человека и гражданина, а также охраняемых законом интересов общества и государства.

В соответствии с Законом Прокурор опротестовывает противоречащие закону правовые акты органа местного самоуправления, обращается в суд с требованием о признании таких актов недействительными.

Согласно Закону протест прокурора на противоречащий закону правовой акт органа местного самоуправления приносится в орган или должностному лицу местного самоуправления, которые издали этот акт. Протест подлежит обязательному рассмотрению с момента его поступления. Если протест приносится на решение представительного органа местного самоуправления, то он рассматривается на ближайшем его заседании.

Орган или должностное лицо местного самоуправления обязаны незамедлительно сообщить прокурору о результатах рассмотрения в письменной форме.

Важной формой реагирования прокурора на нарушение законности в деятельности органов и должностных лиц является протест.

стных лиц местного самоуправления, органа местного самоуправления и предприятий является также представление прокурора об устранении нарушения Закона.

Представление вносится в орган или должностному лицу, которые полномочны, устранить допущенные нарушения закона. Оно подлежит безотлагательному рассмотрению. Закон устанавливает, что в течение месяца со дня внесения представления должны быть приняты конкретные меры по устранению допущенных нарушений закона, их причин и условий, им способствующих.

От эффективного государственного контроля за исполнением правовых норм на местном уровне во многом зависит действенность государственных институтов, институтов муниципальной демократии, реальность прав и свобод человека и гражданина, защита интересов населения органа местного самоуправления.

Органы власти местного самоуправления создаются для решения вопросов местного значения, исходя из интересов местного сообщества. Следовательно, ответственность местного самоуправления и его должностных лиц перед населением возникает главным образом по поводу успешности реализации ими своих основных полномочий – финансирование социальных мероприятий, организация деятельности социальной инфраструктуры, обеспечение на подведомственной территории государственных минимальных социальных стандартов, выплата заработной платы работникам бюджетной сферы, выплата пенсий и пособия нетрудоспособным членам местного сообщества, охрана окружающей среды и т.п. Органы местной власти отвечают перед населением за соблюдение ими и их должностными лицами законов Кыргызской Республики и уставов органов местного самоуправления.

Ответственность органов местного самоуправления и должностных лиц местного самоуправления перед физическими и юридическими лицами. Споры по восстановлению нарушенных прав юридических и физических лиц, возникающие в результате действий или бездействия органов местного самоуправления, а также возмещение причиненного ущерба решаются в судебном порядке.

Конституция Кыргызской Республики гарантирует каждому судебную защиту прав и свобод.

Решения и действия (или бездействия) органов местного самоуправления, должностных лиц местного самоуправления могут быть обжалованы в суд. Порядок обжалования в суд действий и решений, нарушающих права и свободы граждан, закреплен нормативно-правовыми актами.

В случае нарушения органами и должностными лицами местного самоуправления прав физических и юридических лиц, причинения им имущественного или морального вреда они могут быть привлечены к ответственности, содержание и формы которой определяет суд в соответствии с действующим законодательством. Одним из видов неблагоприятных последствий для органов и должностных лиц местного самоуправления может быть признание судом недействительными решений указанных органов и должностных лиц и обязанность возместить тот ущерб, который был причинен этими решениями физическим и юридическим лицам.

Ответственность органов местного самоуправления может наступать в результате невыполнения ими условий договоров и соглашений с физическими и юридическими лицами, которые заключают органы местного самоуправления, осуществляющие права собственника в отношении муниципального имущества.

1. Закон КР «О местном самоуправлении» от 15 июля 2011 года №101.
2. Карашев А.А., Тарбинский О.С. Современное состояние местного самоуправления в Кыргызской Республике. – Бишкек: Учкун, 2002. – 214 с.
3. Карашев А.А., Тарбинский О.С. Развитие местного самоуправления в Кыргызстане. – Бишкек: Академия управления при Президенте КР, 2002. – 224 с.
4. Козубеков Э.Т. Местное самоуправление в Кыргызской Республике. – Бишкек, 1998. – 45 с.
5. Местное самоуправление в Кыргызстане в переходный период, под ред. А.А. Кутанова - Бишкек: Шам, 1999. – 255 с.

Резюме

Органы власти местного самоуправления создаются для решения вопросов местного значения, исходя из интересов местного сообщества. Следовательно, ответственность местного самоуправления и его должностных лиц перед населением возникает главным образом по поводу успешности реализации ими своих основных полномочий. Порядок и условия ответственности в результате утраты доверия населения устанавливается в уставе органов местного самоуправления.

Summary

Local government authorities are created for the decision of questions of aboriginal value, proceeding from interests of aboriginal assemblage. Hence, responsibility of local government and its officials before the population arises mainly concerning success of realisation by them of the basic powers. Order and conditions of responsibility as a result of loss of trust of the population is positioned in the charter of local governments.

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ ИНСТИТУТОВ

А.У. Кожагелдиев – *Каракалпакский Государственный университет им. Бердаха*

Научное познание представляет собой особый и очень сложный вид деятельности, эффективность которого прямо зависит от применяемых средств, методов и подходов. Если раньше от исследователя требовалось обосновать лишь полученный им результат, а в настоящее время исследование должно быть обосновано еще до его реализации. "Выдвигая исследовательскую программу, исследователь обязан изложить соображения, которые позволяют оценить не только значимость предполагаемого результата, но и научные средства, а также иные ресурсы, методы и подходы, которые с достаточно большой вероятностью способны обеспечить этот результат... Если результат еще не проведенного исследования, естественно, остается в сфере предположений, то способ его получения должен быть указан без оговорок" (1). Исходя из этого научно-методологического принципа, мы в этой статье попытаемся определить средства, методы и подходы применяемых к изучению сущности политических институтов.

В политологических исследованиях трудно найти более распространенный и вместе с тем более противоречивый термин, чем "политический институт".

В политологическом словаре политический институт определяется как "устойчивый комплекс формальных и неформальных правил, принципов, норм, установок, регулирующих и организующих различные области политической деятельности и организующих их в систему ролей и статусов, образующих политическую систему. Политический институт следует отличать от конкретных политических организаций". Подобное суждение уже было высказано А.А. Лузаном, где политические институты рассматриваются как политическая система общества, их нельзя смешивать с политической организацией общества. По мнению этих исследователей, политический институт и политическая организация не одно и то же, между ними есть функциональная разница. Однако они не уточняют, в чем состоит именно эта разница.

В последние годы в политологической литературе обнаруживается замена понятия "государства" концепцией политической системы, куда включаются и политические институты. По этому поводу Р.Т. Мухаев пишет, что "замена понятия государства концепцией политической системы дала возможность учесть влияние неформальных механизмов функционирования мира политики отразить нарастающую взаимосвязь с взаимовлиянием политических структур, политической культуры, политического поведения и гражданского общества" (2). Но автор не раскрывает, как соотносятся политические институты и государство, институты гражданского общества, политическая культура и т.д. Включая политические институты в политическую систему, Р.М. Мухаев невольно отождествляет не только организационные особенности политических институтов и политической системы, но также их функции (3). Но заслуживает внимания, по нашему мнению, институциональный подход автора, где он в институциональную подсистему включает как политические (партии, группы давления, клиентелы), так и не политические (средства массовой информации, церковь, неправительственные организации и др.) институты. "Зрелость институциональной подсистемы определяется степенью дифференциации и специализации ролей и функцией ее структур".

Одним из первых подходов изучения политических институтов был организационно-управленческий институциональный, в рамках которого он рассматривался как универсальное средство обеспечения целостности и успешного эффективного функционирования всей политической системы. В таком ракурсе политический институт трактовался расширительно – как прообраз общества и все формы взаимодействия триады человек-государство-общество сводились к сохранению и упрочению существующей политической системы, что, естественно, привело в советское время к игнорированию интересов и потребностей человека, его стремления к самовыражению. Характеризуя сущность организационно-управленческого подхода в советский период, М.Н. Марченко пишет, что политические институты как составные звенья коммунистической политической системы "были не только внутренне организованными, но и хотя бы в минимальной степени политическими. Каждый структурный элемент политической организации классового общества должен быть не просто организацией, а политической по своему характеру организацией" (4).

В настоящее время организационно-управленческий подход приобретает особое значение, так как в гражданском обществе, во-первых, возрастает роль общественных институтов и их влияние на все сферы жизнедеятельности человека; во-вторых, наличие потребности в самоорганизации общества для отстаивания своих интересов; в-третьих, развитие "третьего сектора" общественной жизни – некоммерческого и неправительственного, без которого невозможно построить демократическое правовое государство.

Сущность и формы политических институтов существенно менялись в процессе исторического развития. В зависимости от исторических условий, экономического и культурного развития конкретного общества внимание акцентировалось либо на их социальном предназначении, либо на средствах и методах реализации их функций. С появлением во второй половине XX века системного анализа, Т.Парсонса, к политике и политическим институтам начали применять системный подход. Хотя системный анализ ввел в политическую науку Д.Истон, но научно-методологические вопросы системного подхода были разработаны австрийско-американским биологом Людвигом фон Берталанфи, а затем американским социологом Т.Парсонсом. Если Берталанфи разработал "общую теорию систем", где основное свое внимание уделил на изучение биологических и химических систем. Т.Парсонс исследовал антропобио социокультурной системы. Т.Парсонс писал: "Мы определяем общество как такой тип социальной системы, который обладает наивысшей степенью самодостаточности относительно своей среды, включающей и другие социальные системы... Самодостаточность в отношении среды означает стабильность отношений взаимобмена и способность контролировать взаимобмен в интересах своего функционирования". Политические институты Т.Парсонс относит к открытой подсистеме общества, которые имеют свои "организующие и мобилизующие ресурсы для достижения своих целей" (5). Однако Т.Парсонс специально не останавливается на особенности политических институтов, оставляя эту проблему другим исследователям.

В политологической литературе почти отсутствует научно-теоретический анализ соотношения понятий "политический институт" и "политическая система". Иногда они рассматриваются как однопорядковые категории. Применяя системный подход к политике и политической деятельности, некоторые авторы под политической системой подразумевают политические институты, а функции последних сводят к функции первой, т.е. политической системы. Это показывает: у исследователей нет четкого понимания, что такое политический институт, и чем он отличается от политической системы, хотя о политической системе существует неисчислимое количество определений, а по политическому институту – ни одного. Поэтому политическая система выступает как "искусственно созданный, теоретический, мыслительный конструкт, инструмент", "отражает не саму политическую реальность, а является средством системного анализа политики" (6). Если исходить из этого определения особенности политической системы как объекта исследования, то политические институты выступают как "сама политическая реальность". Получается, что политическая система - это теоретико-познавательная модель, политические институты – политсфера, где политическая жизнь протекает во всем ее богатстве и "структурирована – представлена сообществами различной степени организованности, сложности" (7). Сущность политических институтов состоит в организации и самоорганизации деятельности политических сил, в обеспечении консолидации политинтересов личности, группы и общества. Соответственно, применительно к сущности политических институтов, организационно-управленческие задачи политических институтов состоят:

- в проектировании, построении и организации адаптации политических институтов;
- в разработке программы, целей и задач политических институтов;
- в обеспечении эффективном функционировании как своих структур, так и всего института;
- в регулировании политических процессов;
- в координации действий разных политических и общественных сил;
- в реализации политических проектов;
- в достижении консолидации политических интересов личности, группы и общества. Эти задачи и одновременно определяют характерные черты политических институтов, которые включают в себя:

1) общие системные свойства; 2) общие организационно-управленческие свойства; 3) особые политические свойства (8).

Общие системные свойства вытекают из совокупности объектов, которых Э.Г. Юдин разделяет на три больших класса; неорганизованные совокупности, неорганичные системности и органичные системы. По его мнению, неорганизованная совокупность (примером ее может служить куча камней, случайное скопление людей на улице и т.д.) лишена каких-либо черт внутренней организации. Связи между ее составляющими носят внешний, случайный, несущественный характер... Два других класса совокупностей – неорганичные и органичные системы – характеризуют наличие связей между элементами и появление в целостной системе новых свойств, не присущих элементам в отдельности. Связь, целостность и обусловленная ими устойчивая структура – таковы отличительные признаки любой системы". Исходя из этих общих системных свойств объектов политологии подразделяют политические институты на: 1) открытые и закрытые; 2) простые и сложные; 3) статические и динамические; 4) жесткие и гибкие (механические); 5) органические (живые). А политические институты характеризуются как "открытая,

сложная, динамическая, органическая, достаточно гибкая система с гибкой обратной связью. Это самоуправляющаяся система, которая сама служит управляющей подсистемой общества".

Вместе с тем, исследователи по теории систем и системного управления отмечают, что политические институты обладают следующими общественными свойствами, так как целостность, комплексность, синергетичность, целесообразность, эквивинальность, историчность, сложность, устойчивость, обособленность, ограниченность, репродуктивность, инвариантность, интегративность, конструктивность, композиционность, комбинаторность, структурированность, динамизм и статичность. Именно через эти свойства обеспечивается, по выражению Д.Истона, "входы" и "выходы", т.е. интрасоциальные и экстрасоциальные связи политических институтов с обществом (9).

Как всякой социальной организации, так и политическим институтам присущи общие организационно-управленческие свойства. Специалисты по теории организаций отмечают следующие общие организационно-управленческие свойства политических институтов: цикличность, ингрессивность, эмерджентность, конъюнгованность, корреляционность, стратегичность, внутренняя коммуникабельность, внешняя коммуникабельность, информативность, обоснованность, ресурсная или кадровая обеспеченность, организационная культура, инновационность (адаптивность), соотношение централизации и децентрализации, разделение труда, формальность деятельности, многоуровневость полномочий и ответственности, наличие системы и процесса управления (10). Анализ деятельности политических институтов показывает, что эффективность их функционирования определяется насколько они грамотно, корректно и своевременно используют в своей практической работе возможности этих организационно-управленческих свойств. Они не просто набор каких-то советов, рекомендаций, а комплекс социально-психологического, педагогического, правового и культурного воздействия на поведение людей, организации их деятельности. Игнорирование этого комплекса всегда приводило к распаду политических институтов и вызывало отчуждение у людей от политической акции, программы, таким образом, происходило их бегство от свободы».

Для нашего исследования фундаментальное значение имеют специфические свойства политических институтов, так как вся ее научно-теоретическая концепция опирается на эти особенности. Поэтому четкое понимание их в структуре системного характера политических институтов способствует объективному анализу пути становления и развития объекта нашего исследования.

Специфические свойства политических институтов – это специфическое проявление политической деятельности. Поэтому система образующим фактором политических свойств и политических институтов является политическая деятельность. По этому поводу Р.З. Жумаев пишет следующее: «Именно человек, его деятельность определит, в конечном счете, возникновение и функционирование любой социальной, политической системы. Преобразующая политическая деятельность человека формирует политическую систему через эту же деятельность, посредством этой деятельности люди участвуют в реализации возможностей взаимосвязи политической деятельности и политической системы, где первая выступает важнейшим системообразующим фактором для второй» (11). Эта концептуальная мысль верна не только для политической системы, а также она ценна для понимания системного характера политических институтов. Те специфические свойства, которые мы приведем ниже – это суть политической деятельности, ее квинтэссенция.

Хотелось бы привести еще одну мысль Р.З. Жумаева, которая способствует раскрыть сущность политической системы и политических институтов. «Следующим существенным моментом, – пишет он, – является и то, что политическая система не функционирует без гражданского общества, основу которого составляет «живая деятельность» конкретных людей. В силу этого сами люди вносят в политическую систему элементы своей культуры, традиций, психологии, нравственности. Это накладывает отпечаток на особенности функционирования политической системы, ее типы, формы социальных и политических взаимоотношений. Следовательно, политические институты создаются на фундаменте историко-культурных парадигм, духовно-нравственных ценностей народа.

Анализ политологических литератур дает возможность нам сгруппировать специфические свойства политических институтов следующим образом: социальная значимость, идеологизированность, демократичность, легальность, историческая предопределенность, наличие лидерства, некоммерческий характер деятельности, наличие общественного контроля, общественный контроль деятельности, кластерность, безвозмездность, наличие социальной базы, ориентация на международный характер деятельности, автономность структурных подразделений, конъюнктурность, аутентичность, мифологизация, сетизация и кадровое многообразие (12). Некоторые авторы сюда включают политическое сознание и политическую культуру, политсферу и политический рынок, политическую свободу, политическое многообразие и т.д.

ских сил на решение политических задач, создает позитивно-конструктивную политическую атмосферу. Именно это свойство демократичности политических институтов играют интегрирующую, консолидирующую роль в обществе.

Политические институты создаются в определенном правовом поле, и поэтому их деятельность осуществляется легально. В демократических государствах, в том числе в Узбекистане и Каракалпакстане создание нелегальных политических институтов запрещается законом.

Политические партии стремятся к реализации своих политических целей, т.е. ведению конкурентной борьбы за власть. Поэтому коммерческая деятельность для них вторична.

Мифологизация своих программ или проектов является одним из специфических черт политических институтов. Нередко сам лидер политического института мифологизирует не только свою организацию, а также свою личность. Такая пропаганда часто дает свои положительные результаты и создает определенный имидж политического института среди избирателей, населения.

Сетизация становится одним из эффективных методов политтехнологии. Как показывает практика, политические институты в целях обретения наибольшего числа сторонников стремятся создать дочерние молодежные, женские, профессиональные организации, осуществляют специальные пропагандистские акции, поддерживают общественные движения.

Следует отметить, что всеобщие системные, организационно-управленческие (институциональные) и специфические свойства политических институтов пересекаются, диалектически взаимодополняют друг друга и таким образом придают их деятельности системный характер.

1. Юдин Э.Г. Системный подход и принцип деятельности. Методологические проблемы современной науки. - М.: "Наука", 1988. - С. 37.
2. Человек и общество: Краткий энциклопедический словарь-справочник (политология). - Ростов-на-Дону: Изд-во "Феникс", 1997. - С. 166.
3. Мухаев Р.Т. Политология. - М.: Изд-во "ПРИОР", 1997. - С. 90.
4. Марченко М.Н. Политическая система общества. // Политология. - М.: Зерцало, 1999. - С. 270.
5. Латфуллин Г.Р., Новичков Н.В. Политическая организация. - СПб.: Питер, 2007. - С. 15; См.: Bertalanffy L. von. General system theory. Foundations, development, applications. - N.V.: 1968. - P. 12-18.
6. Политический менеджмент. Учебное пособие. / Под общ. ред. В.И. Жукова и др. - М.: Изд-во Института психотерапии, 2004. - С. 46-48.
7. Латфуллин Г.Р., Новичков Н.В. Политическая организация. Учебное пособие. - СПб.: Питер, 2007. - С. 38-42.
8. Юдин Э.Г. Системный подход и принцип деятельности. Методологические проблемы современной науки. - М.: "Наука", 1988 - С. 180.
9. См.: Истон Д. категории системного анализа политики. Политология. Хрестоматия - СПб.: Питер, 2006 - С. 102-104.
10. См.: Румянцева Э.П. Общее управление организацией. Теория и практика: Учебник. - М.: ИНФРА. М.: 2003. - С. 41-42; Теория организации. Учебник для вузов. / Г.Р. Латфуллин, А.В. Райченко. - СПб.: Питер, 2003 - С. 182-190.
11. Жумаев Р.З. Политическая система Республики Узбекистан: становление и развитие. - Ташкент: «Фан», 1996 - С. 36.
12. Политический менеджмент. Учебное пособие. / Под ред. В.И. Жукова и др. - М.: Изд-во Института психотерапии, 2004. - С. 104-108.
13. Теория политики. Учебное пособие. / Под ред. Б.А. Исаева. - СПб.: Питер, 2008. - С. 29.
14. Жумаев Р.З. Политическая система Республики Узбекистан: становление и развитие. - Ташкент: «Фан», 1996 - С. 153-154.
15. Мельвиль А.Ю. Демократические транзиты (теоретико-методологические и прикладные аспекты). - М.: Изд. ПРИОР, 1999. - С. 17.

Түйін

Мақалада саяси институттардың философия-политологиялық аспектіде ғылыми-теоретикалық сұрақтар мен саяси институттардың қоғам дамуына қосып жатқан үлесі мен орны қамтылған. Заманауи саяси институттардың ішкі жүйелік сипаты мен оның институциональдық әрі өзіне тән ерекшеліктерін көрсетеді.

Резюме

В статье затрагиваются научно-теоретические вопросы политических институтов в философско-политологическом аспекте, освещаются роль и место политических институтов в развитии общества, выявляются их системные, институциональные и специфические свойства, что отражает внутренний, системный характер современных политических институтов.

Summary

This article deals with theoretical problems of political institutions by means of philosophic and politology aspects. The main role of political institutions in the development of society is shown. Systematical, institutional and specific issues show the inner and systematical character of modern political institutes.

ТРИБУНА МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ ЖАС ҒАЛЫМДАР МІНБЕСІ

PLACE AND JUSTICE ROLE IN LEGAL CONSCIOUSNESS OF THE KAZAKHSTAN PEOPLE

G.R. Absattarov – deputy dean of department of history, the candidate of political science of KAZNPU of Abai

The concept "justice" is many-sided and multidimensional. It covers various spheres of human life and society, being present at quality of an estimated element and being at the same time the regulator of the public relations. The set of scientific approaches, ways of understanding, reasons, systems of view of rather this concept means inexhaustible interest to a problem of justice, fair and unfair.

Certainly, by consideration of concept of justice in legal consciousness of the Kazakhstan people it is necessary to consider a number of factors which directly influence not only formation at Kazakhstan citizens of ideas of justice, but also the law-making and right application processes which are carried out by government bodies of the power. Meanwhile, such factors are: historical features of economic and political development of the state and level of legal culture of the Kazakhstan society.

We understand estimated category of the moral and legal and political consciousness as justice, one of which main functions is, distribution in social to the environment of Kazakhstan between individuals of the benefits, duties and responsibility measures. The maintenance of justice in Kazakhstan are representations about due, caused by historically created public recognition of inalienable rights of the Kazakhstan citizen, the person. Justice requirements in Kazakhstan consists in compliance between the real importance of various individuals or social groups and their social status, between their rights and duties, between act and requital, work and remuneration, a crime and punishment, etc. Justice assesses with the substantial features which is that it covers practically all relations arising in the Kazakhstan society and the state, its main functions are reduced to the analysis and search of various discrepancies.

The socio-political value of justice in Kazakhstan is expressed that it is the integral satellite of all relations in which Kazakhstan citizens participate. The main of functions of the Kazakhstan right is regulation of the public relations [1]. Therefore, justice and the right in Kazakhstan – interdependent elements of the social and legal mechanism regulator, main which objectives of realization are protection and preservation of the Kazakhstan society and the state.

The legal consciousness of the Kazakhstan people is a set of representations and feeling, views of emotion, estimates and installations, the relation of Kazakhstan citizens to the right and the legal phenomenon of the socio-political sphere. The legal consciousness of the Kazakhstan people is directly connected with philosophical, political theories, and also different doctrines and views.

It is necessary to tell that for our research has essential value determination of distinctions between such types of legal consciousness in Kazakhstan as individual and public.

The legal consciousness of the social individual Kazakhstan citizen is formed under the influence of a row subjective, substantially for it important and restrictedly specific features and circumstances, such legal consciousness of the Kazakhstan citizen differs, characteristic personal aspects of perception of the right and the legal phenomena from the point of view of features of the subject carrier of legal consciousness.

The public legal consciousness in Kazakhstan is the consciousness of Kazakhstan citizens caused by macro collective perception and an assessment of the right and the legal phenomena.

Dependence of legal consciousness of the Kazakhstan people on a number of factors (mentality, level of legal culture, historical preconditions of formation of the state and the government) doesn't raise doubts. However, because as subjects of formation of legal consciousness Kazakhstan citizens act, in its basis first of all natural possibility of the Kazakhstan citizen to compare, estimate, compare the various legal phenomena by means of the concepts which were formed at it lies. High level of legal consciousness of the Kazakhstan people, consisting in analytical and versatile approach to the analysis of the legal phenomena, practically always acts as the guarantor of the corresponding understanding of any legal innovations.

Efficiency of legal regulation in Kazakhstan directly depends on legal consciousness as the legal consciousness acts as the primary element, allowing to predict results of law-making and law-enforcement activity.

The ratio of legal consciousness and justice in Kazakhstan needs to pay special attention, considering that fact, as that and another find reflection not only in each other, but also in other forms public consciousness of Kazakhstan citizens. In spite of the fact that legal consciousness category legal, philosophical and political, and

justice – ethical, political, at an assessment of these or those circumstances these categories of various forms of public consciousness of the Kazakhstan people are inseparably linked. Justice, substantially is the phenomenon of morals, policy, social and ethical criterion of the right. By peculiar "bridge" on which moral views of Kazakhstan citizens get and are interwoven into legal fabric of the Kazakhstan society, the legal consciousness of the Kazakhstan people is.

As a rule, speaking about legal, mean fair, and speaking about the fair – legal. When forming at Kazakhstan citizens of legal consciousness justice acts as the base on the basis of which the relation of one person or a group of persons to the Kazakhstan right, and also as one of the most important criteria of an assessment is formed. By comparison, comparison fair and how actually the relations are regulated by norms of the Kazakhstan right, the attitude towards the last is formed.

However the large substantial volume of concept of justice in Kazakhstan is realized in a legal framework. It is represented that narrow application of concept of justice in Kazakhstan as the base of formation of legal consciousness of the Kazakhstan people is proved and caused by the justice nature as fundamental public criterion for comparison of the legal phenomena with is moral moral, socio-political views of the Kazakhstan citizen and all Kazakhstan society.

The legal consciousness of the Kazakhstan people represents set of views and ideas of rather Kazakhstan, international law. This circumstance predetermines its functional features: assessment of the right, assessment of its realization and need.

Justice in Kazakhstan is an element the most widespread and available practically to each subject. The moral, socio-political maintenance of this element allows if necessary or needs for an assessment of the Kazakhstan right without the appeal to any other sources to draw a conclusion on how the Kazakhstan right corresponds, its application and results of this event as legally, politically significant. The subject in this case needs to apply only the moral and ethical, socio-political characteristics being the maintenance of justice which owing to physiological, psychological and personal qualities (age, a social and economic situation, character, etc.) were created at it in the course of activity, and to estimate the Kazakhstan right from the point of view of justice.

Thus, it is possible to say that functionally justice in Kazakhstan is realized by means of formation of legal consciousness of the Kazakhstan people as its application is inseparably linked with an assessment of the Kazakhstan right. The moral and ethical, socio-political core of justice predetermines mass opportunity to use justice as an assessment both the most Kazakhstan right, and processes inseparably linked with it as owing to his nature property from the very beginning of life is inherent in each Kazakhstan citizen to form the internal representations, ideas, the characteristics bearing moral, socio-political character.

The concept of justice when forming legal consciousness of the Kazakhstan people is inseparably linked with use of such concepts, such as morals and moral. Indissoluble communication of justice, morals and moral is caused by the general nature of emergence and the similar mechanism of regulation of the processes happening in the Kazakhstan society and the state.

Justice – the most important and integral element of an assessment of the Kazakhstan right, owing to this fact influences any processes happening in the Kazakhstan society and the state. It also is basis of creation of the relation of Kazakhstan citizens to the Kazakhstan right and any legal phenomenon. Mass character of its application is explained by natural opportunities of the Kazakhstan citizen, a considerable moral component of his being. Assessment from justice, as a rule, - the first assessment which is given by the legal phenomenon. Concepts of morals and moral always accompany use of justice as an assessment. They are the operating elements helping the subject to draw a final conclusion about the fair or unfair right and to create to it the corresponding relation.

Justice has the status of the universal social norm enshrined in consciousness of each Kazakhstan citizen and being criterion of an assessment of these or those social relations, and also their regulator. In too time of justice in legal aspect, the legal, political formally is given, the circle of its action and a regulation subject is defined.

Justice – historically changeable phenomenon. Eventually it gained new qualities, changed the contents. The mankind studies many centuries this the phenomenon in various branches of knowledge, thus to establish a starting point of the beginning of these researches it is represented to the extremely difficult [2].

Justice as the special quality inherent in the Kazakhstan right, is expressed in the form of the certain criterion which contents is the balance of requirements, requitals, responsibility, punishments. However this criterion can't be applied as a standard to any of existing norms. This problem is connected with that essential distinctions of the public relations assume various methods and ways of their regulation.

In the analysis of any rule of law of Kazakhstan on justice existence first of all it is necessary to understand an essence of legal relationship on which action of this norm is directed. Otherwise it is possible to draw an unreasonable conclusion that the norm is unfair. However, having taken into account the nature of those public

relations on which its action is directed, having understood an essence and substantial character of the legislation regulating the uniform relations as a whole, it will be possible to say that it nevertheless has fair character. Therefore, estimating the Kazakhstan right from positions of fair regulation of the public relations, it is necessary to consider the various objective factors influencing result of an assessment of the Kazakhstan right.

The optimum legal balance between interests of the state, society or concrete social groups of society in Kazakhstan has to be constructed on the principles of justice. Only in that case it is possible to speak about justice of rules of law of Kazakhstan existing in society. In the absence of an optimum combination of interests of participants of the public relations between them serious contradictions, antagonisms start arising.

In the developed modern conditions of Kazakhstan at the heart of a ratio of justice and the right some important principles lie. The first is reduced to that the Kazakhstan state within the last twenty years endures a transitional stage.

The occurred radical economic and political changes in the country were directly reflected in the relation of Kazakhstan citizens to the right. The legal consciousness of the Kazakhstan people which filling is set of estimates of the right, underwent a basic change. The population of Kazakhstan began to live not only by other economic and political rules, but also on other legal principles. Overcoming by Kazakhstan citizens of political and economic and moral crises happens and to this day. The new legal consciousness of the Kazakhstan people undergoes long and disease process of formation.

Basis of the second principle of updating of ideas of justice and the right in Kazakhstan is that fact that the country population, having faced injustice in relation to itself, apprehended it rather sharply. Economic character of this situation gave the Kazakhstan society to that the relation to the right was formed in itself. In spite of the fact that the legal consciousness of the Kazakhstan people develops irrespective of desire of the person, the duty has to enter into a basis of one of key problems of any modern state on formation at the people of due level and quality of legal consciousness. As a rule, at the heart of such formation of the relation to legal consciousness severe economic and political conditions of the Kazakhstan life which throughout a long time were the integral characteristic of modern Kazakhstan lie. The Kazakhstan state of a transition period didn't set a task to supervise process of formation of sense of justice of the population, thus all measures demanding to execute the existing law, thereby having finally broken and without that a fragile basis of sense of justice of the Kazakhstan society.

At all times presumption principle of justice of the right; or justice of the right consider as an axiom: any issued rules of law are fair as bear in itself will of the state; or the purpose to bring rules of law into accord with justice is set. Such requirement for rules of law leads society to formation healthy, natural, based on ideas of the justice, to the right degree the public legal consciousness necessary to the state.

There are some options of permission of the arisen crisis of modern Kazakhstan sense of justice. It is represented that the citizen of the Republic of Kazakhstan living in the territory of the country and possessing due degree of civil consciousness, has to address to own sense of justice, try to analyze and understand, what its own subjective sense of justice now, whether it any underwent changes recently, on what principles and bases it is based. But the main thing, it is necessary to understand, what place in this subjective sense of justice occupies justice.

Existence of legal consciousness is inherent in everyone, a difference only in its qualitative condition. The legal consciousness is necessary for the Kazakhstan citizen, the person. Influence legal consciousness on the Kazakhstan citizen, the person indisputable. It is possible to judge a high moral, political core of legal consciousness or on the contrary, its started and spoiled condition, however the content of sense of justice in the form of this or that relation to the right doesn't change, it is only expressed in behavior of the specific Kazakhstan citizen, the person.

In this regard the justice subject steadily arises when there is a question of the concrete rights of the Kazakhstan citizen, the person and about the right as a whole. The Kazakhstan citizen making various actions, for example, participating in transactions, directly forces itself to address to sense of justice, drawing conclusions and making decisions concerning the rights and the rights of other party, their realization and justice of their distribution. The modern Kazakhstan sense of justice, as well as any other, doesn't disappear anywhere, it exists besides, whether the state is engaged in its formation or not. However impact which it has on behavior of members of the Kazakhstan society, it is difficult to overestimate.

The idea of justice penetrates any legal consciousness, whether it be legal consciousness of the legislator, the specific Kazakhstan citizen. It is a link between sense of justice of different categories of Kazakhstan citizens. However, Kazakhstan citizens can have different ideas of justice, that is of its qualitative content that which in a way doesn't reduce a role of sense of justice and justice in the mechanism of the report of the Kazakhstan right to each Kazakhstan citizen for the purpose of submission of his behavior to the published rules

Legal consciousness of the Kazakhstan people as one of forms of public consciousness includes knowledge of the Kazakhstan right, an assessment of the operating Kazakhstan right, set of ideas, moods concerning the Kazakhstan right [3]. The sense of justice is formed on the basis of category of the justice underlying creative reflective process which objects are the right and the legal phenomena. It decides by existence of an indissoluble genetic linkage between justice and consciousness, on specifics of the most modern Kazakhstan sense of justice, and also that part which is assigned in this case to justice.

The idea of justice bears an action charge, assumes existence of the reciprocal mechanism of restoration of fair balance.

In science there is no unambiguous understanding of what category is justice: moral or political or legal. However, it is represented that justice needs to be referred to moral and political and legal category. Refracting through sense of justice of the legislator, norm of morals, policy, other social ethical standards and rules, the principles and ideas of the natural right are expressed in rules of law.

When the sense of justice is filled with set of positive estimates of the right and the legal reality, based on personal perception of the right through a prism of idea of justice, it, certainly, is a positive factor of legal development of society and the state.

Thus, we understand as justice socially, political the significant phenomenon. Substantial feature of justice are representations about due, directly connected with distributive function of justice concerning distribution of the benefits, duties and responsibility in the Kazakhstan society. In modern Kazakhstan sense of justice justice mainly acts as estimated concept by means of which the relation to the phenomena of legal reality of Kazakhstan is formed.

1. См.: Конституция Республики Казахстан. – Астана, 2008.

2. Сергеев Г.А. Общество. Гуманизм. Право. – Минск, 2010. – С. 10-11.

3. Sozialphilosophische, politische und rechtliche Aspekte der Modernisierung Kasachstans. – Berlin, 2012. – S 139-140.

Түйін

Мақалада саяси ғылымда жете зерттелмеген қазақстандық халықтың құқықтың санасындағы адилеттіктің орны мен рөлі қарастырылған.

Резюме

В статье рассматриваются место и роль справедливости в правовом сознании казахстанского народа, которые в политической науке еще недостаточно изучены.

Summary

In article the place and a justice role in legal consciousness of the Kazakhstan people which in political science are still insufficiently studied are considered.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ СРЕДНЕГО КЛАССА

Д.К. Бурханова – докторант PhD кафедры социологии и социальной работы, КазНУ им. аль-Фараби

На протяжении всех этапов своего развития человеческое общество характеризовалось неравенством и социальной дифференциацией. Факт существования социального неравенства может быть рассмотрен как аксиома, означающая, что индивиды живут, имея неравный доступ к ограниченным материальным и культурным ресурсам. Социальная стратификация может быть определена как совокупность форм социальных различий, порожденных неравенством позиций власти, богатства и престижа, которые наблюдаются в различных обществах [1].

История зарождения самого понятия и представления о среднем классе восходит к древней античности, еще в трудах древнегреческих мыслителей, таких как Еврипид, Платон, Аристотель, отмечается, что лучшее общество формируется из среднего класса, а государство, где этот класс составляет большинство, находится в равновесии, и, следовательно, легче управляется. В своем знаменитом труде «Политика» Аристотель отмечал существование во всех государствах трех социальных элементов: богатого, бедного и среднего [2]. Средний класс, по его мнению, являлся самой прочной основой общества, так как отличался рациональностью, умеренностью и заинтересованностью в развитии государства. Следовательно, преобладание доли среднего класса в обществе над долей богатых и бедных являлось важным фактором в стабилизации жизни государства [3].

Размышления о сущности среднего класса, начатые древнегреческими мыслителями, были продолжены в эпоху Возрождения и Нового Времени (Ф.Аквинский, Н.Макиавелли, Т.Гоббс, Д.Локк, И.Бентам, Ш.Монтескье, Ж.-Ж. Руссо и др.).

Понимание термина «средний класс» («средний слой») в значении близком к современному сформировалось в середине XIX века, в процессе дискуссий о трансформации буржуазии, рассматриваемой как «средний класс» в феодальную эпоху, в «управляющий класс» в капиталистическом обществе. Под этим понятием подразумевалась совокупность социальных групп, занимающих промежуточное положение между крайними общественными классами.

Французский политический деятель и историк Алексис де Токвиль (1805-1859) в своем труде «Демократия в Америке», появившимся в результате его путешествия в Америку в начале XIX века, описал социальную структуру американского общества. Он отмечал, что между малочисленными бедными и богатыми существует множество групп людей очень похожих друг на друга, которые, не являясь ни бедными, ни богатыми, обладают достаточным количеством материальных благ и в следствии крайне заинтересованы в социальном порядке. Токвиль определял этих людей как «средний класс» в связи с их срединной позицией. Этот класс характеризуется очень сильным чувством собственности, и потому ее потеря представляется им большой трагедией. Французский мыслитель также отметил высокую политическую стабильность американского общества, благодаря значительной доле среднего класса.

Ключевую позицию в классическом стратификационном анализе занимают подходы К.Маркса и М.Вебера. Именно их идеи являются опорой для большинства более поздних стратификационных концепций.

Ни один ученый до Маркса не осуществлял столь глубокий анализ классовой структуры общества. Объясняя социальную структуру общества, Маркс использовал одномерную вертикальную стратификацию, в основе которой лежит экономический признак: собственность на средства производства. Марксистская концепция указывает на экономическое неравенство, которое является объективным фактором социального порядка. Принадлежность к классу определяется не представлениями людей, а объективными условиями, которые позволяют определенным группам получать преимущественный доступ к материальным благам.

Выделяя только два основных класса – капиталистов и рабочих, Маркс понимал, что существующая социальная структура общества гораздо сложнее. В связи с этим, Маркс констатирует и признает существование так называемых «переходных классов» помимо двух основных классов [4].

Немецкий социолог Макс Вебер (1864-1920) предлагает иной подход к анализу социальной структуры общества. Он разработал градационный анализ и тем самым расширил систему критериев определяющих принадлежность к классу. Он рассматривает собственность, власть, и престиж как три отдельных фактора, в большей степени независимых, но взаимодействующих между собой и определяющих положение индивидов в обществе.

Понятие «класс» у Вебера соотносится с понятием «жизненных шансов». Собственность не является единственным фактором, определяющим экономический статус индивида. Такие качества как интеллектуальный багаж, совокупность знаний и навыков становятся важными, так как они увеличивают шансы на получение более высокого дохода на рынке труда. Сособственники представляют «позитивно-привелигированный» класс, с другой стороны «негативно-привелигированный» класс, состоящий из рабочих, не обладающих ни собственностью, ни квалификацией, которые могли бы быть предложены на рынке труда. Между этими двумя классами существует средний класс, состоящий из индивидов, обладающих собственностью и конкурентоспособных на рынке труда, благодаря своему образованию и квалификации.

Согласно М.Веберу, средний класс составляет социальную основу и опору демократии в западном обществе. Политическая стабильность, распространение ценностей, компромисс и консенсус являются приоритетными для среднего класса. Благодаря своим характеристикам средний класс играет важную роль в обществе. Таким образом, Вебер, в отличие от Маркса, предлагает определять положение человека в социальной иерархии на основе многомерной оценки, связанной не с производственными, а с распределительными факторами. Идеи, развивавшиеся Марксом и Вебером, по-прежнему широко используются в современной социологии, хотя чаще всего в модифицированном варианте.

Американский социолог Эрик Олин Райт развивает классовый подход Маркса, адаптируя его к современным условиям. Райт стремился найти выход из проблемной ситуации выделения среднего класса, которая не была решена в марксистском подходе. Применительно к современности эта проблема оказалась связана с тем, что при использовании классической схемы в состав рабочего класса должно войти большинство работающего населения. Это некорректно, поскольку необходимо выделение среднего класса, представители которого могут не иметь собственности на средства производства, но, одновременно с этим, не принадлежат к рабочим.

Для решения данной проблемы он использовал многомерную стратификацию и выделил два новых

параметра: отношение к власти в системе производства и обладание навыками или знаниями. Таким образом, принадлежность человека к классу, по Райту, определяется не только наличием у него собственности, но и его положением в иерархии управления, а также наличием у него общественно востребованных навыков или знаний.

Неклассические подходы представляют отдельное направление исследований, связанное с перенесением внимания исследователей на анализ структуры ресурсов, принадлежащих представителям разных классов. Основной идеей этих подходов является констатация устаревания понятия класса как обособленной группы людей, определяемой по экономическому признаку, и размытости межклассовых границ [5].

Кроме того, классовая принадлежность индивида лишь частично определяет его сознание, жизненный опыт или политическую позицию, указывая на формальное положение человека в иерархии доходов и, возможно, на рынке труда. Таким образом, оспаривается ограниченность экономико-производственный принцип стратификации для изучения социальной, культурной, политико-идеологической сфер жизни.

Тем не менее, при наличии общей критической позиции относительно классического подхода, собственно взгляды неклассических исследователей на средний класс разнятся.

Современный французский социолог Пьер Бурдьё (1930-2002) в своей статье «Формы капитала» выделяет три основных формы капитала – экономический, культурный и социальный. В качестве основания для определения места индивида в системе стратификации предлагает рассматривать наличие у него капиталов различных видов и их объем. Он считает, что все формы капитала, которыми обладает индивид, представляют собой очень важный критерий и играют главную роль в определении его социальной позиции. Инкорпорированные виды капитала и те его виды, которые существуют лишь как система определенных отношений между людьми (социальный капитал), признавались такими же активами, используемыми для получения доходов, как, например, экономический капитал.

В своей работе «Различение. Социальная критика суждения вкуса» (1979), Бурдьё определяет людей составляющих средний слой как мелкую буржуазию «petits bourgeois» которые стремятся к социальному подъему. Согласно Бурдьё средний класс занимает решающее место в структуре капиталистического общества.

Ученые Ян Пакульски и Малколм Уотерс в работе «Смерть класса» отмечают что «классы размываются, и наиболее развитые общества более не являются классовыми» [6]. По мнению этих исследователей, класс в настоящее время не способен отразить разнообразие и специфику современных социальных форм и отношений.

В настоящее время, по мнению Я.Пакульски и М.Уотерса, ядро классовой теории разрушается: «экономизм, обозначавший общность экономического положения класса, переживает упадок под влиянием таких факторов, как распространение не прямых коллективных форм собственности (пенсионные фонды), вмешательство государства в экономику в виде социальных выплат и пособий; групповой характер классов теряет релевантность по причине умножения видов занятости и роста среднего класса, который вымывает «синих воротничков» и сельскохозяйственных рабочих из сферы занятости; взаимосвязь между классами и культурно-поведенческими практиками также слабеет по причине того, что основная борьба между социальными группами разворачивается за виртуальный капитал и ведется в плоскости символов и смыслов; а трансформационный потенциал, то есть способность классов обращать свое единство и многочисленность в политическую силу, размывается оттого, что классовая партийная политика переживает упадок, вызванный неспособностью классового конфликта объяснить законы эволюции общества» [7]. Как альтернативу классовому делению общества Я.Пакульски и М.Уотерс предлагают рассматривать культуралистскую или статусно-конвенциональную фазу, в ней классы исчезают, но «социальное деление сохраняется».

Таким образом, определить позицию среднего класса в социальной структуре общества достаточно сложно так, как с одной стороны есть континуум, где средний класс занимает центральную позицию, с другой стороны, он рассматривается как класс, который занимает двойственную и промежуточную позицию в фундаментальном противостоянии двух «основных» классов [8].

Исследовательский интерес к среднему классу как к неотъемлемой части стратификационной модели общества, возник давно. Особенно активно этот вопрос начал изучаться в позднеиндустриальный период существования общества. На сегодняшний день сложилось великое множество подходов к анализу среднего класса, изучение которых имеет огромное значение, так как проблема формирования и развития среднего класса является очень важной и актуальной в Казахстане.

1. Соловьева И.А., Абсаттаров Р.Б., Мен Д.В. Социальная структура и социальная стратификация общества // Вестник КазНПУ им. Абая. Серия Социологические и политические науки. 2008. - №4. - С. 87-110.

2. Аристотель. Политика. Сочинения. Т. 4. - М.: Мысль, 1983. - С. 508.
3. Аристотель. Политика. - М., 2002. Здравомыслов А.Г. Российский средний класс – проблема границ и численности // Социс. 2001. – №5.
4. Гидденс Э. Социология. - М., 2005. - 704 с.
5. Кузнецова Е.С. Средний класс: западные концепции // Мировая экономика и международные отношения. 2009. - №2.
6. Pakulski J., Waters M. The Death of Class. L., 1996.
7. Кузнецова Е.С. Средний класс: западные концепции // Мировая экономика и международные отношения. 2009. - №2.
8. Соловьева И.А., Абсаттаров Р.Б., Мен Д.В. Социологический анализ общества как целостной системы // Вестник КазНПУ им. Абая. Серия Социологические и политические науки. 2007. - №4. - С. 91-109.

Түйін

Орта тап қазіргі кезде қазақстандық қоғамының ең өзекті тақырыптарының бірі болып табылады. Осы мақала орта таптың талдау бағыттарына арналған. Мақалада орта тап және оның қоғамның әлеуметтік құрылымындағы орнын талдауға арналған теоретикалық бағыттар қарастырылады. Осы тақырыпты аша отырып, автор қазақстандық қоғам үшін орта таптың қалыптасуы және дамуы өте өзекті мәселе болғандықтан, оның зерттеуіне арналған классикалық және альтернативтік бағыттарды толық талдаудың маңызы зор деген қорытындыға келеді.

Резюме

Тема среднего класса остается одним из самых актуальных вопросов современного казахстанского общества. Данная статья посвящена подходам к анализу среднего класса. В ней предоставляется краткий обзор теоретических подходов к анализу среднего класса и его позиции в социальной структуре общества. Раскрывая эту тему, автор делает выводы о том, что детальный анализ и изучение как классических, так и альтернативных подходов к анализу среднего класса имеет огромное значение, так как проблема формирования и развития среднего класса является очень важной для казахстанского общества.

Summary

Subject of the middle class remains one of the most pressing issues of contemporary Kazakhstani society. This paper focuses on approaches to the analysis of the middle class. It provides a brief overview of the theoretical approaches to the analysis of the middle class and its position in the social structure of society. Revealing this topic, the author concludes that a detailed analysis and study of both classical and alternative approaches to the analysis of the middle class is crucial, since the problem of the formation and development of the middle class is very important for Kazakhstan's society.

ҰЛТТЫҚ ПАТРИОТИЗМ ҰҒЫМЫНЫҢ ТАРИХИ ҚАЛЫПТАСУЫ

Р.С. Саурбаева – КазМемҚызПУ, Қоғамдық-гуманитарлық пәндер кафедрасының аға оқытушысы

Қазақстан студент-жастарының жаңа кезеңдегі патриоттық сана-сезімдерге тәрбиелеу және қалыптастыру өзекті мәселе. Тәуелсіздік үшін күрескен қазақ ханы Абылай, Алаш қайраткерлері: Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынұлы, М.Шоқай және басқа ойшылдардың рухани мұраларын терең зерделеу қажеттіліктері туындап отыр. Осы негізде жалпы ұлттық мүдделерді дамыта отырып, бүгінгі Қазақстанның рухани дамуының біртұтастық идеясын өмірде басшылыққа алу керек. Өзімізді тану білу арқылы біріккен ұлттық элитаны қалыптастыруға талапты күшейту керек.

Қазақ патриотизмін жаңа талаптарға сай қалыптастыру үшін, өткен тарихымызға мәнді іс-әрекеттерімізді саралай білуіміз қажет. Ата-анадан қалған аманаттық парыздарды орындау әрі сол дәстүрді жалғастыру патриотизмінің мәні болмақ.

Тәуелсіз елдің – тәуелсіз санасы, философиясы болуы қажет. Бұл патриотизмнің еркін дамуының жетекші идеялары қатарына жатады. ХХІ ғасырдың бас кезіндегі Қазақстандық патриотизмнің ахуалына көңіл бөлген орынды мәселе. Қазақ халқының тарихи болмысын ғылыми тұрғыдан ашу арқылы біздің патриот халық екенімізді әлемге таныта білгеніміз абзал. Ұлттық патриотизмінің идеялық құндылықтарына: имандылық, адамгершілік, қайырымдылық, мейірімділік, намысқойлық, махаббат, батырлық, адамға деген сүйіспеншілік және т.б. ұғымдар жатады. Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың стратегиялық бағдарламасында ұлттық идеяның даму жолдары терең қорытылған. Тәуелсіздік жылдары жарық көрген Елбасының Қазақстан халқына жолдауларының да бүгінгі және келешек Қазақстандық патриотизмнің қалыптасуының теориялық және методологиялық негіздері аталған. Демек, осы тұғырнамалы дәйектер мен қағидаларды ұғыну және зерделеу арқылы қазақстандық біртұтас патриотизмді қалыптастыруға мүмкіндіктер ашылады.

Жалпы "Қазақстандық патриотизм" және "Ұлттық патриотизм" деген ұғымдардың ара жігін ажырата

білген жөн. Жалпы Қазақстандық патриотизм әртүрлі ұлттардың ерекшеліктерін саны жағынан ғана қосу арқылы қайта туысқан халықтардың ортақ тағдырларынан туындайтын олардың органикалық бірлігі ретінде қалыптасады. Демек ол республиканы мекендейтін барлық этностық қауымдастықтар өкілдерінің өмір сүру және ойлау бейнесіндегі ең үздік дейтін сипаттарын бойына сіңіріп тұрады. Осы орайда Елбасы Н.Ә. Назарбаев Қазақстан халқына жолдауында: "Біз Қазақстанның барлық халқына азаматтарының отаншылдық сезімі мен өз еліне деген сүйіспеншілігін дамытуға тиіспіз" деген тұжырымын байыппен түсінуіміз қажет. Ойшыл философ Гельвеций: "Ата мекенге деген сүйіспеншілік бүкіл әлемге деген сүйіспеншілікпен сыйысып тұрады. Білім шырағына қолы жеткен халық осы өз көршілеріне залал келтірмесе керек" – деген еді.

Олай болса жалпы Қазақстандық патриотизм республиканы мекендейтін барлық этностық қауымдастықтар өкілдерінің қанына сіңген қасиет болуы тиіс. Яғни, атамекенге деген сүйіспеншілік, бүкіл әлемге деген сүйіспеншілікпен тең болуы керек. Жаңа мезгілде тұлға болып қалыптасудың рухани шарттары осы құндылықтардан бастау алады.

Егер қазіргі кезде біз жаһанның қандай елін жақсы біліп қадірлесек, оны біз сол елде болып жатқан істерді, сапалы заттардың қорытындыларына қарап айтамыз. Сондықтан да егер біз елімізді және жерімізді сүйсек, онда әркім ең алдымен осы елдегі атқаратын өз ісін жоғары дәрежеге жеткізуі қажет. Бұл біздің әрқайсымыздың осы елдің азаматы және маман есебінде атқаратын ісіміздің сапалылығы – отансүйгіштіктің ең үлкен көрсеткіші болып табылады.

Адамзаттың ортақ үйі – Жер екені белгілі. Осынау ортақ үйде жанымызға жақын киелі де қасиетті бір мекен бар ол – Отан. Жалпы адамзат баласының өмірінің құндылығы оның өмір сүріп отырған ортасына байланысты болғандықтан, оның өмір сүретін ортасы – Отаны. Отан адам баласының кіндік қаны тамған жері, ең алғашқы жұтқан ауасы, алғаш қадам басқан жері және бостандықта өмір сүру ортасы.

"Патриотизм" гректің "patris" – отан деген сөзінен туындайды, яғни "Отанға деген сүйіспеншілік" ұғымын береді. Осы мағынада алатын болсақ, Қазақстандық патриотизм қазақ еліне сүйіспеншілік деген сөз.

Ұлттық патриотизм ұғымының тарихи қалыптасуы намысшылдық, қайсарлық, батырлық, еліне деген сүйіспеншілік қасиеттері арқылы көрініс табады. Өткен тарихымызға, оның қатпар-қатпар қойнауына көз салсаңыз қазақ хандығы құрылып, қазақ елі болып қалыптасқалы бері, жерімізге сайын даламыз бен айдынды шалқар көлімізге көз алартушылар қай заманда да аз болған жоқ. Қазақ қазақ болғалы, қабырғалы жұрт атанып қанат жайғалы бері жері үшін, оның әрбір тасы үшін қан майданнан көзін ашқан емес. Және қазақтың патриоттық әнұранына айналған жыры халқының рухын жігерлендіріп, енді құлдыққа құрық салдырмайтын өр мінезді ұлт екенін дәлелдейді.

Қазақ патриотизмінің болмысын оның тәуелсіздік алған жылдар тарихымен сабақтастыра жүйелесек – жаңа сапада, жаңа мәнде көрініс береді. Қазақстандағы бүгінгі саяси – рухани жағдай көп ұлтты қазақстандықтарды республиканы өсу жолына бастайтын "Қазақстандық патриотизм" сезімін дұрыс қалыптастырып, тәрбиелеуді талап етеді. 120-дан астам ұлттар мен ұлыстар өкілдері тұратын Қазақстан олардың барлығының басын біріктіру, достық қарым – қатынастардың тұрақтылығын қамтамасыз ету, шиеленісті мәселелерді төзімділікпен, ымырашылықпен шешуге қол жеткізу оңай іс емес.

Қазақстандықтардың күш-жігері, ниет-тілегі Қазақстан Республикасының тәуелсіздігін нығайтуға бастайтын маңызды әлеуметтік-саяси фактор – Қазақстандық патриотизм орнықтыруға жұмсалмау. Сондықтан Қазақстандық патриотизмді жан – жақты уағыздау, еліміздің әлеуметтік топтарының ой-санасының, дүниетанымының құрамдас бөлшегіне айналдыру әр азаматтың әлеуметтік саяси позициясы ету ұлттық идеологияның ең түйінді міндеттерінің біріне айналуға тиісті. Біздің көзқарасымызша Қазақстандық патриотизм – республиканы мекендейтін ұлттар мен ұлыстардың рухани құндытарының ортақ игілікке айналдырудың құралы болып келеді. Елімізде тәуелсіздік жариялаған шежіресі осы пікірімізге айқын көз жеткізді. Қазақстандық патриотизм жалаң ұран, сөз қуарлықтың жиынтығынан ада болуы тиісті. Себебі, әлеуметтік әділетсіздіктің, принципсіздіктің орын алған жерде халықтың патриоттық сезімін оятатын фактор жойылады. Сондықтан, біздің ойымызша, қазақстандық патриотизмнің дәстүршілдік және жаңашылдық сипатына айрықша назар аударып отырған абзал. Патриотизм кеше – бүгін пайда болған ұйым емес. Оның да әр халықтың тағдыр-тәлкегіне орай өту жолы, өзіндік белесі болғаны мәлім. Дәстүршілдік сипатын тілге тиек еткенде осы жағына назар аудару керек. Бұл мәселе жайында Республика Президенті Н.Ә. Назарбаев "Қазақстанның болашағы қоғамның идеялық бірлігінде" деген еңбегінде: "Біздің тағы бір аса маңызды идеологиялық міндетіміз қазақстандық отан сүйгіштікке тәрбиелеу, әрбір азаматтың өзін-өзі айқын білімін қалыптастыру" – деп айтады. Демек қазақстандық патриотизм Қазақстан азаматының өзін осы елде төл баласы, нағыз азаматы ретінде сезінгенде ғана Қазақстанның тұтан елі, Отан деп есептеген жағдайда ғана қалыптасады.

Қазақстандық патриотизм елдің нағыз патриоттарын қалыптастыратын құбылыс. Сондықтан, біздің ойымызша патриотизм жүйесі өзара байланысты үш мәселеден тұруы керек, патриоттық ұғым, патриоттық қатынас, патриоттық қызмет. Бұл түсінік болмыстың нақты мәнін түгелдей қамтиды және Қазақстандық патриотизм ұғымын неғұрлым толық айқындауға логикалық негіз қалайды.

Қазақстан жастарының бойына патриоттық сезімді қалыптастырудағы ең бірінші негіз – Қазақстан Республикасының мемлекеттік рәміздері туына елтаңбасы мен әнұранына ерекше құрметпен қарауды, мемлекеттік символдарымызды шын ниетімен қадірлеуді және басқалардан осыны талап етуді санасына сіңіру. Отанды сүйе білу, сол Отаның өмір сүруінде басшылыққа алатын негізгі принциптер мен заңдарды құрметтегенде, орындағанда ғана нағыз мәнге ие болады. Отанды одан әрмен көркейтуші рухани факторлардың біріне айналады.

Қазақстандық патриотизм сезімі, екіншіден ел азаматының туған отанды қорғауға дайын болуына байланысты. Бейбіт өмірде – мен Қазақстан мемлекетінің патриотымын, мен елімді, жерімді сүйемін деу оңай. Көп адамдардың осы патриотизмді өзінің жеке басының пайдасына, қызмет бабына пайдаланатыны шындық. Ал жүректен шыққан саналы сезімнен туындаған патриотизм сын сағаттарда көрінеді. Қазақстанның әр жас азаматы өзіне жүктелген Отан алдындағы борышы мен парызын жан – тәнімен сезінуі қажет. Онысыз Қазақстандық патриотизм болуы мүмкін емес. Бүгінгі ұрпақ қазақ этносының ұзақ та ауыр тарихи жолдан өтіп, тәуелсіз Қазақстан мемлекетінің жеке шаңырақ көтеру жолында зор қасиеті істеп кеткенін бір сәт естен шығармауы керек.

Үшіншіден, Қазақстандық патриотизм Қазақстан тарихына, мәдениетіне, өнеріне, тарихи ескерткіштері мен жалпы рухани заңдылықтарына құрмет және мақтаныш сезімі жағдайында қалыптасу керек. Қазақстан азаматы өзін Республиканың рухани дүниесінің құрамдас бір бөлінегі ретінде сезінгенде оның сыйлауы, туған топырағын қадірлеуі нығая түседі. Бұл өте терең құбылыс. Қазақстанның рухани қазынасы ғасырлар бойы жинақталған шығармашылық мұрасын игеру, қазақ халқының ауыз әдебиеті, ауыз әңгімелері, аңыздық дәстүрлері, әсіресе, батырлық эпосын білу, ұғыну жүректен сезіну қазақстандықтарды Отанын сүйуге жетелейтіні, үйрететіні шындық құбылыс.

Саналы патриот Қазақстан тәуелсіздігін баянды ету тәуелсіздігін баянды ету қазақстандықтардың елін, жерін, табиғат байлықтары мен материалдық-мәдени байлықтарын қорғауға байланысты екенін үнемі естен шығармауы керек. Байлықтары мен территориясы талан-таражға түскен елде келешек жоқ. Мұндайға жол бермеу азаматтардың Отанға деген сүйіспеншілігінің патриотизмнің болмауы деген сөз. Сондықтан қазақстандық патриотизмді тәрбиелеу барлық қазақстандықтарды Отанды қорғауға дайын болуға тәрбиелеу. Сонда ғана елде келешек болмақ. Елін сүйетін, елін қорғайтын азаматтарсыз елде, жерде жетім болатынын әр қазақстандық терең түсінуі тиіс.

Қазақтар өз мемлекетінде жетекші рөл атқара алып отыр. Алайда өзгенің тілімен басқаруда. Ұлттық құндылықтар, мемлекеттік тіл мәселесі қозғалса біз өзге ұлттардың тыныштығы жайлы көп айтамыз. Әрине әлемдік өркениетке ілесу үшін ағылшын тілін білген дұрыс, бірақ өз тілін білмеген, өз ұлтының құндылықтарын мойындамаған ұрпақтан не қайып? Жер сатамын деп халқына топырақ шашып, сырттан абырой іздегендер, ұлт мүддесін қара басының қамымен шатастырып жүргендер жоқ емес.

Бұл бүгінгі кейбір қауымның бұрын-соңды болмаған жаңа дүниетанымдық принциптерінің қалыптасып келе жатқандығын білдіреді. Мұндай теңсіздіктен аулақ болу үшін рухани дүниеміз тегінен ұлттық сипаттама болуы керек. Бұл жөнінде атақты ғалым, профессор А.Х. Қасымжанов былай деген: «Жалпы алғанда бір халықтың өмір сүру жағдайын, заңдылықтарын, тәртібін екінші бір халыққа телу деген тәте бір ауыр, қиын құбылыс. Көнеден келе жатқан мынадай бір сөз бар: өзіне жат әдет-ғұрыптарды қалай болса солай қабылдай беруге болмайды». Геродот тарихта сақтардың өзге елдің әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерін қабылдауға қарсы болғанын атап көрсетеді. Оған дәлел Апархасистің бауырының қолынан қаза табуы. Біздің түрік бабамыз Тоныкөк өзі Қытай білімін ала тұра «өзге халықтардың құндылығын қабылдауға болады, бірақ ол үшін өз әдет-ғұрпыңды сақтай отырып, өзге елдің әсеріне түсіп кетуден аулақ болу керек» деген екен.

Қазіргі қазақ қоғамындағы басты қайшылық батыстың рухани құндылықтарын екішеусіз, талдаусыз қабылдау әлеуметтік өмірде кеңінен орын алуда. Осының барлығы сайып келгенде ұлт рухының, менталитеттің әлсіреуіне, әлжуаздығына әкеліп соғады. Адамзат баласының даму тарихында қазақ үшін үлгі боларлықтай елдер мен мемлекеттер жеткілікті. Соның бірі жапон халқы. Олар бізге қарғанда батыстың технологиясы мен материалдық құндылықтарын тез қабылдап, рухани, мәдени, бірлігі мен ішкі тазалығын сақтай білді, мазмұндық жағынан өз келбетінен айырылмады.

Нарық заманында батыстың технологиясын бүркеніп мәдени, діни, ағымдар тосқауылсыз, кедергісіз ортамызға саналап кіріп жатыр. Демократия жалауын жамылған миссионерлер ұлттың рухани айдынын-

да тайраңдауда. Ұлт рухының тазалығын қалта мен қараған бос қамынан жоғары қойғымыз келсе, бұл мәселелерге қарсы қояр рухани күшіміз елжандылық, патриотизм, ұлтжандылық, еліміздің басты критерийі – өз тілін, рухани құндылығын сақтау. Өзге мемлекеттермен терезесі тең, өркениетті ел боламыз десек ұлттық идеологиямызды айқындап, сара жолға салып, ұлт ретінде сақталуымыз үшін ана тілімізді өз тағдырына қондыруымыз қажет. Ол үшін өзгенің жеңісіне масайрамай, өзіміздің тіл мәдениетімізді көркейтіп, әрбір азаматтың жүрегіне елжандылық, патриоттық сезімді жете жеткізіп, ұл-қызымызды елін, жерін, отанын сүйуге, жарды мақтан тұтуға тәрбиелеу. Біздің Отан ана алдындағы перзенттік парызымыз.

Сонда ғана тәуелсіздігіміз баянды болып, болашаққа нық сеніммен қарауға болады.

1. Назарбаев Н.Ә. *Тарих толқынында*. – Алматы: Атамұра. 1999 - 99 б.

2. Алматы ақшамы. №131. 2003. *Рухани тәуелсіздік жыршысы*

3. *Жас алаш. Терең философия дінге бастайды*. №79. 2003.

4. Алматы ақшамы. *Барлық бәсекеге төтеп берудің кепілі*. №98. 2004.

5. *Измаева В. Қазақстандық жастар патриотизмін қалыптастыру. // Жас ғалымдардың қазіргі кездегі ғылыми еңбектері: Жас ғалымдардың халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция нының материалдары - Астана. 2006. - 70 бет.*

6. Борбасов С. *Тәуелсіздік танымы // Ақиқат*. 1995. №12. - 17-22 бб.

Резюме

Особой ценностью в данный период является формирование национальной идеи. Национальная идея известный феномен в истории человечества. Национальная идея является отражением национального бытия, охватывающая противоречивые процессы, происходящие в обществе.

Формирование патриотизма в условиях глобализации одна из важных проблем современного общества.

Resume

That is why the problem of patriotic feelings of citizens of Republic of Kazakhstan, patriotic upbringing of our generation is actual today. Youth is the future of our society, and our society and statehood depend on them.

КУЛЬТУРА КУРДСКОЙ ДИАСПОРЫ КАЗАХСТАНА

В.Г. Набиев – магистрант 1-курса по специальности «Культурология»

Все казахстанцы, независимо от этнической или религиозной принадлежности, обладают и пользуются всей полнотой гражданских прав и свобод, гарантируемых Конституцией. Государство содействует возрождению и сохранению самобытности, языка и культуры каждого казахстанского этноса.

В Казахстане курды себя чувствуют как дома и развивают свою культуру. «Казахстан – наш общий дом», – любит повторять президент Ассоциации курдов «Барбанг» Князь Ибрагимович Мирзоев. Более 130 национальностей проживает в Казахстане, и у всех своя культура, свои традиции и обряды, песенное и танцевальное искусство. И очень важно, что курды, более 75-лет живут в Казахстане, изучают свой язык, соблюдают народные традиции и обычаи, знают свою культуру.

В рамках Ассамблеи народа Казахстана действует ассоциация курдов РК «Барбанг» («Рассвет»), которая постоянно вносит в многоцветие культур народов Казахстана свои краски. руководителем которой является доктор филологических наук, профессор, академик Князь Ибрагимович Мирзоев. Правление Ассоциации в своей деятельности особое внимание уделяет осуществлению культурно-массовых мероприятий, направленных на укрепление межнационального согласия, развития культуры, изучения государственного и родного языка.

В ВУЗах Казахстана обучаются десятки курдских юношей и девушек. Курдская молодежь участвует во всех культурно-массовых, спортивных мероприятиях, проводимых в стране государственными, общественными организациями. Особая роль в становлении курдской диаспоры в Казахстане принадлежит Ассамблее народа Казахстана. Этот уникальный общественный институт, созданный по инициативе Нурсултана Назарбаева, пользуется огромным авторитетом не только у казахстанцев, но и далеко за пределами страны. По официальным данным, их около 40 тысяч. По неофициальным – более 100 тысяч. Объясняется такое расхождение в цифрах тем, что после депортации курдов в Казахстан и Среднюю Азию в 1937 и 1944 годах многие, боясь преследований, записывались азербайджанцами или турками.

Курды являются равноправными гражданами Республики Казахстан. Динамично развиваясь в семье братских народов, мои соплеменники пользуются всеми правами и свободами, гарантированными Конституцией демократического суверенного государства, и имеют все возможности для реализации своего духовного и творческого потенциала в различных сферах жизни общества. Мы свято храним

память о братской помощи казахского народа в трудные годы депортаций, тяжелой адаптации и видим свою задачу в воспитании молодого поколения казахстанских курдов в духе патриотизма и межнационального согласия. Важным шагом курдской общины нашей республики для показа самого лучшего из курдских культурных ценностей, оставленного нам предками, стало открытие в 1998 г. в Центральном Государственном музее Казахстана в Алматы постоянной экспозиции «Курды в Казахстане» в рамках тематической выставки «Культура и этнография народов, проживающих на территории Казахстана» [1].

Прежде всего, надо сказать, что Казахстан создал уникальную модель культуры межэтнического общения [2].

Каждый год в дни празднования Наурыза проводятся фестивали курдской художественной самодеятельности. Большой популярностью пользуется музыкально-инструментальный ансамбль «Мидия». Ассоциация курдов Казахстана «Барбанг» поддерживает связи с общественными объединениями, культурными центрами. Не последнюю роль в этом нелегком деле играет выпуск специализированных изданий, таких как журнал «Nubar» и газета «Жийана курд».

Самым любимым и известным остается праздник Навруз, который является не только праздником обновления, но и имеет общенациональное значение. В зимнем цикле народных праздников можно выделить четыре основных элемента: обряды и обычаи, связанные с наступлением нового солнечного года, призванные обеспечить магическим путем плодородный и счастливый год, гадания и предсказания, относящиеся к хозяйственной деятельности человека и к его личной судьбе; совершение магических действий с целью предохранения от нечистой силы; элементы культа предков, которые проявляются в обрядности Нового года.

Не менее интересны курдские обычаи и традиции. В системе определения времени у предков курдов преобладали представления о его цикличности. Традиционное деление года на два сезона – лето и зиму – свидетельствует о том, что в народном календаре сохранились следы древней традиции. Перейдя к земледелию, предки курдов продолжали использовать народный календарь по отношению к земледельческой обрядности. Основными праздниками зимне-весеннего цикла являются: «Айда курбане», «Айда рожие», «Баран бардан», «Жыдыр-Наби», «Навруз», «Чылле мазын», «Чылле пьчук» и другие.

Устное народное творчество – богатейшая сокровищница курдской культуры. Широко распространены эпические произведения, легенды, сказки, рассказы, басни, песни, пословицы, загадки. В них образно отражены земледельческий и скотоводческий быт курдов, их семейные и общественные отношения. В курдской сказке, так же как и в песне, отражены представления и чаяния народа. Широко распространены волшебные бытовые и исторические сказки, сказки о животных. Пословицы глубоко внедрились в быт курдов. Самый любимый и популярный жанр устного народного творчества курдов – это песня. Передаваясь из поколения в поколение, она непрерывно совершенствуется, обогащается новым содержанием. Песни исполняются как соло, так и хором. Фольклор, в особенности песня, тесно переплетается с народной музыкой. Музыкой и песнями сопровождаются народные курдские пляски как групповые, так и индивидуальные. Широко распространены хороводы. Групповые танцы исполняются одни плавно, другие с подпрыгиванием. При плавном танце исполняющие держатся за руки мизинцами, медленно покачиваются направо и налево и одновременно перебирают ногами в такт музыке. Во время танца с подпрыгиванием предводитель ведет танцоров, сплетшихся руками в один ряд по кругу. Танцы исполняются мужчинами, женщинами и детьми, независимо от возраста; все участвующие в танце ведут общий хоровод. И самые обыденные разговоры и речи на собраниях обильно уснащены пословицами и поговорками, часто рифмованными.

Курды необыкновенно музыкальны и поэтичны. Всякий, кто хоть раз побывал на курдских торжествах, не забудет их никогда. То пронзительно печальные, то ритмичные и заразительно веселые народные песни настолько захватывают слушателей, что вовлекают их в процесс сценического действия, и через несколько минут уже невозможно понять: где здесь зрители, а где выступающие – все свободное пространство зала заполнено танцующей молодежью. А те, кто постарше, включая убеленных сединами аксакалов и матерей семейств в живописных национальных головных уборах, хлопают в такт или пританцовывают на месте, не в силах сдержать шквал эмоций, вызванных чарующей душу мелодией и прекрасными словами.

Что касается традиций, то они во многом похожи на традиции других азиатских народов – гостеприимство и мусульманский обряд обрезания – сундет, исламские праздники, весенний праздник Наурыз (Навруз) и так далее. Национальные ценности сплачивают народ [3].

Что касается религиозных взглядов курдов, большинство их относятся к мусульманам-суннитам. Небольшая часть курдов сегодня исповедует езидизм (курды-езиды). Мусульмане-шииты тоже встречаются среди курдов [4].

И все чаще в последние годы курды вступают в межнациональные браки, хотя это совсем и не просто для них. Ведь в традициях народа еще популярны родственные браки, когда брат может жениться на двоюродной сестре. Традиционно и уважительное отношение к женщине. Курдские женщины никогда не носили паранджу и ходили с открытым лицом. Женщина-курдянка – не просто жена и мать для курда, она и боевой товарищ и друг. Во время ссоры женщина могла, сняв платок с головы, бросить его под ноги враждующих – и они немедленно прекращали кровопролитие. Как гласит курдская поговорка, женщина может поднять мужчину до высоты гор, а может опустить глубже земли. Вот, к примеру, описание некоторых курдских обычаев, соблюдаемых кое-где и в наши дни. Обручение младенцев – бешек-кертме. Если, допустим, у кого-то родилась дочь, а у кого-то сын, то в день их рождения девочку сватают за мальчика. Когда мальчик и девочка вырастают, то раскаиваться и препятствовать их свадьбе поздно. Их женят [5].

Раньше у курдов так же, как и у многих восточных народов, за невесту брали калым в обязательном порядке, но время изменило обычаи. Сегодня калым практически сведён к условным подаркам и стал совсем не обязательным. Свадьба всегда требует от родителей жениха больших расходов, но им на помощь приходят родственники. Друзья будущего мужа, заплатив выкуп подругам невесты, везут ее из дома родителей к жениху, по пути также «оплачивая» пропуск свадебного кортежа. Впереди идут музыканты; на лицо нарядной невесты обычно наброшен красный платок (хели) для того, чтобы, как говорят курды, дни семейной жизни были «красными», то есть счастливыми [6].

В первый день свадьбы, когда невеста должна войти в дом будущего мужа, жених взбирается на крышу дома и кидает оттуда на голову невесты сладости и яблоки. Попадет в голову суженой – значит, будет жить с ней счастливо, не попадет – кидает еще. Задача невесты – умело подставить голову, ей же тоже хочется семейного счастья и спокойствия. Задача подружек невесты – оградить от травмирования. В первый день в доме мужа невестка не может сесть до тех пор, пока брат мужа или кто-то из близких родственников не сделает ей подарок и не разрешит сесть. На протяжении нескольких лет невестка не имеет права разговаривать со старшими членами семьи своего мужа, отвечая лишь жестами или кивком головы на их вопросы. Пока однажды не случится чудо, и брат мужа или свекровь не сделают ей подарок, выразив тем самым уважение и как бы давая разрешение на беседу.

Общеизвестно, что национальная кухня каждого народа связана с его национальной культурой и складывалась на протяжении многих веков а также имеет свои характерные особенности. Курдская национальная кухня столь же многолика и своеобразна, как сама история этого древнего народа. Проживая на обширных просторах Евразии, Кавказа, Ближнего Востока, курды не только щедро делились с их народами своей национальной культурой, но и активно впитывали все лучшее. Тесные культурные и экономические, бытовые контакты жизни в непосредственной близости с народами-соседями – грузинами, армянами, азербайджанцами, персами, турками – объясняют сходство их национальных кухонь. Но вместе с тем курдская кухня самобытна и имеет свой национальный колорит. Кулинарное искусство курдов пользуется неизменной популярностью у других народов, и многие курдские блюда вошли в национальные кухни соседних стран. В свою очередь некоторые блюда народов-соседей получили широкое распространение в курдской среде.

Образ жизни – кочевки, перегон стад – требовал, чтобы пища пастухов и земледельцев была доступной, обильной, сытной и простой в приготовлении. В приготовлении еды обычно используют много зелени – щавель, крапиву, базилик. Перец, орехи, чеснок, лук, лавровый лист, гвоздика, корица щедро сдабривают различные блюда. К хлебу – особое почтение. У курдов, живущих в Казахстане, все больше в почете лаваш, который пекут в тандыре. Курды испокон веков использовали своеобразные очаги – кочк и тандур во дворе и внутри жилища. Они служили и для приготовления пищи и для обогрева жилья. В тандуре, например, можно печь хлеб, лепешки, жарить шашлык, тушить мясо, готовить кашу в горшках или в другой посуде. Удобно и то, что не обязательно строгое соблюдение количественного состава используемых в рецептах сочетания продуктов [7].

В народе принято считать тот дом и очаг почетным, в котором постоянно или часто готовят. Однако оказать гостеприимство по представлению курда – это не обязательно преподнести обильное угощение. Для гостя гораздо важнее радушие, с которым его встречает хозяин дома: «не было бы в душе хозяина тесно, и для гостя найдется в доме место». Как и раньше, курды заготавливают впрок лапшу – режде. И готовят ее весьма своеобразно: высушенную лапшу сыпают на сковородку или противень и поджаривают. Быстро, сытно и вкусно! В курдской кухне широко применяются мясо-молочно-растительная пища. Из свежего мяса готовят в основном жаркое (кали), блюдо – нарезанное кусками мясо барашка, зажаренное в большой металлической чаше, которое заливают топленным жиром и хранят в купях (больших

глиняных чанах), можно и в большой эмалированной посуде, и печеное мясо с разными гарнирами. Часто на столе – кабабы, долма, кюфта. Однако самое популярное блюдо в обиходе – это хашлама, вареное мясо с бульоном, в котором отваривают картофель, зелень, помидоры, специи.

Молочные блюда очень разнообразны. Молочные продукты, катык, брынза, творог – составляют основной рацион курдов круглый год. Для зимних запасов готовят брынзу, творог и хранят их в бурдюках и чанах. Масло, в основном используют, топленое. Его удобнее хранить длительное время. Курдскую кухню нельзя представить без различных съедобных трав. Их не только добавляют в блюда, брынзу и творог, но также сушат и солят. Травы, в зависимости от его вида, хранят в сушеном или соленом виде. Съедобную траву (свежую или сушеную) варят в воде, отжимают, солят по вкусу, употребляют по-разному: а) вареная трава с творогом или брынзой, б) вареная трава с катыхом, в) вареная трава с мясом, г) вареная трава, обжаренная в топленом масле. Из напитков наиболее распространенными являются компоты с добавлением мяты и тархуна. За столом не обходятся без таких напитков, как авдау, дау – это кефир, разведенный водой. Впрочем, кухни народов Казахстана настолько смешались, что сегодня уже никто не делит их на свои и чужие. Главное, чтобы всегда был накрыт стол для гостей! Курды сейчас принимают участие во всех сферах политической, культурной и социально-экономической жизни республики [8].

В местах компактного проживания представителей курдской национальности создаются культурные центры, также в Республике действуют ряд культурных центров в городах Алматы, Астана и ВКО, Талдыкоргана, ЮКО, и др. Современная культура казахстанских курдов неотъемлемая часть созвездия культур многонационального народа Казахстана.

1. Надир Надиров. *Разница во времени*. - Алматы, 2008 - С. 152.

2. Абсаттаров Р.Б. *Международное значение Казахского опыта культуры межэтнического общения*. - Алматы, Вестник 2011. №4(36) - С. 3.

3. Куанышбаева Ж.Ж. *К вопросу о роли национальных ценностей в развитии нации*. - Алматы, Вестник 2012. №1(37) - С. 86.

4. Гасане Хаджисулейман. *Дорога жизни*. - Алматы, 2009 - С. 19.

5. Надир Надиров. *Мы, Курды-Казахстанцы*. - Алматы, 2003 - С. 262.

6. Мирзоев К.И. *«Курды. Малая энциклопедия»*. - Алматы, 2001 - С. 165.

7. Халима Амо Надирова. *Национальные блюда курдов*. - Алматы: Санат, 1994 - С. 3.

8. Азизе Зийо Алиев. *Курды Казахстана*. - Алматы, 1995 - С. 94.

Түйін

Мақалада Қазақстан Республикасында тұратын күрд диаспорасының мәдениеті жайлы айтылады. Мемлекет әрбір қазақстандық этностың тілі мен мәдениетінің сақталып жандануына көмектеседі, соның ішінде күрд мәдениеті де бар. Қазақстан күрдтерінің жас ұрпағын отаншылдық пен ұлт аралық келісім рухында тәрбиелеу мәселесі көтеріледі. Қазақстанда тұратын этностардың өзара араласуын Қазақстан мәдениетінің көркеюіне алып келеді деп есептейді мақала авторы.

Резюме

Статья посвящена культуре курдской диаспоры в Республике Казахстана. В статье говорится, что государство содействует возрождению и сохранению самобытности, языка и культуры каждого казахстанского этноса, в том числе и курдского. Говорится о Воспитании молодого поколения казахстанских курдов в духе патриотизма и межнационального согласия. О взаимопроникновении и обогащении культур между этносами в Казахстане, это создает благоприятные условия между культурами населяющими нашу общую родину – Казахстан.

Summary

Article is devoted to culture of the Kurdish diaspora in the Republic of Kazakhstan. In article to be said that the state promotes revival and preservation of originality, language and culture of each Kazakhstan ethnos, including Kurdish. To be spoken about Education of young generation of the Kazakhstan Kurds in the spirit of patriotism and an international consent. About interpenetration and enrichment of cultures between ethnoses in Kazakhstan - creates favorable conditions between cultures occupying our general homeland – Kazakhstan.

«ДНИ ЭКСТРЕМИЗМ» ҰҒЫМЫ ТУРАЛЫ САЯСИ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ДИСКУРС

Қ.Ж. Назарбек – ҚР ҰҚК Академиясының докторанты

«Экстремизм» деген терминнің өзі ХХ ғасырдың екінші жартысынан бастап қолданысқа енді. «Экстремизм» (extremus, орысша – крайний) – жеке адамдардың, топтардың, ұйымдардың және сол сияқты қоғамдық қызметте барып тұран ұшқыры пікірге, пәтуасыз ұстаным мен шытырманды шараларға бешімділігі. Ол қоғамдық сана саласына, қоғамдық психологияға, моральға, идеологияға қалай таралса, әлеуметтік топтар (әлеуметтік экстремизм), ұлыстар (ұлыстық немесе ұлттық экстремизм), қоғамдық бірлестіктер, саяси партиялар, мемлекеттер (саяси экстремизм), конфессиялар (діни экстремизм) арасына да солаи таралады [1, 11 б.]. Яғни экстремизм қоғамдағы тәртіп пен нормаларды жоққа шығаратын құбылыс ретінде анықталады. Осындай кері әрекеттерді жақтап, теріс көзқарастарды қолданғандар экстремистер болып табылады.

Экстремизм бұл ілім немесе ғылым емес. Ал өмірде радикалды саяси ілімдер, саяси ұғымдар, түсініктер жиі кездеседі. Олар бірте-бірте кең етек алып, күш жинап, нақты тәжірибелік әрекетке ұласады, яғни террорға, ұйымдасқан бандитизмге, қарақшылық қылмыс жасауға барады. Оның өміріндегі көріністері терроризм, геноцид, этноцид, расизм болып табылады. Терроризмнің бірнеше түрлері, нақтырақ айтқанда халықаралық құқықта белгілі 20-дан астам түрлері болғандықтан ғылыми зерттеулерде оның әлеуметтік-саяси және криминалдық құбылысының дефинициясын айқындау күрделі мәселелердің бірі болып табылады. Кейбір ғалымдар, мәселен американдық Дж. Лонг оның күрделілігі мынадай екі жағдайдан туындайды деп есептейді: біріншіден – терроризм құбылыстарды бағалау жолдарының саясиленуі мен идеологиялануы; екіншіден – кең спектр тұрғыда террористік құбылыстарды біркелкі қалыпты шеңберде біріктіріп, анықтау мүмкіндігінің болмауы және уақыт өткен сайын терроризмнің формалары мен тактикалық әдістерінің трансформацияға, яғни өзгерістерге ұшырауы [2, р. 3].

Ал, Өзбекстандық ғалым К.З. Алимовтың пікірінше, терроризмді анықтаудың қиындығы мынандай негізгі төрт мәселеге байланысты деп пайымдайды: «Біріншіден, уақыт өткен сайын лаңкестіктің анықтамалары өзгеруде. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін лаңкестіктің «жаңа» формалары және оның өзге түрлері туындады және ол осы күнге дейін жалғасуда; Екіншіден, «лаңкес» термині келенсіз атау болып табылады және оны қолдану – бұл саяси акт, сондықтан оның қауіпті салдары бар; Үшіншіден, әр түрлі мемлекеттік шенеуніктер, жазушылар мен журналистер лаңкестіктің күрделілігін түсінуге мүмкіншілігі немесе қалауы жок; Төртіншіден, тарихи, саяси, әлеуметтік, философиялық және құқықтық қарама-қайшы анықтамалар баршылық. Осының барлығы аталған терминнің дәл мәнін және оның қолдану жолдарын қиындатады» [3, 303 б.]. Бұл автордың тұжырымдарымен ішінара келісеміз. Тек қана «террор» термині «қолданудың қауіпті салдары» бар деген пікірімен келіспеуге болады, себебі, оны қолданбау мүмкін емес, дегенмен тек тиісті жерінде ғана қолдану қажет.

Германияның криминалистика саласының ғалымы А.Пфаль-Траутзер терроризмнің міндетті компоненттері ретінде мыналар болуы тиіс деп есептейді: саяси мақсаттардың болуы, қорқыту үшін зорлықтың мақсатты түрде бағытталуы, ұйымдық құрылымның міндетті түрде болуы және террористік іс-әрекеттер субъектілерінің қоғамнан ажырауы [4, 132 б.]. Саяси мақсат терроризмнің тек бір ғана міндетті компоненті деуге болмас, себебі, кейбір экстремистік және террористік ұйымдарда саяси мақсаттардан гөрі, діни, сепаратистік және этникалық мақсаттар басымдырақ болып келетіндігін тағы да ескеруіміз қажет. Бірақ, саяси радикализм тікелей экстремистік қылмыстың түріне жатпайды. Ол саяси ұрандар, популистік үндеулер тастайды, өз идеяларын жариялы түрде парақшалар арқылы таратады. Бірақ бұл экстремистік әрекет емес. Бұл саяси популизмнің, халық назарын өзіне аударудың, көпшіліктің көшбасшысы болуға ұмтылудың көрінісі болып табылады.

Біздің елімізде экстремизм мен терроризмнің пайда болуына әсер ететін себептер мен шарттар жойылған жоқ, ал бұл мәселенің шешілмеуі конституциялық құрылымға нақты қауіп туғызады, үлкен және кіші әлеуметтік топтармен мемлекетті басқарудың тұрақтылығын бұзуға, едәуір моральды, қаржылай және материалды шығындарға әкелін соғады, қоғамды тұрақсыздандырады (әсіресе экстремистік және террористік акциялар маңызды саяси оқиғалар кезінде жасалса: сайлау, саяси, ұлттық немесе діни бағыттағы әлеуметтік даулар, көрші елдермен қарым-қатынастың өршілуі ж.т.б.), әлеуметтік және ұлтаралық қақтығыстарға себеп болады.

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында осы заманның жаһанды тартулары мен дағдарыстарын анықтау және қарсы тұру жүйесі дамып жатыр, оның ішінде халықаралық терроризмге, саяси және діни экстремизмге, ұлтшылдық пен сепаратизмге, экстремистік ұйымдардың қолдануына және т.б.

залалсыздандырудың механизмдері жасалады. Осы міселеге қатысты, Қазақстандық ғалым Э.Избакиев өзінің зерттеулерінде, терроризммен күресудің негізгі концептуалды анықтамаларын береді [5, 21 б.].

Соңғы онжылдықта Орта Азия елдері бұрын-соңды кездеспеген мәселеге тап болды, оның ішінде экстремизм мен терроризм. Батыста және Таяу Шығыста экстремизм саяси процесстің бөлігі болғаны бұрыннан белгілі. Соңғы жылдары еліміздің кейбір аймақтарында этносаралық және конфессияаралық даулармен, әртүрлі сепаратистік қозғалыстармен байланысы бар экстремистік іс-әрекеттің әр алуандылығы көбейе түсті. Экстремизмнің сан түрлі аспектілерін (әлеуметтік, саяси, құқықтық, психологиялық және басқа да) зерделеу зерттеушілердің алдына экстремизмнің нақты мағынасын және осы құбылыстың Орта-азиялық аймақтағы ерекшеліктерін анықтау мақсатын қойып отыр. Осы мәселенің қойылуы соншалықты маңызды, тіпті кейбір зерттеушілер өзінің талдауларында Таяу Шығыстағы жағдаймен аналогия келтіреді. Ал бұл дегеніміз біздің ойымызша орынсыз және негізсіз. Әйтсе де кейбір ұқсастық кездерді, әсіресе экстремистік топтардың құрылымдарындағы ұқсастықтарды жоққа шығаруға болмайды.

Ғылыми және сараптаушылар ортасында бұл әлеуметтік құбылыстың көпаспектілі түсінігі қолданылып жүр. Зерттеуші Е.Тукумовтың пікірінше экстремизмнің түсінігін екі бағытты бөлуге болады. Бірінші көзқарас экстремизмді бірауызды теріс және әлеуметті қауіпті құбылыс ретінде бағалайды. Екінші көзқарасты жақтаушылар бұл құбылыс біржақты теріс анықталмайды дейді. Олардың ойынша, бұндай әр мағыналық осы құбылысқа қатысты әр сипаттағы әрекетті кең қамту мүмкіншілігімен байланысты. Сондықтан, экстремизмге өзіндік түрінде тыйым салу мағынасыз болып табылады [6, 11 б.].

Зерттеушілердің діни экстремизмнің мән-жайы туралы келтірілген пікірлерінің негізінде діни экстремизмнің біржақты ұғымының жоқтығы осы әлеуметтік құбылыстың көп аспектілігі мен күрделілігін сипаттайды деп қорытынды жасауға болады.

Дегенмен, осы мәселені зерттеуде Е.Тукумов, діни экстремизмнің ұғымы туралы ғылымда қалыптасқан екі негізгі бағытты көрсетуге болатынын айтады. Оның алғашқысы, діни экстремизмді ішкіконфессиялық және этноконфессиялық құбылыстарға деген діни сананың ерекше реакциясы және осы кризисті діни емес жолдармен шешу әрекеті ретінде анықтайды. Ал, екінші позиция діни экстремизмді қоғамға қарсы, мемлекетке қарсы нақты мазмұнды саяси құбылыс ретінде қарастырады. Авторларға екінші көзқарас жақын болып келеді, өйткені қоғамдағы әлеуметтік қатынастар мен даулар қалай жойылмайды, дәл солай экстремизм де жойылмайды. Экстремизм сан түрлі факторлардан туындайды: әлеуметті-экономикалық себептер, саяси институттардың деформациясы, режимнің тоталитарлы сипаты, биліктің оппозицияны басуы, әлеуметтік және саяси топтармен алдына қойған мақсаттарына жетуді жылдамдатуға немесе мәжбүрлі шаралар арқылы жетуге ұмтылыстары және т.б.

Қазақстан Республикасы бастапқыдан барлық конфессиялар мен бөлек діни бірлестіктердің өркендеуі және даму процесі белсенді жүріп жатқан этникалық және поликонфессиялы мемлекет ретінде құрылып дамып жатыр. Қазақстанның Президенті Н.Ә. Назарбаевтың айтуынша, «...біз Қазақстанда барлық діндердің тендігіне және конфессияаралық келісімге кепіл береміз және қамтамасыз етеміз. Біз исламның, өзге де әлемдік және дәстүрлі діндердің жақсы дәстүрлерін құрметтейміз және дамытамыз, бірақ біз осы заманғы зайырлы мемлекет құрамыз» [7, 1-3 бб.].

Діннің қоғамдағы рөлі мол. Ол мәдениеттің бөлігі болып келеді, қоғамдық сананың түрі, әлемді танудың жолы, көптеген адамдардың рухани бағдары. Бірақ дін өзімен-өзі болмайды, ол қоғам дамуының өзге де жақтарымен өзара байланысты. Әлемдегі, еліміздегі өзгерістер діни іс-әрекеттерге де өз ықпалын тигізеді. Бүкіләлемдік құбылыстардың ішінде жаһандандудың діни теория мен тәжірибеге тигізетін әсерін есепке алмауға болмайды.

Тәуелсіз даму жылдары кезеңінде Қазақстандағы діни жағдай күрделі өзгерістермен сипатталды. Қазақтардың қайта исламдануы мен славян арасындағы православиенің өркендеуі халықты өзге діндерге, сәтүрлі көптеген діни ағымдарға, секталарға белсенді тартумен қатар жүріп келеді.

ҚР қалыптасқан ахуалды талдай келе, ғалымдар экстремизмнің бірнеше түрін белгілейді:

- діни экстремизм – қоғамда діни құндылықтарды күштеп енгізу;
- этникалық экстремизм – қоғамдық өмірдің барлық саласында титулды этносты үстемдетудің мемлекеттік саясатына қарсы тұру;
- саяси экстремизм – саяси мүдделерді күштеп жүргізу [8, 44 б.].

Біздің пікірімізше, экстремизм саяси мінездің түрі ретінде нақты этникалық немесе діни емес, олардың әр түрлерінің шиеленісі ретінде көрініс білдіреді.

Діни экстремизм әрқашан экстремистік іс-әрекеттің басқа түрлерімен тығыз арақатынаста болады – саяси, ұлтшылдық – әртүрлі саяси күштердің нақты мақсаттарына жету барысында идеологиялық және ұйымдастырушылық көмек ретінде. Экстремистік іс-әрекетті формалары бойынша шектеу – саяси.

ұлтшылдық, діни – шартты болып келеді, өйткені олар іс жүзінде нақты түрінде өте сирек кездеседі. Содықтан соңғы кезде ғылыми басылымдарда этно-діни, діни-саяси экстремизм деген ұғымдарға жиі жүгінеді, криминалды экстремизм деген ұғым енгізілді.

Шындығында «діни экстремизм» ұғымы шынайы діннің негізгі қағидаларынан, қазіргі қолданыстағы ұлттық заңнамалардың және халықаралық құқықтың қағидастарынан тыс шектен шығу дегенді білдіреді. Халықаралық терроризм және экстремизммен күрес саласындағы негізгі терминдер мен ұғымдардың түсіндірме сөздігінде «діни экстремизм – басқа діндерді ұстанушы адамдарға тәуелсіздік танытып, соған сәйкес қоғамға қарсы, көбінесе құқыққа қайшы, соның ішінде азаматтарға қарсы күш қолдану әрекеттеріне шақыру» [9, 18 б.]. Тарихи деректерге сүйене отырып осы анықтамалардың түпкі мазмұнын төмендегі мысалдар арқылы қарастырайық.

Біздің дәуіріміздің 66-73 жж. қазіргі Палестина жерінде «сикари» (“sika” – қысқа қанжар) деп аталатын діни экстремистік ұйым болған. Сикарилердің негізгі мақсаттарының бірі – Иерусалимде римдіктерге және гректерге қарсы көтеріліс жасау еді. Аталған дәуірдің 73-ші жылы олар негізгі мақсатын жүзеге асырды да. Сикарилердің адамдарды өлтіру құралы ретінде қысқа қанжарлары болды. Көпшілік қауым жиналған жерлерде зорлық актілері тікелей іске асырылып отырылды. Олардың іс-әрекеттері жөнінде әртүрлі талқылаулар бар. Сикарилер еврейлік протестанттықты уағыздаған. Олардың ең басты идеясы – Құдайды мойындау, сонымен қатар Құдай мен адамдар арасындағы делдал болған барлық діни қызметкерлерді мойындамаған дегендер бар. Кейбіреулер сикарилердің іс-әрекеттерін тек кедейлердің байларға әлеуметтік қарсылығы деп есептеген. Қандай да бір жағдай болмасын, бәрібір сикарилердің іс-әрекеттерінде діни мотив (сылтау) болғаны анық. Сикарилер Иерусалимде римдіктер өкіметі құлағаннан кейін, Құдай адамдардың алдына шығып көрінеді деген сенімдері болған [10, p 8.]. Осы деректе айтылғандай, сикарилер өз іс-әрекеттерін діни экстремистік сылтау мен діни экстремистік идеологиялық базасы негізінде жүзеге асырған. Жоғарыда айтылған әртүрлі талқылаулар олардың негізгі діни экстремистік идеологиясын толыққанды етіп көрсетпейді. Дегенмен, бұл тура діни экстремистік ұйым деп айтуға болады. Өйткені, сикарилер ұйымы шынайы діннің қағидастарынан ауытқыған діни экстремистік идеология базасы арқылы тікелей қылмыстық іс-әрекеттерге барған. Олардың діни террористер мен діни экстремистерге тарихи-құқықтық ұқсастықтары мынада болып табылады: осы уақыттағы белгілі діни террористер мен экстремистер түрлі себептермен адамдарды өлтіреді, тіпті өзін-өзі жарып та жібереді. Соның салдарынан жазықсыз адамдардың өмірі қиылады, яғни сикарилердің діни терроршылар мен діни экстремистер арасындағы негізгі ұқсастығы – діни экстремистік идеологиялық ұстанымдарында. Олар іс-әрекеттеріміз шын дінге сәйкес жасалды деген жалған сенімде, демек олардың осы жалған сенімдегі қателіктері бір жақты ғана теріс түсініктердің көрінісі болып табылады. Дін қағидастары тұрғысынан сикарилердің жалған сенімдері мен олардан туындайтын іс-әрекеттері үлкен күнә болып саналғанымен, сикарилердің пайымдауынша адамдар өз қолдарымен жасаған заңсыз іс-әрекеттерін «қылмыс емес» деген жалған ұғым аясында пайымдап, өздерін «ақтауға» тырысады.

Тарихқа көз жүгіртін карасақ, «таги» немесе «тхуги» (“thugs” – ағылшын тілінде «баскесерлер») деп аталған діни экстремистік құпия ұйым болған. Бұл ұйым XIII-XIV ғасырлар аралығында Үндістан мен Қиыр Шығыста біршама заңға қарама-қайшы немесе қарсы келетін іс-әрекеттер жасады. Бұлай деуіміздің себебі, осы ұйым мүшелерінің қылмыстары салдарынан миллионға жуық адам өлтірілген. Демек, аталмыш ұйымның іс-әрекеттері діни экстремистік сипаттарға ие, өйткені олардың адамдарды өлтіруі құдай-анасына (кали) күш береді деген жалған сенімге негізделген. Көптеген жағдайларда «баскесерлер» адамдарды жібек орамалдарымен тұншықтырып өлтіретін болған [11, p 51]. Аталмыш ұйымның мүшелері сикарилер сияқты діни экстремистік идеологияны басшылыққа алып адамдардың өмірін қиып отырған және осы мақсатта әртүрлі қылмыстық тәсілдер мен құралдарды өз іс-әрекеттерін тікелей жүзеге асыру үшін қолданып келген. Олардың сикарилерге қарағанда көп мүмкіншіліктері бар екендігі осыдан білінеді, сондай-ақ тиісті түрде қылмыстық зардаптары да ауқымды болып келеді. Десек те олардың екеуінің де діни экстремистік идеологиялары мен көздеген мақсаттары бір-біріне жақын.

Сондай-ақ, тарихта «ассассиндер» (ағыл. “assassinate” – өлтіру) деп аталған діни экстремистік ұйымның болғандығы белгілі. «Assassinate» сөзі «Hashashin» сөзінен шыққан, яғни «гашишті жеушілер» деген ұғымды білдіреді. Ассассиндер біздің дәуіріміздің 1090-1275 жылдары аралығында Парсы мен Сирия аумағында іс-әрекеттер жасаған. Олардың мақсаты – ислам дінін тазалау болды. Ассассиндер халифаларды, патшаларды және уәзірлерді өлтірумен айналысты. Бұл ұйымның басшысы, ислам дінінің исмаилиттік бағыттағы танымал тұлға Хасан ибн Саббах болған. Хасан ибн Саббах Низариттер мемлекетін құрған. Ол үлкен күш болмаса да, жүйеленген экстремистік мүмкіншілігін өте жақсы түсінді. Ассассиндердің қаруы қанжар болды, өйткені ол адамдарды өлтіруге ыңғайлы еді. Олар өз іс-әрекеттерін қасиетті амалдар

деп есептеді. Ассасиндер өлім мен азаптауды ұнатты. Олардың іс-әрекеттері қазіргі діни лаңкестерге ұқсайды [12, р 12]. Ассасиндердің көсемі Хасан ибн Саббах діни сауатты адам болған. Алайда, шын діннен ауытқып, негізсіз діни экстремистік идеялары арқылы осы ұйымды құрған. Ол өзінің жақтастарына гашиш есірткісін шектіріп, олардың діни экстремистік саналарын қалыптастырып, одан кейін оларды діни террорлық актілер жасауға бағыттап отырған. Осы орайда айта кететін жәйт – қазіргі діни терроршылар мен экстремистер де діни экстремистік, террорлық актілерді жүзеге асырудан бұрын опиум, гашиш, наша сияқты есірткілік және басқа да адам психикасына зиян заттарды пайдаланатын әдістерді қолдануы әбден мүмкін.

Бүгінгі күні діни экстремизмнің халықаралық сипат алғаны ақиқат. Сол себепті, онымен күрес аясында мемлекеттер халықаралық ынтымақтастық қағидаттарының күшіне сүйеніп айқындалған тиісті іс-әрекеттерді жүзеге асырады, яғни мұндай ынтымақтастық қажетті халықаралық шарттардың және халықаралық ұйымдардың қызметтерінің шеңберінде жүргізіледі. Сонымен қатар, діни экстремизммен күресудің іс-шараларын жүзеге асыру кезінде халықаралық және мемлекеттік деңгейде адам құқықтары мен бостандықтары сақталмай, көптеген құқық бұзушылықтар орын алып жататындығы анық. Кейбір мемлекеттердің қайсы бір діни экстремистік ұйымдарды қолдайтындығы өз алдына белгілі. Міне, осыған байланысты халықаралық-құқықтық жауапкершілік мәселелері де туындайды. Өз кезегінде жалпы адам құқықтары мен бостандықтарын халықаралық-құқықтық қорғау халықаралық гуманитарлық құқық нормалары негізінде халықаралық мемлекетаралық ұйымдардың және халықаралық үкіметтік емес ұйымдарының күзінеттері шеңберінде іске асырылады. «Діни экстремизм» мен оған етене жақын терроризмнің алдын алу және олармен күресудің тиімді жолдарып айшықтап жүзеге асыру халықаралық құқық жүйесінің негізгі шешуші функцияларының бірі болып табылады.

1963 жылдың 14 қыркүйегінде Токио қаласында қабылданған әуе кемелерінің бортында жасалатын қылмыс пен басқа да әрекеттер туралы Конвенцияның 1-ші бабының 1-ші тармағында «қылмыс болып табылатын не табылмайтын, тек әуе кемесінде болған тұлғаларға немесе мүліктерге немесе әуе қауіпсіздігіне қауіптілік тудыруға бағытталған актілер қылмыс болып табылады» деп бекітілген. Алайда, Конвенцияның мәтінінде «терроризм» немесе «діни экстремизм» терминдері қолданылмайды, олардың орнына «актілер» сөзі басшылыққа алынады. Ол түсінікті де, себебі бұл терминдердің анықтамалары сол кезде қалыптасқан халықаралық құқық шеңберінде бейтаныс еді.

Ал, 1970 жылдың 16 желтоқсанында Гаага қаласында әуе кемелерін заңсыз басып алуға қарсы күрес туралы Конвенция қабылданды. Бұл халықаралық актінің мәтінінде де «актілер» сөзі қолданылады. Конвенцияның зерттеуімізге қатыстылығы сонда, оның мазмұнында халықаралық шарттар жасау тәжірибесінде тұңғыш рет аталмыш қылмыстың құрамына терроризмнің негізгі мынандай элементтері енгізілді: 1) қорқыту, 2) зорлықпен қауіп туғызу. Бұл туралы конвенцияның 1-ші бабында нақты жазылған. Осылай біртіндеп болса да, терроризмнің кейбір элементтері халықаралық-құқықтық тұрғыдан таныла бастады. Бұл құқықтық нормалардың бекітілгені әбден дұрыс қадам, себебі ондай заңсыз актілердің тек қана әуеде ғана емес, сонымен қатар жерде де болуы мүмкін екендігі ескерілді.

Қарастырылған конвенциялардың мәтіндерінде «діни терроризм» және «діни экстремизм» терминдері қолданылмағанымен, оларды білдіретін қамтитын «актілер» бекітілді. Бұл өз кезегінде әуе кемелері мен әуежайларда террористер мен діни экстремистер қылмыстарды жасаған жоқ дегенді білдірмеді, бірақ негізінен заңсыз актілермен күресу орын алғанын көрсетеді. Демек, бұдан өз кезегінде халықаралық лаңкестікке ұласуға сергін беретін құбылыстармен емес, тек оның салдарымен ғана күрес жүргізілді деп түйін жасауға болады.

Халықаралық терроризмді қаржыландыру – халықаралық бейбітшілік пен құқықтық тәртіпті бұзуға бағытталған қылмыстардың бірі екені ақиқат. Тікелей айтылмаса да бұл құжат діни экстремистік ағымдығы ұйымдарды қаржыландыруға жол бермеу үрдісіне өз ықпалын тигізбей қоймайды.

2001 жылдың 15 маусым күні Шанхай Ынтымақтастығы Ұйымы аясында терроризм, сепаратизм және экстремизммен күресу туралы конвенцияға мүше мемлекеттер өз қолдарын қойды. Конвенцияның 1-бабының 1, 2, 3-тармақшаларында аталған құбылыстарға құқықтық анықтамалар берілді. Олар құқық (заң) техникасы жағынан біршама негізде тұжырымдалған. Бірақ та мәтінде бұл қылмыстардың субъектілері және субъективтік жақтары ешқандай көрініс таппаған, демек тек қандай объектілерге қарсы бағытталғандығы ғана айқындалған.

2005 жылдың сәуір айының 21 жұлдызында Ташкент қаласында ШЫҰ-на мүше болып табылатын мемлекеттер Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан мен Өзбекстан Республикалары арасындағы терроризмге, саяси және діни экстремизмге, ұлтаралық ұйымдасқан қылмысқа және Тараптардың тұрақтылығы мен қауіпсіздігіне өзге де қауіп-қатер төндіруге қарсы күрес жөніндегі бірлескен іс-қимыл туралы шарт жасалғанын айтпай кетпеуге болмайды.

Қазіргі Қазақстандағы радикалды сипаттағы экстремистік діни құрылымдардың орны мен қызметі күрделі мәселелердің біріне айналып отыр. Осыған байланысты бүгінгі күні дін мәселесіне байланысты елімізде ұлттық қауіпсіздікті және мемлекеттік бірегейлікті қамтамасыз етудің басты бағыттары мен құралдарын анықтау қажеттілігі тұр. Бұл өз кезегінде діни қатынастарды реттеу мен діни әрекеттерді болжаудың әдіс-тәсілдерін, формаларын жасақтайтын іргелі ғылыми ізденіс жұмыстарын талап етеді.

1. Қоянбаев С.Б., Қазиев З.Ф., Гритсаенко О.А., Шадықұлұлы Қ. Халықаралық терроризм және экстремизммен күрес саласындағы негізгі терминдер мен ұғымдардың қазақша-орысша және орысша-қазақша түсіндірме сөздігі – Алматы: «Принт» баспасы, 2006. – 192 б.
2. Long D. *The Anatomy of Terrorism* / D. Long. – New York: The Free Press, 1990. – P. 231.
3. Турекулов А.Б. *Международно-правовые средства борьбы против терроризма в странах Центральной Азии: дисс. ... канд. юрид. наук* – Алматы. – 2007. – 176 с.
4. Пфаль-Траугер А. Правый терроризм в ФРГ // *Актуальные проблемы Евро-пы. 1997. - №4. – С. 132-135*
5. Избакиев Эдуард Дамирович. *Исследование некоторых аспектов терроризма // Хабаршы. Вестник «Әлеуметтану және саяси ғылымдар» сериясы. Серия «Социологические и политические науки» №2(22), ҚазҰПУ им. Абая. - Алматы. 2008.*
6. Тукумов Е.В. *Религиозно-политический экстремизм как угроза религиозной и национальной безопасности стран Центральной Азии. Саяси ғыл. Кан. Авторефераты* – Алматы, 2005. - 27 б.
7. Қазақстан Президенті Н.Ә. Назарбаевтың әлемдік және дәстүрлі діндер басшыларының 3 съезіндегі сөзі – *Егемен Қазақстан. 02.07.2009.*
8. Карин Е. *Тенденции религиозного экстремизма в Центральной Азии: геополитический аспект. – проблемы религиозного экстремизма в Центральной Азии / Халықаралық конференция материалдары. - Алматы, 2001 – 44 б.*
9. Қоянбаев С.Б., Қазиев З.Ф., Гритсаенко О.А., Шадықұлұлы Қ. Халықаралық терроризм және экстремизммен күрес саласындағы негізгі терминдер мен ұғымдардың қазақша-орысша және орысша-қазақша түсіндірме сөздігі – Алматы: «Принт» баспасы, 2006. – 192 б.
10. Laguer Walter. *A History of Terrorism. Transaktion Publishers. – U.S. 2001. – P. 285.*
11. Rapoport David *«The Four Waves of Modern Terrorism» in Cronin, Audrey Atta-cing Terrorism, Georgetown University Press. – Washington, DC. – P. 238.*
12. Daftary, Farhad (1990). *The Ismailis: Their history and doctrines. - Cambridge, England: Cambridge University Press. - P. 251.*

Түйін

Ұсынылып отырған мақала «діни экстремизм» ұғымын саяси-құқықтық талдауға арналған. Автор мақалада қазіргі кездегі «діни экстремизм» қызметін зерттеудің теоретикалық-әдістемелік негізін ашады. Сондай-ақ, аталған мәселені зерттеп жүрген Батыстық, Ресейлік, Қазақстандық ғалымдардың ой-тұжырымдары сараланып, «діни экстремизм» мен «терроризм» ұғымдары ашылып, халықаралық құқықтық нормалары және аталмыш мәселе елдің ұлттық қауіпсіздігіне тікелей байланысты тұстары зерделенген.

Резюме

Статья посвящает для политического и юридического анализа понятия «религиозного экстремизма». Автор раскрыл теоретическое и методологическое основание исследования современных функций «религиозного экстремизма». Также проанализированный понятие об ученых в Европе, России, Казахстан, кто исследование этот вопрос, раскрыл понятие «религиозного экстремизма» и «терроризма» и рассмотрел международные правовые нормы. В Казахстане проблеме «религиозного экстремизма» и «терроризма», поскольку преступление не только познавательное значение, они теперь среди важных практических проблем государства. Поскольку эта проблема непосредственно связана с национальной безопасностью. Казахстан, который устанавливает открытое общество, затрагивает главную тенденцию, которые происходят на глобальной арене. Все противоречия и угроза мировой глобализации затрагивают наше государство.

Summary

The article is devoting for the political and legal analysis of the concept of «religious extremism». The author disclosed the theoretical and methodological basis of research of modern functions of «religious extremism». Also analyzed the concept of scientists in Europe, Russia, Kazakhstan, who are research this question, disclosed the concept of «religious extremism» and «terrorism» and considered international legal norms. In Kazakhstan, the problem of «religious extremism» and «terrorism» as a criminal act is not only cognitive significance, they are now among the important practical problems of the state. Because this problem is directly related to national security.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК САЯСАТТЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

С.М. Сыздықова – ҚазМемҚызПУ-нің қоғамдық-гуманитарлық пәндер кафедрасының магистранты

Қазіргі Қазақстан жағдайындағы жеке адам еркіндігі, оның отандық әлеуметтік-тұрмыстық негіздерін қалыптастыру саясатымен тығыз байланысты. Басқаша айтқанда, адамның еркін де жан-жақты дамып, қалыпты өмір сүруі үшін қайдағы бір глобалды жағдай емес, қайта тиісті дәрежедегі өз отанындағы әлеуметтік-саяси және экономикалық жағдайдың қалыптасуы қажет.

Қазақстан тәуелсіздік алған жылдары әлеуметтік саясат бойынша көптеген жетістіктерге қол жеткізілді. Бұл ретте жылма-жыл жалақының, зейнетақы мен шәкіртақының артқанын, жұмыссыздық деңгейінің азайғанын, күнкөрісі төмендерді әлеуметтік қорғаудың күшейтілгенін, медициналық қамқорлықтың артқанын және т.б. атап айтуға тұрады. Елде өнеркәсіп дамып, жаңа Астана тұрғызылып, Қазақстанның дамыған 50 елдің қатарына қосылуына барлық жағдайлар жасалынууда.

ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаев жыл сайынғы Жолдауында әлеуметтік саясатқа ерекше мән беріп келеді. Оған дәлел, 2010 жылғы Президент Жолдауында да әлеуметтік мәселелер жан-жақты қарастырылған. *Жолдаудың негізгі мақсаты – халықтың әлеуметтік өмір сапасын жақсарту мен қорғау болып табылады.* «Адам – елдің басты байлығы» деп аталып, мына салалардағы мәселелерді шешу міндеттелген: білім беру; денсаулық сақтау; өмір сапасын жақсарту және әлеуметтік қорғау; ардагерлерге қамқорлық; тұрғын үй-коммуналдық сектор саласындағы саясат.

2020 жылға қарай қалалық, сол секілді ауылдық жерлердегі барлық балалар мектеп жасына дейінгі тәрбие беру және оқытумен қамтылатын болады. Бізде мемлекеттік-жекеменшік әріптестігінің зор әлеуеті бар. Жеке меншік отбасылық балабақшалар мен шағын орталықтар – бұл мемлекеттік мекемелерге балама. Кәсіптік және техникалық білім беруде кәсіби стандарттарға негізделіп, қатаң түрде экономикалық қажеттіліктерімен өзара байланыстырылуы керек.

Халықтың денсаулығы Қазақстанның стратегиялық мақсаттарына жетудегі табысының ажырамас бөлігі болып табылады. Медициналық қызметті нәтижелеріне қарай қаржыландыру мен ақы төлеу жүйесін енгізу қолға алынууда. Дәрі-дәрмекпен қамтамасыз етудің тиімді жүйесі жасалмақ. Дәрілердің 50%-ы біздің елімізде шығарылатын болады. Денсаулық сақтау нысандарын салу және жабдықтау, кадрларды даярлау, салауатты өмір салтын орнықтыру жөніндегі мемлекеттік шаралар жоспарланып отыр. 2020 жылға қарай ана мен бала өлімін екі есеге төмендету, жалпы өлімді 30%-ға азайтып, губер сулезбен ауруды 20%-ға қысқарту көзделуде. Бұл ретте өмір сүрудің күтілетін ұзақтығы 72 жасқа дейін ұлғаяды. Бұл, біздіңше, әлеуметтік саясаттың аясын кеңейтетін өте маңызды құжат.

Алда тұрған онжылдықтың аса маңызды міндеті – Қазақстанның барлық азаматтарының өмір сапасы мен деңгейін жақсарту, әлеуметтік тұрақтылық пен қорғалуды нығайту. Ел халқы санының 2020 жылға 10%-ға өсуі үшін мемлекет барлық қажетті жағдайларды жасайтын болады.

Біздің мемлекеттік әлеуметтік саясатымыздағы басты басымдық халықтың жұмыспен қамтылуын қамтамасыз ету болып табылады. Сондықтан 2020 жылға қарай жұмыссыздық деңгейі 5%-дан, ал табыстары ең төменгі күнкөріс деңгейінен төмен халықтың үлесі 8%-дан аспайтын болады.

Зейнетақылар, шәкіртақылар, бюджет саласы қызметкерлерінің еңбекақылары 25%-ға өсіріледі, 2010 жылдың сәуір айынан бастап өсіруге мүмкіндік жасалды.

Алда тұрғын үй құрылысын дамыту саясаты жетілдіріледі. Бұл ретте мемлекет пен құрылыс компанияларының тең құқылы әріптестігі қағидасы пайдаланылады. Осы ретте тұрғын үй-коммуналдық шаруашылықты кең ауқымды жаңғыртудың 2020 жылға дейінгі жоспары жасалған. Сол сияқты ауылдық жерлерді құбырлы сумен қамтамасыз ету жұмыстары жалғастырылады. Осылайша Қазақстан қуатты да табысты мемлекетке айналып, өзінің бастамалары арқылы жоғары халықаралық беделге ие болады. Кіші халық денсаулығының негізгі көрсеткіштері жақсарды. Күтілетін өмір ұзақтығы 65-тен 68 жасқа дейін ұлғайды. Ана өлімі екі есеге азайды, бала туу бір жарым есеге өсті; он жылда 652 мектеп және 463 денсаулық сақтау нысаны салынды.

Президент біздің жетістіктерімізді мойындай отырып, Қазақстанды адам әлеуетінің жоғары деңгейі бар елдер санатына қосты. Он жылда 350 мың отбасы – бұл шамамен 1,2 миллион адам тұрғын үйге ие болған. 32 мың шақырым жолдар салынған және жөнделген. Онжылдықтың соңында шағын және орта бизнестің ІЖӨ-дегі 40%-ға дейін көтерілуі тиіс. 2020 жылы Қазақстан бизнес-ахуалы ең қолайлы деген 50 елдің қатарына енуі керек, [1] – деп атап көрсетті.

Халықтың әлеуметтік саясатын жақсартуда қол жеткізген жетістіктерімізбен қатар халықтың әлеуметтік-тұрмыстық жағдайында көптеген кемшіліктер де орын алып отыр. Токсаныншы жылдардан бері ескі қоғамнан жаңа қоғамға бейімделу сатысын бастан өткерген кезде халық қатты қиналды. Оны толықтай

жүзеге асырмай жағып, 2000-шы жылдардан кейін жаһандану процесін бастан өткеруде. Осы жылдардан бастап қоғамда кезбелер, жезокшелер пайда болды. Мұның бәрі халықтың еркінен тыс, әбден қиналып, қиындықтан қалай шығуды бішмей жүргендер бар. Оның бір себебі – капиталистік түсінік кіре бастаған соң, менменшілдік пайда болудан.

Біріккен Ұлттар Ұйымының Қазақстандағы өкілдігінің мамандары берген деректерге қарағанда, «еліміздегі ең төменгі күнкөріс 5128 теңгені құрайды» деп есептегенде қалалықтардың – 30,9; ауыл тұрғындарының – 10,8 пайызы кедейлер қатарында [2]. Орташа айлық жалақыны есептеп, әлеуметтік-тұрмыстық жағдайды айтқанда көптеген келенсіздік жағдайларға қалдырады. Мысалы, «ҚазМұнайГаз» АҚ-да орташа айлық жалақы, оның ішінде «РДКМГ»-ның өзінде – 588,1 мың теңге [3]. Осыны төменгі жалақы алатындарға қосып, орташа айлық жалақыны есептегенде өтірік мағлұмат болып шығады. Халық бұны биліктің алдағаны деп түсінеді. Сондықтан бұлар дәл мәлімет бермейтінін ескерген жөн.

«Стратегия» әлеуметтік және саяси зерттеулер қоғамдық қорының зерттеуі көрсеткендей, қазіргі уақытта халықтың көпшілігі кедейліктің тауқыметін тартып отыр екен. Ең төменгі күнкөріс деңгейінің мөлшерімен есептеуі бойынша, Қазақстандағы ең төменгі күнкөріс мөлшері 12-13 мың теңге шамасында болса, Ресейде 25 мың теңге көлемінде. Қазақстанда халықтың 40 пайызы жан басына шаққанда осы 12 мың теңгемен күнелтеді екен. Яғни, тапқан табысы күнделікті ас-тамағы мен киім-кешегіне әрең жетеді деген сөз. Елдің 15 пайызы «табысым бәріне жетеді» десе, 3 пайызы ғана еш мұқтаждық көрмейтіндер. Және бұдан басқа тапқаны тамағынан артыпмайтындар бар. Бұл – халықтың табысы төмен деген сөз. Әрине, Өзбекстан, Қырғызстан және Тәжікстанмен салыстырғанда тұрмысы, әрине жақсы. Сондықтан болар, ел разы. Қалың көпшілік «осыған да шүкіршілік, әйтеуір, басқалардан тәуірміз ғой, бастысы – бейбітшілік» деген пікірді ұстанады. Соған сәйкес ертеңгі күнге сенім бар. Әсіресе, Президенттің Жолдауын тыңдайтындар көбейген. Халықтың 80 пайызы. Жұмыссыздық – Қазақстанда да өзекті мәселе болғанымен «Жол картасы» бағдарламасы негізінде олардың саны 2-5 пайызға кеміген. Статистика агенттігі ресми түрде жұмыссыздардың саны 6,3 пайызды құрады дейді. Бірақ, өзін-өзі жұмыспен қамтушыларды ескермеген. Олардың саны 3 миллионға жетеді екен. Күнкөріс дәрежесі жағынан аймақтардағы жағдайдың көрсеткіштері әртүрлі. Дағдарысқа байланысты халық ішінде шынайы еркіндікке деген оптимизмі азайған. Бұның өзі, шынайы еркіндіктің дәрежесі әртүрлі деген сөз. Мысалы, қазір халықтың 10 пайызы – ел байлығының 80 пайызын иемденеді екен. Дегенмен, 2 миллион халық кедейшіліктен де төмен екен [4]. Осының бәрі түптеп келгенде әлеуметтік саясаттағы орта тапты қалыптастыруда басты мәселелер болып табылады. Әсіресе орта тапты қалыптастырудағы олқылықтар мен орташа жалақыны есептеудегі кемшіліктер әттеген-ай дегізеді. Байлар мен кедейлер арасындағы олқылықтар артып келеді. Біреулердің айлығы, мысалы 500 мыңнан асса, екінші біреулерінікі – 20-25 мыңның ол жақ бұл жағында. Осыдан келіп, орташа жалақыны есептеудегі жалғандылық белгілі болып, халықты ашындырады.

Үлкен-үлкен олигархиялық топтардың экономикада вакуум қалдырмағандығын түйсінген ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаев олигархтарға шектеу қою қажеттігін айтқан болатын: «Қараңыздаршы, он шақты мегахолдинг Қазақстанның Жалпы Ішкі Өнімінің 80 пайызын қадағалап отыр. Әдеби – экономикалық тілде оларда мегахолдингтер деп атайды. Ал бұқара оларды олигархтар дейді. Мегахолдингтердің шын мәнінде айналысатын кәсібіне қатысты емес (непрофильные) функцияларын орта және шағын бизнеске алып беру жөнінде Үкіметке шара қолдануды тапсырдым» [5]. Шынында да орта және шағын бизнестің аяққа тұруына шын мәнінде жағдай жасау қажет болып отыр. Себебі, дамыған елдердің барлығында орта және шағын бизнестің елдің Жалпы Ішкі Өнімінің 50-60 пайызын, кейде 70 пайызын қамтамасыз ететіндігін Президент Н.Ә. Назарбаев үнемі айтып жүр. Ал кәсіпкерлердің еркін демалуына, қанатын кеңге жаюына алып корпорациялардың мүмкіндік бермейтіні шындық.

«Поколение» зейнеткерлерінің бағалауынша Қазақстандағы қазіргі зейнетақы реформасы және зейнеткерлер туралы заң өрескел қателіктерге толы. Соның салдарынан карт адамдардың тұрмыс жағдайлары нашарлап, олардың арасындағы өлім саны артып кеткен. Егер 2003 жылғы зейнетақы реформасына дейін зейнеткерлер саны 2,7 млн. болса, реформадан кейін 1,6 млн. ғана қалған. Яғни 1,1 млн. зейнеткерлерден өз ажалымен болса да айырылғанбыз. Зейнеткерлердің әлеуметтік жағдайының төмендігіне 1997 жылы қабылданып, сол уақыттан бері көптеген өзгертулер мен толықтыруларға ұшыраған «ҚР зейнетақымен қамсыздандыру туралы» заңының әлі де шикіліктерге толы екені негіз болып отыр. Заңдағы көрсетілген зейнетақы мөлшерін есептеу әдістері әділетсіздікке толы. Нақтырақ айтқанда, қазіргі заң адамның толық еңбек өтелімін есептемейді екен. Зейнеткердің атқарған қызмегінің де деңгейі дұрыс бағаланбайды. Оның үстіне зейнетақы реформасы енгізілген жылдан бастап барлық жеңілдік арқылы берілетін зейнетақылар қысқарып қалған. Заңнан да мүлде алынып тасталған. И.Иманбайдың айтуынша: «Бізбен салыстырғанда көршілес Қырғызстанның өзінде бұндай зейнетақылар заңмен қарастырылған. Ал зейнетақының көлемі жөнінде айтар болсақ, ол тіптен күлкілі. Мәселен, қазіргі таңдағы бастапқы зейнетақы көлемі адамның

қажеттіліктеріне қажетті минимумның 40 пайызын ғана құрайды. Ал оның өзі кемінде 2-3 есеге кемітіліп есептелген. Тұрмысқа қажетті минимумның Қазақстандағы көрсеткіші 13717 теңге, оның 60 пайызы – тамаққа (8230) және 40 пайызы (5487) басқа қажеттіліктерге есептеген. Сонда 5487 теңгеге зейнеткерлер киінеді, тұрмыстық қажеттіліктегі тауарларды тұтынады және су, жарық сияқты коммуналдық салықтарды төлейді. Үкіметтің пікірінше, осы сома бәріне де жетеді. Сіз осыған сенесіз бе? Әрине жоқ. Ең төменгі көлемдегі зейнетақы алатындар саны 2006 жылы 66 мың адам болса, 2008 жылы – 324 мың болған. Бұл сандар жағдайдың жылдан жылға нашарлап бара жатқандығын көрсетеді. Егер билік айтқандай дамып жатсақ, төменгі зейнетақы алатын зейнеткерлер керісінше жылдан-жылға азаюы керек емес пе? Бірақ жағдайдың басқаша өрбігенін айқын көріп отырмыз. Біздегі зейнетақының орташа көлемі – 114 АҚШ доллары. Ресейде – 175.8 доллар, Беларусьте – 160 доллар, Украинада – 220 долларды құрайды. Ал зейнетақының халықаралық нормасы болса 178 долларды құрайды [6]. Енді Қазақстан халықаралық деңгейдегі зейнетақыға жетугі тиіс. Бұған, біздіңше, уақыт керек.

Демографиялық өсу және ана мен бала әлеуметтік қорғау мәселесіне келер болсақ, бұл реттегі зерттеулер көрсеткеніндей, бала туу азайған. Мәжіліс депутаты А.Самақованың мәлімдемесінен түсінгеніміз, 2009 жылдың қаңтары мен қыркүйегінің арасында туған балалардың саны 2008 жылдың дәл осы аралықта туған балалардың санынан 1339-ға кеміген [7]. Демографиялық өсімді арттыру үшін жәрдем-пұлды көбейту қажет. Қазір көрші Ресей бұл-түйінді шешу жөнінде біраз шара қолдануда. Яғни, тоғыз ай бойы мемлекет көмек береді. Әр айда жүз жетпіс мыңға жуық теңге төленеді. Бала туғанда біржолғы көмектұлдың мөлшері елу үш мың теңгеден асып жығылады. Бұл бірінші балаңыз өмірге келсе. Егер екінші шарананызды қолыңызға алсаңыз бұл сома екі есеге, үшіншісіне үш есе көбейеді. Егіз сәби дүниеге келсе – 360 мыңнан астам, үшем туылса – 770 мың теңгеден астам қаражат аласыз. Бұл туу деңгейін көтеруге тиімді. Бұны біздегі мүмкіндіктермен салыстырып көруге болады.

Елде қалыптасқан демографиялық жағдай әлеуметтік саясатпен тікелей байланысты. Әлеуметтік саясатты жүзеге асыру барысында демографиялық ахуалдағы арақатынас салмағы бұзылмауы қатан қадағалануы тиіс [8]. Әрине, бұл өте орынды айтылған пікір. Мәселен, әр балаға берілетін бір реттік жәрдемақының өзі тым аз. Тіпті, бұл бар-жоғы 14 565 мың теңге көлеміндегі көмектің өзін тіркеуде жоқ, пәтерді жалға алып тұратын кейбір отбасылар ала алмайды.

Қорығып айтқанда, Қазақстандағы әлеуметтік саясаттың мәселелері елдің және жеке адамның әлауқаты, әлеуметтік жағдайы. Әлеуметтік жағдайы нашар адам еркін болмайды. Билік тарапынан рухани, моральдық, материалдық жағынан қолдау тапса әлеуметтік жағдай болады. Оның ішінде зейнеткерлер, студенттер қауымы, бюджет саласында қызмет ететін азаматтардың жағдайын көтерсе, сонда әлеуметтік саясаттың дәрежесі артар еді. Әлеуметтік салаға бөлінетін қаржы көлемі де өсіп жатыр. Тұрғындардың өмір сүру қарқыны жақсаруда. Әйтсе де, бізге толассыз ағылған шетелдіктерге жалпақшешейлік жасап, Атымтай жомарттық танытуға әлі ертерек. Ұлттық мемлекет, іргесі берік қоғам орнатамыз десек, халық мүддесін алғашқы орынға жылжытуымыз керек.

1. Жаңа онжылдық – Жаңа экономикалық өрлеу – Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. Егемен Қазақстан. №33-35(25881). 30 қаңтар, 2010.

2. Қазақстан халқының 41%-ы кедей, есесіне елімізде үш миллиард бар. // Ақиқат №47(253). –15 наурыз. 2005. – б.3 – 8 б.

3. Мекебаев С. И в партию можно вступить по неосторожности... // Время. – 25.2.2010. – с. 5.

4. Правда Казахстана. №16(388). – 30 апреля – 2010. – С. 3

5. Қараңыз: Мұқанова Г. Олигархия... Конгломераттар... Қаржы-өнеркәсіп топтары... Мегахолдингтер... // Түркістан №5 (603) –2 ақпан. –2006. – б.5 – 8 б.

6. Иманбай И. Биліктің саясаты... //Жас Алаш. –29 қыркүйек. –2009.

7. Иса Д. Жәрдемақыға қосылған тоғыз пайыз түкке тұрмайды. // Жас Алаш. №3(15461). 12 қаңтар 2010. – б. 2.

8. Әбдіқалық А. Әлеуметтік саясаттың қалыптасу ерекшеліктері. // Абай ат ҚазҰПУ хабаршы «Әлеуметтану және саяси ғылымдар сериясы». – 2008 – №3 (23). – б.61 –98 б.

Түйін

Мақалада халықтың әл-ауқаты әлеуметтік саясаттың негізгі мәселесі ретінде қарастырылады. Автор Қазақстандағы әлеуметтік саясаттың өзекті мәселелерін жан-жақты ашып, оның шешу жолдарын ұсынады.

Резюме

В статье рассматриваются благосостояние населения как основная проблема социальной политики. Автор всесторонне раскрывает актуальные проблемы социальной политики Казахстана и предлагает пути их решения.

Summary

In the article welfare of population is examined as a basic problem of social politics. An author all-round exposes the issues of the day of social politics of Kazakhstan and offers to the way of their decision.

FISCAL POLICY IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

A.S. Salimzhanova – *Kazakh-British Technical University, Almaty city, Kazakhstan,*
O.A. Yanovskaya – *Financial Academy, Astana city, Kazakhstan*

Kazakhstan has achieved many of its goals by transforming itself into a market economy. The conditions for the country to benefit from international trade and investment were created. The Government of Kazakhstan has stated that one of its priorities is the diversification of its economy. An economic policy that is able to achieve diversification will have to use many of its limited degrees of freedom to achieve it. Hence, all policy instruments should be used.

The National bank and the government can control and influence on what they deem to be unwarranted real appreciation through an arsenal of potential tools that include fiscal contraction, unsterilized intervention, reserve requirements, capital adequacy requirements, requirements on foreign borrowing and the regulation of pension funds.

Regardless of many statements opposing the necessity of state regulation of economy, the recent global financial crisis showed us, that fiscal policy, followed by the state and carried out by the government, is not only one of the means for the state intervention into domestic economy but is one of the anchors, reviving economy after the recessions' aftermath.

From the theoretical point of view, fiscal policy is defined as a complex of measures taken by the government in order to stabilize economy by means of changing state budget revenues and expenses. By and large, fiscal policy targets on provision of stable economic growth, cyclical unemployment and stable price level.

As it's commonly known there are two main levers via which fiscal policy comes into effect. They are taxes and budget. In case of taxes, the main issue to handle for the government is to find out the optimal balance between the tax rate and the rational economic functioning. The economists do emphasize the close link between the level of tax rates and the general business climate in the country, as higher tax rates subdue the desire to do business. At the same time lower tax rates negatively affect one of the basic income parts of the state budget, which are tax payments.

As it concerns budget, special attention should be paid to the necessity of budget restructuring, proposal of methods for prevention of budget deficit, raising the problems of state debt service, building of transparent relationship between Republican and local budgets, i.e. transfers, subsidies.

Besides that, one of the fiscal instruments applied by the state are public purchases. Public purchases are one of the core constituents of aggregate demand in the economy. Thus more public companies carry out public purchases higher is demand for the goods and services, which means more incentive and stimulus for suppliers to produce goods and render services.

Overall, by means of varying tax rates, transfers and public purchases government can affect the aggregate demand. As a consequence of this, with changing of aggregate demand changes the velocity of economic activity.

In terms of market economy, taxes and budget seems to be the most considerable regulators applied by the state to control the economic well-being. With the help of taxes and budget the government can stabilize fluctuations of economic cycles, resist the inflation and stimulate the development of industrial and social economic structures. As an international practice proofs the main principle of effective fiscal policy should be reliable and transparent management of public finance.

It must be mentioned that the fiscal system of the Republic of Kazakhstan is one of the main objects of disputes in modern times. Politicians, civil servants, officials understand that from the way the tax and budget policies are organized within the state depends the effective functioning and well-being of the whole nation and economy. Thus, the analysis of efficiency of public fiscal policy is one of the primary issues on the agenda for discussion.

During the last decade state bodies of the Republic of Kazakhstan demonstrated a good policy of sustaining a decent tax-budget discipline. However, the financial crisis brought about many problems, for solution of which lots of money was allocated from Kazakhstani state budget.

Many most developed countries also faced some problems as the result of the financial crisis. For instance, The US has significantly increased its debt through measures to combat the financial crisis in 2008. According to the Angel Gurria, the head of the Organization for Economic Cooperation and Development, long-term fiscal sustainability is becoming an important issue with the US public debt set to rise to internationally high levels [1].

It must be admitted that, it's of great necessity to organize the budget consolidation, to provide the macroeconomic stability and to refrain from the excessive use of National Funds.

It's not a secret that the optimal construction of the tax-budget policy depends on the objectives of the fiscal policy. The main objectives of Kazakhstani fiscal policy are:

- 1). exerting by means of fiscal policy the anti-crisis influence over the public economy;
- 2). shrinking the state debt;
- 3). fair distribution of state finance and resources among the economic agents to maintain the production capacity.

Depending on the importance of above outlined objectives, state bodies could make decisions on the variation of some fiscal variables. For example lowering the ratio of state debt to GDP is expedient when the state aims to decrease the volume of state debt. Thus, by regulating the fiscal variables the state directs the policy in the desired way.

In order to make a thorough analysis of fiscal policy development in terms of after-financial crisis, it's better to start the investigation of state of affairs before the crisis.

In general, in 2001-2008 period of time the commodity market displayed a rapid growth, mainly it became evident in the market of oil-exporting countries (one of which is the Republic of Kazakhstan) As the price on oil during the long period of time displayed continuous growth, the total amount of money inflows into the Kazakhstani economy increased substantially. That was the period when the National fund reserves replenished a lot. For instance in 2006-2007 60% of all oil income was directed to the National fund. That was time of money accumulation into National fund and repayment of state debt [2].

The world financial crisis was a first challenge for Kazakhstani economy since declaration of its independence. It's a pity but fact, that our young state couldn't defend its solidity from the impacts of American subprime crisis on our domestic banking sector. The point is that, Kazakhstani banks, looking for quick ways to make a profit from real estate sector, were too rash to borrow abroad huge sums of money. Due to the abundant banks' crediting of mortgages, the real estate prices had increased on average by more than 900% in four years [3]. To some degree it was a mistake of National bank of the Republic of Kazakhstan which didn't in time prohibit any banks' borrowing from abroad.

Nonetheless today our banks face two main problems, which are: the major presence of construction sector in a loan portfolio of most Kazakhstani banks (as it's known construction sector was the first which suffered from crisis and terminated its activity for a while), the second one are massive foreign borrowings, which are according to the claims of mass media, are more than 50% of total banks' borrowings. According to statistics, Kazakhstani banks, for their part, hold US\$20 billion worth of foreign loans, a significant share of which now has to be refinanced at very high rates [4].

Reaction of our authorities to regulate the situation deserves approval. In spring 2007 by the National bank, there was established an aid fund for small banks to assist them with insolvency problems. Furthermore the state made a decision to set up the stabilization fund allocating billions of dollars there.

The aftermath of crisis resulted in tension all over the country. Today banks have increased their credit rates, making it difficult to obtain a loan with annual interest repayments of less than 20 percent. As a result, the construction market has collapsed in all the major cities and especially in two capitals, Almaty and Astana, which have reportedly plummeted by 40 percent in a few months. The building on many construction sites has been blocked, and in Astana itself, financing shortages have halted construction on nearly every second site. Again in order to assist people who couldn't obtain the apartments, as their construction was halted, our government allocated from budget huge sums of money for the construction sector aid program. The way our government followed to overcome the crisis, shows us that the main instrument via which this was done, was fiscal policy. It was a state budget from which money was allocated to different aid funds, it were transfers from National fund to assist commercial banks to struggle with collapse.

So, when the financial crisis burst out the Kazakhstani government adopted special anti-crisis program which had an adverse impact on the budgetary position. Moreover during recession the automatic stabilizers took place (automatic stabilizers are the elements of fiscal policy, moving the budget to the deficit during the plunge of economic activity and to the surplus during the rise of activity, the best examples are progressive income tax and unemployment benefits). Followed by that the tax rate was decreased in the non-extractive sectors of economy, the government expenditures (those on pension payments, state salary and social benefits) were increased. These measures were a reasonable response to the crunch and set the conditions for restraining the economic decline. According to the IMF data the total amount of government expenditures amounted to 7,5% of GDP. This measure not only negatively impacted the balance of our state budget but also resulted in a lowering of net financial assets of the National welfare fund "Samruk - Kazyna". During the crisis time the budget deficit according to the official data of Ministry of finance reached 4% of GDP. Today, as it derives out of the speech of our Minister of finance the budget deficit hovers around 2,6%.

The main that lessons to take out of the crisis should be the following. Firstly, the reliance only on budget would be insufficient in case if the National fund of the Republic of Kazakhstan didn't exist. According to the statistics the oil stakes for a quarter of Kazakhstani GDP, 60% of total export and 40% of total public profit. Thus the existence of National fund plays a considerable role not only in the process of achievement of the fair redistribution of national riches among generations, lessening of the upraising pressure on the real exchange rate system, but also in the stabilization process of the financial flows and amortization of financial shocks.

The second lesson, we could draw from the financial crisis concerns government expenditures. The European countries' experience shows us that the government spending from the budget on social benefits is a subtle issue which deserves a lot of attention. The main idea about government spending should be their targeted character and transparency. It means that they should ultimately lead to the improvement of qualitative parameters of public spending. There should be a distinct grading on priority of expenditures. In Kazakhstan market realms there is no place for the reduction of state expenditure part of fiscal policy, as it conversely needs more finance. Much better way to cover the budget deficit, would be to raise the tax rate for those companies which work in the extractive industry, to raise excise taxes, strengthen the tax discipline, by means of elimination of any tax evasion and proper tax planning.

Now turning to another key lever of fiscal policy, which is a tax system, the reforms fulfilled in this sphere were very productive. All technical and organizational aspects of the tax system reformation in Kazakhstan arise great interest. The tax reforms carried out by the state were always directed on:

- 1). streamlining and simplifying the Kazakhstani tax system;
- 2). adjusting the relationship between the taxpayers and the rating authorities into a rigorous legal framework;
- 3). making more exact the role of representative and executive bodies of different levels in the formation and realization of the tax legislation.

Since 1991 for Kazakhstan it has always been of utmost importance the fact, that the Kazakhstani tax policy should always be suitable to the principal rule of any effective tax system. This rule assumes that there must be taken into account the reasonable, judicious ratio between the minimization policy of the economic charges from all categories of the taxpayers and simultaneous provision of sufficient money receipts into the budget. There are 9 types of taxes in the Republic of Kazakhstan. The most important, in terms of budget receipts, were always corporate income tax and value-added tax. The table below shows the structure of state profit for a randomly taken 1995-2005 period of time.

Title	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005
State profit	100,0						
Tax payments:	80,3	89,3	86,7	93,2	94,3	92,2	95,2
Corporate income tax	22,1	31,2	23,0	25,9	27,1	29,8	39,8
Individual income tax	16,1	9,7	9,3	9,6	9,3	7,7	5,9
VAT	20,8	22,0	21,8	21,8	23,0	18,9	16,4
Social tax	...	18,9	16,6	16,6	15,7	13,1	9,4
Excise tax	3,9	3,7	3,0	3,1	2,7	2,3	1,6
Taxes and special payments of subsurface users	3,5	4,5	5,6	10,6	14,2
Other	9,0	11,7	10,9	9,9	8,0
Non-tax payments	10,0	6,6	9,9	5,6	4,5	6,3	3,1
Profit from capital operations	7,9	4,2	3,5	1,2	1,2	1,5	1,6

Source: Data provided from statistics on taxes <<http://www.salyk.kz/ru/nk/statistika/Pages/di.aspx>>

In 2012 the tax payments in the income part of the state are going to reach 97,3%, among which the main share will belong to the Corporate income tax – 37,5% and VAT – 30,3% [5].

In comparison with other states, the tax rates in the Republic of Kazakhstan are reasonable. Today in order to promote the tax policy it's required to upgrade the tax administration in Kazakhstan. The supervision and control over tax payments must be a priority. The huge tax payers must be under a constant monitoring from the side of state bodies.

From the legislative point of view the fiscal policy is organized in full compliance with the legal requirements. On the 4th of December, 2008 there was adopted the Budget code of the Republic of Kazakhstan [7]. Regarding the tax system, since 1st of 1995 till 2002 in the Republic of Kazakhstan there functioned the Law "On taxes and other obligatory payments to the budget" [8]. Today we apply the Tax Code as of 2009.

To summarize the Republic of Kazakhstan facing the negative aftermath of the global financial crisis needs to find out the best direction of its fiscal policy development. Depending on how effectively and efficiently our state will handle this problem depends not only the financial well-being of Kazakhstan but its capability to resist the challenges of the International market community.

1. AGENCIES. Rich countries face fiscal policy constraints. OECD // *The Economics Times*. - October 12, 2008 - Bennett, Coleman & Co. Ltd.
2. <<http://www.minfm.kz/index.php?uin=1190888945&chapter=1190891113&lang=eng>> "Of receipts and application of the National fund of the Republic of Kazakhstan as of 1 September 2007". Retrieved on 25.08.2013.8
3. <http://www.stat.kz/digital/ceni_tarifi/Pages/default.aspx> "Highlights for the years 2003-2011 by region sales prices of valuable property". Retrieved on 26.08.2013.
4. <<http://www.afii.kz/rij/information-for-entities-of-financial-market/banks-sektor/2009-11-09-11-41-37/2009-11-09-11-41-36/2009-11-09-10-48-08>> Home / Information for entities of financial market / Banking sector / Statistics / Summary Reports / Consolidated balance of BVU Republic of Kazakhstan. Retrieved on 28.08.2013.
5. <<http://www.minfin.kz/index.php?uin=1284369453&lang-rus>> "Budget planning and forecasting". Retrieved on 15.08.2013.
6. T.A. Agapova, S.F. Seregina. *Microeconomics* – Moscow, 1997, pp. 149-154
7. *Budget Code of the Republic of Kazakhstan*, December 4, 2008, p.16
8. *Tax Code of the Republic of Kazakhstan, Special part*, January 1, 2009, p.264
9. Seisenova N.B. *Influence of tax policy on social and economic development* // *Herald of Kazakh National Pedagogical University*. – 2012 – №2 (38). – pp. 111-119
10. Seisenova N.B. *aspects of the category "tax policy" in political science* // *Herald of Kazakh National Pedagogical University*. – 2012 – №1 (37). – pp. 15-24

Түйін

Мақалада Қазақстан Республикасының фискалды политикасы қарастырылған. Дүниежүзілік дағдарыстан кейін Қазақстан Республикасының алдағы экономикалық дамуы ең маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Осы мәселелерді шешуде Қазақстанның салық – бюджеттік саясатының орны ерекше. Салық пен бюджет салалары үкіметтің экономикаға ықпал ететін саясатында маңызды тарап болып табылады. Бюджет саясатының неғұрлым тиімді атқарылуына және нарық субъектілеріне қатысты базалық салық төлемдері тиімді көзделуіне баланысты елдегі қаржылық тұрақтылық ғана емес, сонымен қатар әлемдік қауымдастықта Қазақстан Республикасы дағдарысқа қарсы өзін-өзі көзқарасын білдірумен тығыз байланысты болады.

Резюме

В статье рассматриваются фискальная политика Республики Казахстан. В условиях после кризисного периода, актуальным вопросом является дальнейшие пути развития экономики Казахстана. Налогово-бюджетная политика играет немаловажную роль в решении ряда задач. Как известно, налоги и бюджет страны являются одними из важных рычагов воздействия государства на экономику страны. От того насколько эффективно определены базовые налоговые ставки для субъектов рынка, насколько прозрачно осуществляется бюджетная политика, зависит финансовая стабильность в Казахстане и дальнейшее развитие страны.

Summary

This paper reviews the fiscal policy of the Republic of Kazakhstan. By transforming into a market economy, Kazakhstan has achieved many of its goals. Nevertheless, there are still many challenges and problems to solve for our country. Today, after the World financial crisis, the economic growth of Kazakhstan is an important issue. The tax and budget policies play an important role in stabilizing the economy. Taxes and the state budget are important levers of state control on the economy. Financial stability in Kazakhstan and further development of the country depends on how effectively the basic tax rates were set in the market and how transparent the fiscal policy is.

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ОҚЫТУШЫЛАРҒА КӨМЕК

ШОҚАН УАЛИХАНОВТЫҢ САЯСИ ОЙЛАРЫ МЕН ҰСТАНЫМДАРЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ САБАҚТАРЫ

Р.Б. Әбсағтаров – Абай атындағы ҚазҰПУ-нің саясаттану және әлеуметтік-философиялық пәндер кафедрасының меңгерушісі, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, филос.ғ.д., профессор,

Т.Ж. Қалдыбаева – Абай атындағы ҚазҰПУ-нің саясаттану және әлеуметтік-философиялық пәндер кафедрасының профессоры, а.ғ.д.

Тарих «Ұлылар» деп заманында өзі тіршілік еткен әлеуметтік-саяси ортада халық үшін, қоғам үшін ерекше мәнді ойлар тастап, болжамдар айтып, өз көзқарастары мен ұстанымдары негізінде іркілмей, жасқанбай, әлеуметтік-саяси мәнді іс-әрекет жасаған шынайы ел азаматтарын атаған. Олардың артында қалдырған әлеуметтік-саяси, рухани және жасампаздық мұралары кейінгі ұрпақ үшін таусылмас қазына, таным, білім құбылысы, жаңа ғұмырлар үшін өмірлік сабақ, тағлым мектебі. Сол себепті олар зерттеулер нысаны, олардың ойлары мен істері зерттеулер пәні, құбылысы болып қала береді. Зерттеушілердің өздері де әртүрлі әлеуметтік-саяси ортаның, қоғамдардың, тарихи уақыттардың өкілдері болғандықтан, танымдық көзқарастық жағынан да әрқелкі болып келетіндіктен, тіпті біртекті әлеуметтік-тарихи құбылыстарға қатынастары да, оны бағалауы мен ғылыми түсініктеуі де әрқелкі болуы да заңды. Осы айтылғандар қазақ халқының әлеуметтік, саяси және тарихи тұлғасы Шоқанның шығармашылығы мен өміртіршілігіне байланысты жинақталған, талданған және жазылған еңбектерге де тікелей қатынасты. Аталған тақырып пен оның проблемалық жақтары осындай тұрғыда қарастырылмақ. Мәселе тек Шоқанның өз заманындағы қоғамдық қатынастарға көзқарасында, ұстанған саяси бағыт-бағдарында ғана емес, ең бастысы – қазіргі адамдық қауымдастықтар, қазақ қоғамы үшін мұра етіп қалдырған сабақтарында. Осы орайдағы бірінші әңгіме, ойтолғау – Шоқанның мемлекет саясаты мен діннің, діни құрылымдармен саясаттың арабайланыстары туралы, сол арақатынастар төңірегіндегі саяси толғаныстары мен ғылыми-практикалық бағдарланған шешімдері туралы болмақ. Әңгіме өзегіне қазақ даласындағы мұсылмандық, оның таралуына Ресейлік патша билігінің мүдделілігі, түпкілікті саяси мүддеге бағындырылған діни құрылымдық жүйенің жасалуы және оның қазақ даласына білім мен ғылымның, озық мәдениеттің дамуына жасайтын бөгеті туралы ұлы тұлғаның саяси-әлеуметтік ойлары, іс-әрекет бағыттары алынған. Олар Ш.Уалихановтың еңбектерінде жазылып көрсетілген.

«Западный край Китайской империи город Кульджа» («Қытай империясының Батыс өлкесі Құлжа қаласы») атты еңбегінде ол былай деп жазды: «Қытай, Ертедегі Рим сияқты бірнеше рет «тағылардың» шабуылына ұшырады. Бірақ Қытай Рим империясы сияқты Қытай жаулап алушылар қысымынан құлдырап кеткен жоқ. Керісінше жабайылар өздері Қытай өркениетінің ықпалына түсіп, қытайлар арасына сіңісіп кетті, Қытай мемлекеті төтеп берді, құлап қалмады. Оның басты себебі қоғамның өмір сүруінің материалдық жағында емес, тарихи уақиғалардың барысына діни фанатизмнің тигізген ықпалымен байланысты. Римнің құлауы оны бағындырған германдықтардың жаңа христиан дінінің сенімші фанаттары болуымен байланысты. Ал ол уақытта римляндар діни сенімсіз тіршілік еткен. Жаулап алушылар оларға христиан рухымен келіспейтін, сенімнен тыс, жиеркенішті халық ретінде қарап, барынша дұшпандық көрсетті және Римдегі білім мен мәдениетті қалайда талқандап қиратуды мақсат етті» [1]. Қытай соншалықты қирауға ұшырамады, себебі – қытайлықтар және Қытай мемлекетін жауалап алушылар Римді жаулаушыларына қарағанда басқа дінге әлде қайда төзімділікпен қарады. Сол себепті Қытайға шабуыл жасаушылар билікті жеңіп алғандарына, мол қазынаға қолдары батып, жақсы жалақы алғандарына риза болды, өздері қытай халқы арасына сіңіп кетті. «Егер Қытай мұсылмандық немесе христиандық халықтар тарапынан бағындырылғанда, оның өзі де және әлемдік мәнге толы терең білімі де жоғалар еді, немесе кейін оның қайта жаңғыруына тура келер еді» [2].

Ш.Уалиханов кез келген дінді халық арасына уағыздауға қарсы болған. Дегенмен оның мұсылман дініне ерекше сенімсіздікпен қарауының бірнеше себептері болған еді. Біріншіден, патшалық самодержавие Қазақстанды Ресейге қосып алудың алдында бірқатар даярлық жұмысын жүргізді. Соның «маңыздыларының» бірі – татар молдаларының қазақ ауылдарына ислам дінін тарату жұмысына жұмылдырылуы. Сол себепті татар молдаларының исламшылдығы мен қазақ даласына арнайы бағдарланған саясатқа сай жүргізген насихат, жұмылдырушы жұмыстарын Шоқан «қоғам өміріндегі реакциялық әрекет», «қырғыздық діни фанатизмді» енгізіп нығайтушылар деп бағалады. «Біз діни изуверліктің ұясы» деп санап келген

бухарлық молдалардан татар молдаларының қазақтар үшін зияны әлдеқайда басым деп санады ол. Үйткені татар молдаларының іс-әрекетінен отарлаушылық саясаттың белсенді алыпбарушыларын, реакцияшыл исламның насихатшыларын көрді. Реакцияшыл исламды ғылымның, халықты ағарту жұмысының және қоғамдық прогрестің дұшпаны деп санады [3].

Шоқантанушылар арасында Шоқанның молдалар саясатын қатаң сынауының татар қауымдастығына да қатынасы болғаны туралы жаңсақ пікірлер кездеседі. Шын мәнінде сөз татар халқы туралы емес, ресми өкіметтің астарлы саясатына сай оның тарапынан қолдап қолпаштауға ие болған, Қазақстанға Исламдық догматты тарату ісін атқарушы діни қабат туралы болып отыр. Оның сыртында, патшалық өкімет бұратана халықтардың бірігуіне жол бермеу, бөлшектей отырып билеу саясатының аясында қазақ даласы үшін татар тілін орыс тілімен қатар ресми тіл деп жариялайды. Қазақ ауылдарындағы патшалық үкімет нұсқаулары татар аудармашылары арқылы іске асырылуға тиіс болды.

Патшалық биліктің татар молдаларын алдыға салып, олардың қазақ ауылдарындағы исламшыл іс-әрекетін қолдап отыруын Шоқан қазақ халқын рухани, саяси қанаудың жолы ретінде қарастырды. Бұл әрекет қазақ арасынан патшалық саясатты қолдайтын, оны өткізуге көмек беретін білімі бар шенеулік қабат қалыптасқан уақытқа дейін басымдыққа ие болды. Бұл алғышарт кейін қазақ және татар халқының арасын ашуға, олардың жақындасуына жол бермеу мақсатында біріне екіншісін айдап салу саясатын бастауға негіз болуға тиіс еді.

Шоқанның түсінігінше, қандай да болмасын діни фанатизм қоғам өмірі үшін реакциялық роль атқарып, әлеуметтік, саяси дамуға зиянын тигізеді. Еуропадағы асыра сілтеушілік, теологиялық рухтың басымдылығы халықтың дамуына апаттық ықпал әкелді [4]. Оның пайымдауынша исламдық реакциялық саяси идеология қазақ халқының орыс мәдениетіне, біліміне, ғылымына жақындауына қарама қарсы келеді, отаршылдық саясатты іске асыруға алғышарт даярлайды. Молдаларды саяси мүдденің орындаушыларына айналдырып қанатының астына алғанша, үкімет округтарда орыс мектептерін ашса деген тұжырымын билдірді [5]. Ш. Уалиханов қазақ даласын басқаруды реформалау керек дей оттырып, өзі оның кейбір кеініге қалтыруға болмайтын шарасы ретінде томендегідей ұсыныстар жасады:

- қырғыз даласын Оренбург муфтиі ведомствосынан бөліп, қырғыз даласының өзінде аймақтық (облыстық) басқарма құрып, аймақтық (облыстық) басқарушы Ахун құру;

- молда атағына тек жергілікті қырғыздардың өз ортасынан сайлау;

- татар семинаристері мен Орта Азиядан келген ишандар мен қоджалар Баян-ауылда, Қарқаралыда қырғыздар арасында дервинтік және мистикалық қоғамдар құрған. Ишандар мен қоджалардың осындай қызметін қатаң бақылауға алу қажет [6]. Осы атап айтылып, жазылған қауіптенушіліктің бекер еместігіне дәлел ретінде тағы бір тарихи дерек келтірейік. Шоқан сынға алған мұсылман діни қауым сол уақытта Қазақстанның Ресейден бөлініп шығып, Түрік сұлтаны отарына айналуын қолдаған. Олардың қазақтардың Ресейдің білімі мен ғылымына бетбұрыс жасағанын қаламайтыны сөзсіз еді.

Патшалық биліктің дінді өзінің саяси мақсатына ұйымдастырып пайдалануының тағы бір айламы қыры Шоқанның назарын өзіне аударды. Атап айтсақ, ол – патша үкіметінің қазақтар арасына христиандық дінді күшпен тықпалап өткізу ниеті мен әрекеті. Осы мақсатта ислам дініне қарсы репрессиялық шаралар қолданыла бастады. «Біз орыс үкіметіне Далаға христиан дінін ерекше бір қуатты әдістермен енгізуге ақыл бере алмайтынымыз сияқты, дәл осылайша ислам дінін қудаламау керектігін де ұсына алмаймыз. Мұндай шұғыл шаралар әрқашанда қарсы әрекетке алып келеді. Сібір бұратаналары арасында біздің (патшалық билік) миссионерлер мен священниктер арқылы христиандықтың енгізілуі, компе-

құрылыстың ерекшеліктері туралы талдаулар жасай келіп, бүкіл мұсылмандық шығыста азаматтық ұйымдардың, занның, дәстүрдің негізіне құранның алынғанын атап айтты. Осы әлеуметтік-экономикалық кеңістікте билік жасаушы дін қоғамдық, саяси қатынастардың барлық жақтарының басты айқындаушысы болып бекіп алған. Өздерін Мұхамедтің ұрпақтарымыз деп дәріптей отырып, Қашғар дінбасылары қалың халық арасында ерекше құрметке, өздеріне басқарушылыққа ие болып алған және олардың атқарушы билікке де ықпалы зор. Тіпті белгілі бір дәрежеде олар үкіметтік деспотизмге де тежеу қоя алады. Осы жағдайларды саралай отырып, қоғамдық қатынастарда идеологияның, идеалистік көзқарастың қалған қатынастармен салыстырғанда басымдылығы туралы ой қорытты. Сонымен қатар, діни қызметкерлерді ол халықты рухани-саяси қанаушылар ретінде таныды. Олар аңқау, сенгіш және саяси қараңғы халықты фанаттық сенім деңгейіне жеткізіп, эгоистік сипаттағы өз пайдалары үшін оларды алдыға итеріп салады, өздерін халық мүддесіз қорғаушылар ретінде көрсетеді. «Ортаазиялықтар сенгіш және фанаттар. Дінбасылар олардың қараңғылығын пайдалана отырып, халықтың өз алдындағы басқарушылығыне қол жеткізіп алған. Олардың оқушылары мен муридтер болса, өздері ойдан шығарып алған ғажайыптар туралы әңгімелерін айтады, бәрі соған сенеді. Мұхамедті тілге тиек етіп, «менің ұрпақтарымызды құрметтендер, егер сендер оларды тыңдасандар мен сендерді өлімнен құтқарамын» деп алдайды, ал оған иланған фанаттар айтқандарды істейді және табиғаттан тыс құдіретті күштің барына сенеді» [9].

Осы тұста қазіргі заман әлеуметтанушысы, американдық танымал ғалым Нейл Сметзердің мына бір тұжырымдамасы ойға келіп оралады: «Дін – адамдар топтарының табиғаттан жоғары және қасиетті күш бар деп сеніп, оған өз қатынастарын білдіретін сенімдері мен жоралар (ритуалдар) жүйесі. Дінді құрап тұрған негізгі элементтер: сенуші топтың болуы; табиғаттан тыс, қасиетті деп саналатын құбылысқа мүдделілікпен қатынасу; діни сенім және оны бейнелесудің жүйелі жолдары; жоралар мен мінез-қылықтар үлгілері; дұрыс ғұмыр жөніндегі түсініктер» [10].

Екі ғалымның түсінігіндегі айырмашылық сонда, егер Шоқан Уалиханов фанаттық-психологиялық сенім мен іс-әрекет деңгейіндегі XIX ғасырдағы азиялық шығыс аймақ әлеуметі туралы сөз етіп отырса, Нейл Сметзер XX ғасырдың екінші жартысындағы әлемдік ортадағы діни сенім мен оның шындығын айтып отыр. Бұл саяси мәселе.

Шоқанның өзі өмір сүрген заманындағы қазақ даласының төмен білімі және ғылыми, саяси қараңғылығына, сол себепті кез келген жалған, тіршілік сұраныстарына бейімделіп ойдан шығарылған уағыздарға сенгіштігіне деген қиналысын білдіреді. Оның жанқиналыстары басқа еңбектерінде де көрінісін тапқан. Айталық, «Следы шаманства у киргизов» атты мақаласында ол шамандардың табиғатпен сырласып «тілдесуін», табиғат құбылыстарын қолдауға «шақырып», оның «көмегімен» адамдарды «емдеуін» сөз кезіндегі адамдардың қоршаған ортаға қатынасымен түсіндірді. Халықтың шамандарға сенуін қараңғы халықтың табиғат құбылыстары алдындағы әлсіздігі нәтижесі деп қарады.

Ш.Уалихановтың тұжырымдауына, әлі өндіріс пен ғылым дамымаған уақытта адамдар толығымен қоршаған табиғи стихияның ырыққа болды. Білімі және ғылыми қараңғы халық өз өміртіршілігіндегі қол жеткізген табыстарының да, қинаған қиындықтарының да себебін қоршаған ортадағы бір көзге көрінбейтін жасырын зор ықпалды күшпен байланыстырды. Еңбек бөліністерінен кейін де, олар тек табиғатпен ғана арақатынаста болып қоймай, адамдық арақатынастар дами бастаған уақытта да олар адами арабайланыстар мен қатар табиғи құбылыстардың да мәшін түсіне алған жоқ. Осы ойын жалғастыра отырып Шоқан былай деп жазды: «Табиғат және адам, өмір мен өлім – жоғары деңгейдегі таңқалыс құбылысы. әрқашанда көрініп сезінбейтін құпия болып келді. Адам және табиғат, айтыңызшы, адам мен табиғаттан басқа галамат және сыры жасырын құбылыс бар ма?»

Жер бетіндегі жаратылысты (Вселенной), оның ғажайыптарын танып білуге ұмтылыс, өмір және өлім туралы, адамдардың табиғатқа қатынасы туралы сұрақтар шамандықты (бақсылықты) тудырды, Жартылысты, табиғатты, өлген адамның рухын құдайландыруды тудырды. Өмірге келген адам күнге, айға, жұлдыздарға, әр түрлі мәңгі табиғи құбылыстарға, яғни, біз «Жаратылыс» деп атайтын құбылысқа сенім-құрмет етуге бейімделіп бағдарланды» [11]. Ұлы ғалымның түсінігінде қоғамдық дамудың төменгі деңгейі соған сай қоғамдық ойларды, шындықты фантастикалық түсінулерді тудырды. «Шаман күнге, айға таң қалды, ол бүкіл табиғатқа табынды және оны «Көк-Тәңірі» деп атады. Шамандықтың шығу тегі – табиғатты жскелей және біртұтас құдайландыру» [12]. Сонымен бірге шамандар тек табиғатты ғана емес, адамды да (тірі адам мен өлінің рухын) сыйыну құбылысына айландырды. Өздерін рух өкілдері етіп көрсетті. Сөйтіп, адамдарды тірі адамға да, өлген адамның рухына да сыйындырды. Шаманизмді көшпелі халықтың тұрмыс-тіршілігімен байланыстыра отырып, Шоқан «Шамандық дәсүрлер мен жоралар қырғыз халқының сақталып қалған көшпенді тұрмысымен өте тығыз байланысты және ол ортаазиялық дүниені зерттеу үшін бай материал болып табылады», – деп жазды [13]. Сонымен қатар, халқының ұлы дарыны

патша үкіметінің дінді отарланған және қаналушы халықты ашса алақанында, жұмса жұдырығында ұстап отырудың шарасы ретінде дінді біражола орнықтырып тастау ісін жүргізіп отыруына қарамастан қазақ даласының әлі де ондай сенім тұңғығына біражола батып кетпегенін айтты. «Мұсылмандық әзірше біздің жанымыз бен қанымызға біражола сіңін болған жоқ. Ол болашақта халықты болшектеп әкету қаупін тудыруда», – деп жазды Ш.Уалиханов[14].

Жоғарыда мәселе тек Шоканның өз заманындағы қоғамдық қатынастарға көзқарасында, ұстанған саяси бағыт-бағдарында ғана емес, ең бастысы – қазіргі адамдық қауымдастықтар, қазақ қоғамы үшін мұра етіп қалдырған сабақтарында деп айтылған еді. Шоканның ғылыми, саяси көзқарастық, мәдени мұрасы мен оның халқының бүгінгі мүддесі арасында үзілмейтін байланыс бар. Оның азаматтық, саяси ұстанымы оны тереңнен танып білуді және бүгінгі тіршіліктің негізіне алуды қажет етеді. Ғалым құлдылығы жағынан қазіргі адамзат үшін өте маңызды мұра қалдырды. Неге біз Батыстың, Шығыстың, Американың, Жапонияның ғалымдары мен даналарының ілімдерін неше ғасыр өтседе бүгінгідей қарап оқымыз, оқытамыз? Олар барын жаза, айта, насихаттай, көрсете білген. Ұрпақтан ұрпаққа берілетін білімнің мазмұнына айналдырған. Солардың ешқайсысынан кем түспейтін, жан-жақтылығы және нақтылығы жағынан бірқатар мойындалған ғалымдардан асып түсіп жатқан Шоқан Уалиханов әлі күнге халқы арасында негізінен ағартушы ретінде дәріптеліп келеді. Көп жағдайда ол басқа озық ойшылдардан сабақ алушы, солардың ықпалымен ойшыл дәрежесіне көтерілуші ретінде бейнеленеді. Ал әлеуметтану ғылымын негіздеуші О.Конт пен Г.Спенсер, әлеуметтану классиктері М.Вебер, К.Маркс, Э.Дюркгейм, тағы басқалары өздеріне дейінгі ғылым мен ілімдерді жасаушыларды оқымады ма, үйренбеді ме, керегін олардан алмады ма?

Өзіне дейінгіні білу, оған сыни көзқараспен қарай отырып, алға жылжыту кез келген ғылым саласы үшін заңдылық. Дәл солайша Шоқан да өзін өсірген ерекше дамытушы ортаның бірерінің бәрін дарындылық пен зор талаппен алды, өз білімі мен тәжірибесіне айналдырды және оны өзіне тиесілі, өзі жасаған шығармашылық еңбегінің қайнар көзі етті. Шоканның зерттеуші ғалым ретіндегі даралығы оның достары мен әріптестері тарапынан сол кезеңде жеткілікті айтылған. Алайда оны жете түсінуге ғасырлар бойы санамызға сіңген «іні халық», «үйренуші халық» психологиясы әлі де бөгет болып келе жатқанға ұқсайды.

Сонымен, Шоқан ілімдері ХХІ ғасырлық басындағы әлем және тәуелсіз Қазақстан елінің халқын неге бағдарлайды, неден сақтандырады? Тақырып логикасына бағынсақ, әңгіме қазіргі заманғы дін мен саясаттың арақатынасы, діни сенімнің өзінің мән-жайы туралы болмақ.

Әлеуметтанулық, саясаттанулық тұрғыда қазіргі шындықтарға көз жүгіртсек, біз төмендегідей жағдайларды байқаймыз:

- ғасырлар бойы қалыптасып, «әлемдік діндер» аты мен мәртебесіне ие болған діни сенімдер адамзаттың жартысына жуығының санасына, тіршілік мәдениетіне еніп, барған сайын қанатының астына жүздеген, мыңдаған, миллиондаған адамдарды тарта түсуде;

- «дәстүрлі емес» діни құрылымдар жарыса қимылдап, саны тез артып, өз сенімшілерінің қатарын көбейту мақсатында аянбай, тіпті, шұғыл қимылдар мен айлалы әдістерді кеңінен жолға қоюда;

- дәстүрлі және дәстүрлі емес діндер мен құрылымдардың, бірлестіктердің іштей жіктелуі жиі байқалып, тарамдалып, өздерінің ішкі қайшылықтары мен келіспеушіліктері бой көтеріп, сенімшілердің төзімсіздігін қоздыра түсуде;

- қазіргі діндер өзінің насихатында, іс-әрекетінде ғылым мен технологияның, психологияның, ақпараттық жүйенің ең озық нәтижелерін қолданатындықтан, олардың жастар үшін тартымдылығы мен ықпалы артуда;

- қазіргі заманғы діндер материалдық – базалық жағынан барынша институционалдан, басқару, ұйымдас-тыру менеджменті жоғары;

- мемлекеттің пайда болумен байланысты діндер мен діни сенімдер саясат мақсаттарына бағытталып, бағдарланды. Біздің түсінігімізше, қазір оның саясаттандырылуы көлбеу және вертикальды тұрғыда бұрын болмаған деңгейге көтерілді;

- сенімшілер қоғам мүшелері болғандықтан және діни институттар мен құрылымдар мемлекет қойнауында қызметін жасап отырғандықтан, оның үстіне сенімшілер қатарының тез артып отырғанына байланысты діннің мемлекеттен, мемлекеттік саясаттан бөлінуі көп жағдайда шартты сипат алууда;

- діни сенімнің мемлекет пен мемлекеттік және мәдени қызмет субъектілерінің арасына кең таралуына байланысты мемлекеттің зайырлығы, оның қадағаланын сақталуы проблемалық жағдайға келуде;

- атеистік идеологияны басшылыққа алған Кеңестік (советтік) қоғамның ыдырауы, оның орнында жаңа құрылған жас мемлекеттердің транзиттік кезеңдегі рухани-идеологиялық қиындықтары жағдайында керемет белсенділік танытқан шет елдік миссионерлер, олардың діни насихатының қаржылық және

технологиялық қуаттылығы бұл аймақтарды тез арада көпжақты құдайландыруға мүмкіндік берді. Оған діни сенім бостандығы қолына тиген орта мен ішкі діни құрылымдар насихатшылардың іс-әрекеті қосылып, жас тәуелсіз мемлекеттерді діншілдігі жағынан гасырлар бойы тамырланып алған еуропа сияқты әлемдік өңірлер қатарына жеткізіп үлгерді;

- ең бастысы, әлемдік саяси ойыншылардың өздеріне тиімді жаңа ықпал аймағын жеңін алу үшін ең алдымен психологияландыру мәселесіне акцент жасап, сананы жаулап алу арқылы қол жеткізу мәселесін бірінші орынға қойып отырғандығы. Сол себепті жастар ортасына діни «стратегиялық ықпалды құрал» арқылы ықпал ету бүгінгі әлемдік саясаттың, оның субъектілерінің назарындағы мәселе;

- қазіргі Қазақстан бірқатар әлеуметтік, саяси, идеологиялық, мәдени мәселелердің түйіліскен қоғамдық кеңістік. Соның бір қыры – өмірінің бастапқы кезеңін «орыстандыру» дәуірінде өткізген ұрпақтың және қазіргі жаһандану жағдайында есеюші жастардың қазақилану ниеті мен ісін бірқатар жағдайда мұсылмандыққа бет бұру үдерісімен байланыстыратыны.

Қазіргі жағдайда діни сенім аясында жасалатын адамның адамға қарсы жойқын әрекеті, төзімсіздігі «діни экстремизм және терроризм» деген ат пен мәртебеге ие болды.

Түпкі пайымын түсіну қиын, қазақстандықтарды «демократияға» үйретуші бірқатар «қамқоршылардың» арқасында, елдегі заң шығарушы институт субъектілерінің кейбір «діни мәдениеті жоғарылардың» көмегімен діни сенім еркіндігіне қатынасты мемлекеттік заңның солқылдақ тұстары аз болмады. Соның салдарынан бірқатар радикалдық діни бірлестіктер ықпалы ел ішіне еніп, жаңаланып, тамырлана бастауына жол берді. Әртүрлі діни сенім соңынан ергендер арасында фанаттық сенімнің алыпбарушылары қатары өсті. Бірқатар жастар теріс ниетті діни құрылымдардың тұзағына түсті. Алыс шетелдерінің кейбірі үшін қазақ елі діни экстермистерді «өсіруші» ортаның бірі болып көріне бастады.

Сонымен бірге, гасырлар бойы дәстүрлі діндердің отбасылары мен қауымдастықтардың мәдени тіршілігі және көңіл-күйімен үйлесім кетуімен байланысты, әдебиет пен өнерге, сәулет саласына рухани, идеялық негіздердің бірі ретінде жасаған ықпалы, моральдық нормалық ережелерінің адамдар арабайланысына тигізген жағымды құбылыстары арқылы дін қоғамдық мәдениеттің маңызды саласы ретінде бекіп, орныға түсті. Табиғаттың ғылыми ашылған және ашылмаған сырлары мен үрейлендіруші күштері алдында адамдардың өзінің әлсіздігін, дәрменсіздігін сезінуі де жалғасуда. Кінә мен қайшылықтары көбеймесе азаймаған бұл заманда адамдар әлі де жан-дүниесінің тазаруын, іздеген арманына жақын бола түсуін қалайды, соған себепші болар бір жасырын құдіретті құбылыс бар деп сеніп, оған өтініш жасайды, табынады. Айналасындағы жандардан жасырын ішкі сырын сол күш «алдында» жайып салып, одан қайырымды, ізгілікті жауап күтеді. Әсіресе жаны қиналған шақтарда жанынан табылар, қолдап, қорғайтын бір тылсым қуат көзінің болғанын қалайды, оның өз қалауынан туындаған елесіне, символикалық құбылыстарына жалбарынады.

Тағы бір атап айтар жай, діни сенімге бой ұрған қазіргі жастардың барлық ізгіліктің, адалдықтың, адамгершіліктің көзін тек өзінің діни сенімінен іздейтіні. Білімнен емес, айналасындағы тірі жандар қатынастары мен тіршілік нормаларынан, мемлекет саясатынан емес. Бұл жағдай үлкен ойландыратын және болашақ үшін қауіпті құбылыстың бірі деп санаймыз. Неліктен солай? Айналасындағы ересек адамдар соншалықты өзара жатсынуға ұрынды ма, оқуы барысында білімнен іздегенін тауып болмай, мұғалімі ұстаздан гөрі «жан алғыш азәзілге» ұқсап кетті ме, мемлекет ісін жүргізушілер бейнесінен отаншыл, іскер, жастар мәселесін тиімді шешушілерді емес, айтқаны мен істегені арасында зор алшақтығы бар немқұрайдыларды көрін түнілді ме...

(Мәселе арнайы және мүдделі, компетентті зерттеулердің қарастыратын өзекті құбылысы екеніде дау жоқ). Жастар мен ересектердің арасында кездесетін осындай әлсіздік-психологиялық ахуал, жылы-жылы сөйлеп, сеніміне кіріп, жан-дүниесін жайлап алатын діни агымдар мен бірлестіктер үшін табылған алғышарт, еркін әрекет кеңістігі. Осындай өмірлік құбылыстарға айналасындағы ересектердің немқұрайдылығы немесе әлеуметтік, саяси бейқамдығы бірқатар жастарымыздың санасына енген елес артынан еріп, адастырар жолға түсіп, одан қайта шығу мүмкіндігінен айрылып қалуларының себептерінің бірі. Білім, мәдениет, саясат саласы қызметкерлері арасындағы әсіре діншілдік барынша қауіпті.

Назар аудармауға болмайтын және қазақ ұлты, қазақстандықтар болашағында орны толмас өкінішке соқтыруы мүмкін жағдайдың бірі – көптеген жастар мен ересектердің әртекті діни сенімдер идеясы тұңғышына сінісіп кете баруы. Осы негізде ұлттың тарихи күрестер барысында қол жеткізіп қалыптастырған біртұтастығы мен бірегейленуінен айрылып қалу мүмкіндігі. Күнделікті тіршілік тауқыметтері соңында жүрін, жаңа ғана тәуелсіздікке жеткен халықтың ендігі жерде іштей өзін-өзі іргітп жіберуі ата-бабалар мен ұрпақ алдындағы қылмыс болар еді.

Өкінішке орай, бірқатар зиялылар арасы өздерінің еркін алған сезімдердің жетегінде жүріп, бұл

мәселеге өз мәнінде назар аудармауда. Сол арада жат ниетті діни бағыттар мен бірлесіктер біршама істерді тындырып та үлгерді.

Атын атап, түрін түстеп жатпағанның өзінде барлығы 17 миллион халықты 40-тан астам діндер мен бірлестіктер, 4000-нен астам діни институттар мен құрылымдар құрсаулап қоршап алды. Халықтың үштен бірі жастар, жиырма пайызына жақыны егделер. Батыстық интегризм мен мұсылмандық фундаментализм қазақ даласын өздерінің жарысының кеңістігіне айналдырып алды. Міне, діндердің саяси бағдарлануы деп осыны айт! Қала жайын тындырып болған исламдық емес діни секталар мен деноминациялар, культтер ауыл-ауылды, жастарының саны баршылық аймақтарды аралап, еппен баса жүріп, аңқау, сенгіш жастар мен ересектердің есін алып, санасын шырмап-матаумен айналысуда. Ал жергілікті мемлекеттік мүддені іске асырып, бақылаушы тиісті орындар субъектілері болса, сенім еркіндігі заңының «сенімді» қорғаушылары ретінде ондай құбылыстарға тиісті мән бере бермейді. Мектептің де, көптеген ата-аналардың да «сен тимесең мен тиме» ұстанымы шет елдік және жергілікті миссионерлер үшін қолайлы. Діншіл «кәрі» құрылық Еуропа ғылым мен білімнің ықпалымен секуляризациялану (діннен іргесін аулақ салу) процесіне аяқ басып, мектебін оқушылардың теологиялық ойлауынан арылту ісіне кірісіп жатқанда, біздің еліміз батыстың өтіп бара жатқан шындығы толқынының ішіне бойлауда.

Қазақстандық сенімшілер арасында басымдық сипат алушы Ислам дініне келетін болсақ, бұл тұста да ойландыратын әлемдік тәжірибелер бар. Бірқатар Орталық және Оңтүстік Азия, Африка елдеріндегі ислам сенімшілерінің өзінің ішкі жіктелуінің ауыр салдардарға әкелін отырғанына бүкіл әлем куә болуда. Айталық, Ирак еліндегі ислам дінінің екі бағытын ұстанатын суниттер мен шейхтер өзара жауласып, біріне бірі қарсы террорлық әрекеттерді қолданып тоқтатар емес. Сөйте отырып елдің біртұтас ел болып сақталуына өз қолдарымен, өз еріктерімен қастандық жасап отыр. Шет елдік мүдделер үшін бұл өте қажет, қолайлы халықты іштен іру құбылысы. Африканың ең ірі, іргелі мемлекеті Египеттің де ішкі берекесінің кетуіне бір ел үшін бірегей діни болып табылатын ислам дінінің әрқелкі бағыттарына сенушілер арасындағы қайшылық пен әлеуметтік, саяси қайшылықтың үндестік табуы себепші болуда. Саясат пен діни фанаттық сенім ынтымақ тапқан жерден өркениет іздеудің өзі мәңгісіз екені тарихты қойып қазіргі заманда өзін дәлелдеуде.

Бір қарағанда бір діни сенім сенушілерін бірлестіріп, басын қосып, бір әлеуметтік тұтастықты қалыптастыруға ықпал етуге тиіс. Ірі діндер ретінде қазіргі Қазақстан жағдайындағы ислам, христиан дініне қатынасты ресми ұстаным да осыған мензейді. Алайда ондай тұтастанудық қарсыластары да баршылық. Ондай ұстаным мен саясат діни институттары кадрларының да ұстанымымен, олардың төзімділік пен ірітушілікті айыра білуімен, діни қызмет мәдениетімен де байланысты. Жалпы алғанда, жаңа Қазақстан жағдайында бұл салада компетентті ғылыми-танымдық, саяси сараптамалардан өткізіліп отырылуға тиісті мәселелердің шоғырланып қалғаны анық. Осы орайда ғылыми-танымдық, саяси-танымдық талаптарды бұлжытпай орындай алатын, өзінің жекебастық ұстанымдары мен көзқарасына тәуелсіз объективті зерттеулерді іске асыра алатын білікті ғалымдардың ролі арта түсуде.

Мемлекеттік хатшы Марат Тәжиннің 2013 жылдың көктемінде Астана қаласында өткен ұлттық тарихты зерделеу жөніндегі Республикалық кеңесте «Ұлттық тарихы жадыны сақтап қалу – өз-өзінді сақтап қалудың жалғыз жолы» атты баяндамасында жаңа әлеуметтік-саяси жағдайда ұлттың жаңа дүниетаптымын қалыптастыруды басты бірінші міндет етіп қарастырды. Онда планета құндылықтарының мылтықсыз майданы жүрші жатқан қазіргі жағдайда тарихи жадыны сақтап қалу өзінді өзін (мәселе мемлекеттің сақталуы туралы болып отыр) сақтап қалудың жалғыз жолы деп атап көрсетілген[15]. Осы тұрғыдан қарағанда да Шокан ілімі мен қалдырған рухани-саяси мұрасы қазіргі қазақстандық қоғам үшін барынша маңызды.

Қорыта айтсақ, Шокан Уалиханов бүгінде бізбен бірге, оның ілімдері тек қазақстандық қоғам үшін ғана емес, әлемдік қауымдастық үшін де өзекті. Егер бүгін саясаткер, агартушы, зерттеуші ғалым Шокан арамызда болса, «Есінді жый, халқым! Асыра сілтегеннің арты жақсы болмайды, қырағылығыңды жоғалтпа!» деген болар еді.

1. *Архив Чокана Уалиханова, ф. 23, оп. 1, д. 4. -Л. 17а.*
2. *Бұлда сонда. -Л. 18.*
3. *Уалиханов Ч.Ч. Сочинение -СПб., 1904. -С. 63-64.*
4. *Бұлда сонда. -С. 195.*
5. *Бұлда сонда.*
6. *Бұлда сонда. -С.199.*
7. *Бұлда сонда. -С. 196-197.*
8. *Бұлда сонда. -С. 198.*
9. *Бұлда сонда. - С. 433.*

10. Сметзер Н. Социология. – М., 1994. – С. 489-492.
11. Валиханов Ч.Ч. Сочинение. – СПб., 1904. – С. 10.
12. Бұлда сонда. – С. 11.
13. Бұлда сонда. – С. 10.
14. Валиханов Ч. Избранные произведения. Под ред. академика Академии наук Казахской ССР А.Х. Маргулана - Алма-Ата, 1958. – С. 194.
15. Тәжсин М. Ұлттық тарихы жадыны сақтап қалу – өз-өзіңді сақтап қалудың жалғыз жолы // «Қазақ» газеті. -21-28 маусым, 2013 № 25-26. -3 бет.

Резюме

В статье рассматриваются политические взгляды Ч.Валиханова. При этом уделено внимание недостаточно изученным и дискуссионным вопросам.

Summary

In article Ch.Valikhanov's political views are considered. The attention to insufficiently studied and debatable questions is thus paid.

МОЛДА ҚОШЫҚ ДАТҚА: САЯСИ ДҮНИЕТАНЫМЫ

**Б.Сманов – ҚР Ұлттық ғылым академиясының корреспондент-мүшесі,
Халықаралық Ш.Айтматов академиясының академигі, педагогика ғылымдарының докторы, профессор**

Халық тарихындағы үлкен бір дәуір, әсіресе, соңғы үш жүз жылдан астам уақыт Ресей империясына қараған жылдар үлесіне тиетінін, осы кезендердегі келін-кеткен бірнеше ұрпақтың тыныс-тіршілігі, тұрмыс-талайы патшалық Ресей тұсында да, одан кейінгі кеңестік қызыл идеология үстемдік құрған кезеңде де біржақты империялық мүдде тұрғысынан бұрмаланып көрсетілгені белгілі. Айталық, азаттық жолындағы күрестерге де, еркіндік үшін болған ұлттық көтерілістерге де кеңес саясаты басқаша сипат беріп келді. Тіпті, кейде ондай қозғалыстарды құпия түрде тұншықтырып жаншып тастап, аталмай қалып жатқан кездер де болды. Сол тұстарда патша өкіметі саясатына қарсы шығып, қол бастаған батырлар, ел бастаған көсемдер мен сөз бастаған шешендер басбұзар, бүлікші, қаракшы, қанішер, бұзық, ел арасына от жағушы, атақсұмар, лаңкес, тыңшы, қоғамға жат элементтер ретінде сипатталып, олардың халық алдындағы абырой-беделін мейлінше төмендетуге тырысқанын көреміз.

Туысқан қырғыз халқының ұлы ақыны Токтағұл Сатылғанұлы жыр алыбы Жамбылға:

*Аулие-Ата сенін шаарың, менін шаарым,
Қыдырып қазақ элин келдим баарым.
Азапты сен да тарттың, мен да тарттым,
Ажыдаһар салған әле бизге заарым.*

*Сурасаң Токтағұлдан ушул алды,
Қордұқтан қол, бутума кишен салды.
Қайраттан, ақун Жамбыл, тайманбағын,
Жаратқан алат экен чымын жанды,* – деп айтқанындай, мұны біз ел жадында сақталып келген халық

ауыз әдебиеті үлгілері мен жыр-дастандарды сол кезендердегі патшалық Ресейдің ресми мәліметтерімен, мұрағат деректерімен салыстыра зерделгенде анық аңғарамыз. Мұндай келеңсіз жағдай басқа да бұратана халықтардың басынан аз өтпеген. Оны мерзімді баспасөз беттерінде жарияланып жүрген материалдар дәлелдейді.

Мәселен, күллі түркі жұртының тұтастығын ойлаған қайсар қайраткер Мұстафа Шоқайдың: «Ұлтқа пайдалы адам болғыңыз келсе, бәрінен бұрын орыс өкіметінің атамекеніміздегі жер саясатын мұқият зерттеп үйренуге тырысыңыз. Сізге не істеу керектігін осы саясаттың өзі-ақ көрсетіп береді», – деген сөзін ойға алған сайын сонау Дағыстанда Қапқаз халықтарын басқарып, орыс отаршыларымен жиырма бес жыл бойы соғысып өткен имам Шәміл жарықтық еске түседі. Ол орыс әскерілерінің қолына тұтқынға түскенде таулық жерлеріне арнап қоштасу хатын жазды. Бұл 1859 жыл еді. Хат авар халқының данышпан ақыны, Лениндік сыйлықтың иегері Расул Ғамзатовтың әкесі, халық ақыны Ғамзат Цадасаның қолында сақталыпты. Сол тарихи хатта әйгілі күрескер: «Менің таулықтарым! Жалаң, жайдақ болса да

сонау бір жартастарыңды жақсы көріндер. Олардың сендерге жасаған қайыры да аз шығар, дегенмен, оларсыз сендердің жерлерің өздеріңдікі болмас еді, ал жер болмайынша таулықтардың еркіншілгі болмақ емес. Сол жер үшін қыркысыңдар да, сактандар оны. Сендердің қылыштарыңның сынғырын естіп, менің кабірдегі ұйқым тәтті болсын», – деп жазыпты. (Р.Ғамзатов. Менің Дағыстаным. – Алматы: «Жазушы», 1973). Рас. Өзі де солай болды. Одан кейін де өршіл рухты тау халықтары қылыштарының сынғырын имам Шәміл талай рет естіп жатқан болар.

Осы тұста патшалық Ресейдің көрші жатқан елдерді отарлау үдерісінде Қапказ таулары мен Орта Азия, Қазақстан аймағын мекендейтін бүкіл иісі мұсылман жұрты да бұлқынып көтеріліп жатқан еді. Мұнда, әсіресе, екі жақты езгіге шыдай алмаған ұлан байтақ қазақ даласы әр тұстан орыс басқыншыларына, олардың оздері тағайындаған жергілікті жерлердегі билік өкілдеріне қарсылық көрсетті. Ол қарсылық XIX ғасыр басынан бері азаттық үшін, еркіндік үшін қаншама жылдарға созылған толассыз күрестерге, қарулы қақтығыстарға, жойқын соғыстарға ұласты. Мәселен, қазақ жерінің батыс аймақтарындағы Жоламан Тіленшіұлы, Дәуіт Асауұлы, Аркадағы Кенесары мен Наурызбай Қасымұлдары, Исатай Тайманұлы, Махамбет Өтемісұлы, Жем бойындағы Есет Көтібарұлы. Сыр бойындағы Жанкожа Нұрмұхаммедұлы, Жетісуда Тойшыбек Қасаболатұлы, Сұраншы Ақынбекұлы, Сыпатай Әлібекұлы, Оңтүстіктегі Мұсабек Қалдарбекұлы, Ташкенттегі Молда Қошық датқа Тоқбайұлы, тағы басқалардың Ресей отаршылары мен Хиуа, Қокан хандықтарына қарсы күрескен ерліктері тарихи деректерден, халық ақындарының шығармаларынан, ел аузындағы аңыз-әңгімелерден белгілі.

Қокан хандығы билігіне қараған қазақ аймақтарындағы қалың бұқара халық ханның жергілікті жерлерге жіберген зекетшілері мен салықшыларынан қатты қысым көрді. Салықшылар еңбекші елді ашықтан-ашық тонау мен зорлық-зомбылықтың сан алуан түрін істеді. Алым-салықтан бас тартқандарды ауыл-аймақтарынан, елді мекендерінен бездіріп, адамдарын Қоканға қара жұмысқа айдады, көпшілігі құл есебінде сатылды. Осындай қатал тәртіп пен әділетсіз билікке наразы болған ел хандық жүйеге қарсы жиі-жиі күреске шықты. Мұндай наразылықтар Шу өзені бойын, Әулиеата, Ташкент, Шымкент, Түркістан, Арыс, Мерке, Сайрам, Шолақкорған, Жанакорған, Сыр бойы, Жетісу т.б. аймақтарды қамтыды.

Сол тұста Ташкент шаһарында болған осындай алғашқы ашық көтерілісті Молда Қошық датқа басқарған болатын. Бұл кезде Молда Қошық қаланың он екі қақпасына қойылған әскери күзеттің басшысы қызметін атқаратын. Ол Ташкент бегі Қанағатшах пен Қоканның Құдиярдан кейін болған ханы Мәлләбектің жауыздық іс-әрекеттеріне, қарапайым халыққа жасаған зорлық-зомбылықтарына қарсы екі мыңдай қала тұрғыны мен жеті жүздей қаруланған сарбаздарын көтеріп, ашық шайқасқа шықты. Олар күшбегінің салтанатты сарайын бірнеше рет зенбірекпен атқылап, тас-талқан етті. Нәтижесінде, Ташкенттің Бесағаш, Қаймас, Жолбарыс, Қокан, Қашқар, Ләззак, Қарасарай, Сағдат, Шағатай, Көкше, Самарқан, Қамалан секілді он екі қақпасын түгелдей қоршауға алып, Қанағатшахты он күн тұтқында ұстайды. Сөйтіп, залым басшыны бүкіл елдің көзінше аяғына жығылдырып, жиылған қала халқынан, қалың көпшіліктен кешірім сұратады. Оған қолына құран, нан ұстатып, оның әрқайсысын үш-үш реттен сүйгізіп, бұдан былай жазықсыз момынды жазаламауға, қинасиз жандарды айыптамауға Алла атымен ант еткізіп, сол жерде елдің талабын орындатады. Бұл жайында Шымкенттік қалагер Момбек Әбдікәдімұлының тарихи оқиғаларға мұрағат деректеріне негізделген «Естемес би» романының «Ташкентте Молда Қошық көтеріліс бастады» деген бесінші тарауында егжей-тегжейлі баяндалған. Мұнда Молда Қошықтың Бұхарада жеті жылдық «Мір-Араб» медресесін бітіргені, оның діні іліміне өте жетік адам болғаны, орыс тілін еркін меңгергені, Құдияр ханның тұсында Ресейде екі жыл елші болып қызмет еткені, Ташкент даруғасы болғаны, ал Ташкент көтерілісінен кейін хан әскерінің бас қолбасшысы (Әмір-Ғаскер) болғаны айтылады.

Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор Серік Қирабаев «Егемен Қазақстан» газетінің 2009 жылғы 9 қаңтарында жарияланған «Естемес би» атты мақаласында Молда Қошық датқаның жанкиярлық ерлігін, асқан көрегендігін, әскербасылығын, жалпы жан-жақты дарындылығын ерекше атайды. Ол осы орайда: «Қокан хандығының билігі – оңтүстік қазақтарының отаршылдықта көрген қиянатының ең бір сорақы беттері. Адамды кісілік қасиеттерінен айыратын, азаматтың жазықсыз қапын төгетін, әнеңдерге деген зорлықтың неше түрлі алуандық түрлерін қолданған, қолындағысын тартып алып, жалпы жұртты зар еңдеткен жандеттік тәртіп орнатқан бұл хандықтың сыры тарихтан белгілі», – деп түйін жасайды.

Аталған романнан датқа туралы, қазақ халқының Қокан хандығы билігі тұсындағы өмірінен орын алған біраз деректерге, Ферғана, Қокан мұрағаттарынан алынған құнды мұраларға ден қоямыз. Сонымен

оның одақтасы болған орыс-казак жасақтарына қарсы қарулы көтерілістер ұйымдастырып отырған. Мұнда Дәуіт атақты күрескер Асау батырдың ұлы екенін айтқан жөн. Сұлтан М.Тәукеұлы орыс-казак әскерілерінің көмегімен Дәуітке қатысты ауылдарды, елді мекендерді талқандап, малдарын тартып алған. Одан соң Дәуіттің отбасын тұтқындап, Орынборға айдаған. Ал өзі қандықол отаршылдар мен олардың жергілікті жердегі құйыршықтарына ұстатпай аман шығып кеткен. Д.Асауұлы бүгінде халқын, елін, жерін қастерлеген басқа да отаншыл қайраткерлер секілді туған жер, өскен ел үшін басын бәйгеге тіккен күрескер санатында аталады.

Жалпы, осы кезеңде қазақтың кең байтақ жеріне әр түрлі мемлекеттердің (Қоқан хандығы, орыс, ағылшын, қытай т.б.) көз салуы, одан дәмеленуі; біздің аймағымыз бен оның материалдық байлықтарына қызығушы сыртқы күштердің өзара таласы, бәсекелестігі; орыс империясының батыс пен солтүстіктен бастап шекара бекіністерін сала бастауы, шекара сызықтарының әлі белгілене қоймауы; туысқан адамдардың екі мемлекет аймағында бөлініп қалуы; қазақтардың ел еркіндігін, бостандықты, тәуелсіздікті аңсауы; Ресей отаршылдарының жергілікті халықты әскери күшпен бағындырып, қазақ жерін, қала берді бүкіл Орта Азияны мекендеген Түркістан жұртын басып алуы секілді жайттар халықтың назарын аударып, ерекше толғандырды.

Сондықтан Түркістан аймағын уыстан шығарып алмауды ойлаған патшалық Ресей де аса сақтықпен, білгірлікпен отарлау саясатының құйтырқы жоспарларын жасап, айла-тәсілдерін түрлендіріп отырды. Бұл жөнінде II Александр патша көп ойланып, көп толғанып, өзінің досы, Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы К.П.фон Кауфманмен ақылдаса келе, аймақтың атақты адамдарын, елдің бетке ұстар беделді басшыларын, датқаларын сол кездегі Ресей астанасы Петербургқа шақыруды, сөйтін, оларға сый-құрмет көрсетуді, солайша олардың көңілін табуды жөн санайды. Сондай амал арқылы толқып тұрған елдің наразылық көтерілістерін басуды, жұрттың қарсылығын тоқтатуды, аймақтың тыныштығын сақтауды, дипломатиялық айламен отарлауды, осындай жолмен өлкені оңай басып алуды камтамасыз етуді ойластырады. Бұл ресми шақыртуға барша түркі жұртынан жеті адам лайықты деп табылады. Олар – казак даласының бес датқасы, атап айтқанда, ең алдымен, аталған өкілдердің басшысы ретінде шанышқылы Молда Қошық датқаны, сосын құрамында – жаңыс Момынбек датқа, қанлы Әкімқұл төре, сыйқымнан Құдайберген датқа, қоңыраттан Қоныс датқа, өзбектен Марқа қази, қырғыздан Бәйтік датқа сынды түркі ұлысының атақты игі жақсылары мен беделді адамдары болды.

Петербургқа барған алғашқы күні датқаларға Ұлы императордың өзі қонақасы беріп, құрмет көрсетеді. Одан кейінгі күндері патша мен оның айналасындағыларға дәм беру салты басталып, бірінші күні Әулиеаталық Құдайберген датқа дастархан жаяды. Астан кейін императорға сый-сияпат жасалады. Ақ патшаға қонақасы беру, сый-құрмет көрсету рәсімі жеті күнге созылады. Соңғы жетінші күнді әдейі Молда Қошық датқа алады. Бұл қорытындылаушы күні еді. Оның үстіне, әйгілі датқа Ресейде бұрында екі жыл елші қызметін атқарған, орыс тіліне де жетік. Молда Қошық өзінің беретін қонақасына ұлы мәртебелінің жұбайымен келуіне өтініш жасайды. Патша ағзам келісімін береді. Салтанатты дастархан басында Молда Қошық ақ патшаға қарата арнау сөз сөйлейді:

– Ұлы мәртебелі ақ патшам! – дейді де, басын игендей ишара танытып, тілмашсыз, орыс тілінде халықтың хал-ахуалын баяндайды. – Мұндай жайды біз айтпасак, кім айтады? 1863-1864 жылдары генерал М.Г. Черняев отряды Қоқан бекіністері – Созак, Түркістан, Әулиеата, Шымкент, Шолаққорғанды басып алды. Елдің күйі қайыршылық жағдайға түсті. Оның үстіне, генерал әскерлерінің істегені – зорлық-зомбылық, зұлымдық-жауыздық...

– Аса мәртебелі император! Генерал М.Г. Черняевтің отряды құрамындағы Н.А. Веревкин жасағы Түркістанды 1864 жылы 11-шілдеде алғанын есіңізге сала отырып, ел ішінде үлкен дүрбелең туғызған әскери жорықтар, қақтығыстар жиілеп бара жатқанын назарыңызға салуға мәжбүрмін. Қарапайым халық сыйыншы, зиярат ететін қасиетті мекен Қожа Ахмет Иассауи кесенесін Н.А. Веревкин зеңбірекпен 12 дүркін атқылатты. Кесене қабырғасының 11 жерін зақымдап, жарамсыз халге түсірді. Соның салдарынан орыс әскерлері жергілікті халықтың жаппай қарсылығына тап болды. Қазақтардың орыс халқына деген өкпесі, ошпенділігі күшейді. Патшалық Ресейден қазақ елі мұндай зұлымдықты күтпеген еді. Оның үстіне, Қоқан хандығынан корген азабы, зорлық-зұлматы да аз емес...

Молда Қошық датқа елінің жағдайын, генерал Черняев әскерлерінің жауыздығын, отаршыл қолбасшының шектен тыс қатыгездігін, имансыздығын баяндай келіп, өз өтініштерін жеткізеді.

Датқа сонда мынадай талап-шарттар қояды. Олар: Жергілікті халықтың діни сенім-нанымына тиіспеу, оны шектемеу; жергілікті халықтардың әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерін бұзбау, оған араласпау, оларды пайдалануға мүмкіндіктер жасау; қазақтардан әскерге адам алмау; соғыс зардаптарын көрген елден

бірге мұрағат сөрелерінде шаң басып көміліп жатқан, осы күнге дейін беймәлім болып келген бізге таныс басқа да айтулы есімдердің тағдыр-талайы, өмір өткелдері туралы тың мәліметтермен танысамыз.

Мұны әдебиетші-ғалым Сәттар Өмірзақов откен жылы ғана тапқан Майлықожаның «Молда Қошық датқанын асында айтқаны» атты толғауынан да анық байқаймыз.

Ақынның:

Тең бе еді Молда Қошық кісіменен,
Теңгерші қылып откен ісіменен
Батырбасы Ташкентте болып еді,
Қылыш, мылтық, найзаның ұшыменен
Жүз елу тән патшаның ұнауында,
Оның сөзін еш екі қылмауында.
Қырық мың ләшкер ілескен Батырбасы,
Қырық шілтен жүрген шығар шылауында,
Алтын жүген ауырлап ат басында,
Алды болған алаштың датқасында.
Көшпелі қазақы адам болып жүрті,

Талас қылған Ташкенттің қауласында, – деуінен аталған романға негіз болған тарихи деректердің шынайылығына көз жеткізе түсеміз. Молда Қошық датқаның Батырбасы ретіндегі ел алдындағы ерен ерлігіне, қайсар қайраткерлігіне тәнті боламыз.

Жыр дүлдүлінің бір жарым ғасырдан астам уақыт бойы жарық көрмеген осынау толғауының мазмұнынан да шығарма кейіпкерінің ақ патшаның алдында абыройы аса жоғары болғанын білеміз. Өйткені бұл жайт жайдан-жай емес еді. Молда Қошық датқа Қокан бектеріне, орыс отаршылдарына қарсы күрес-терді басқарғаны. Сыздық төре, Рүстембек өзбек үшеуі бірігіп інеп құрып, Ташкентті генерал В.Г. Черняев шапқыншылығынан қорғауға белсене қатысқаны, Шымкент шаһары үшін (1864 жылғы 14, 15, 16 шілдеде), Иқан жеріндегі (1864 жылғы 4, 5, 6 желтоқсандағы), Алматы маңындағы Ұзынағаш түбінде 1860 жылдың күзінде, дәлірек айтқанда 21 қазанда болған орыс басқыншыларымен болған сұрапыл шайқастарда қол бастағаны бірқатар тарихи құжаттарда аталады. Ол Сыпатай, Сұраншы, Тайшық, Сыздық төре, Тойшыбек, Байсейіт, Байзақ секілді т.б. ел қорғаушы батырлармен бірге қолбасшы ретінде жанқиярлық ерліктерімен көзге түсіп, үлкен абыройға бөленген аса көрнекті тұлға. Ол халық арасында Батырбасы, Ләшкербасы, Датқа, Молда-би, Айдаһар деген лақап аттармен белгілі болған.

Бұл жайында, яғни Қокан ханының қыспағы туралы және орыс басқыншы-отаршылы Н.А. Веревкин-нің сойқан соғыспен Түркістанды жаулап алғанын алаш қайраткері Міржакып Дулатұлы «Қазақ» гизетінде 1913 жылы былай деп жазыпты: «...Түркістан халқы 1864 жылы тағы да Қокан хандығынан бөлінуге талаштанып қараса да ретін таба алмайды. Ақырында көптен бір ханның қол астында белгілеп орныға алмай тұрған Түркістанды 1864 жылы 12 шілдеде соғыспен орыс полковнигі Веревкин алыпты. Сол жолы Түркістанды орысқа бермеу үшін хан Абылайдың шөбересі, Кенесары ханның баласы Сыздық төре де соғысқан екен...» (М.Дулатовтың «Хазірет сұлтан» атты мақаласынан алынып отыр).

Біздің жоғарыда Молда Қошық ақ патшаның алдында абыройы жоғары болғаны жайдан-жай еместігін айтуымыздың мәнісі мынада еді.

Орта Азия аймағындағы, әсіресе, Ташкент, Шымкент атырабындағы орыс отаршылдарына қиян-кескі қарсылықтар мен қарулы көтерілістердің, елдің жаппай наразылық-толқуларының жиі-жиі қайталануы, олардың басшыларының шынайы елжандылық іс-әрекеттері Ресей патшасы мен басқа да шет елдерді алаңдата бастайды. Мұны орыстың Ұлы императоры Александр Екінші өзінің Түркістан өлкесіндегі сенімді өкілдерінен, олардың ресми мәлімдеме жазбаларынан біліп отырды. Мәселен, Шоқан Уәлиханов «Ресейдің Хиуамен қарым-қатынасы» атты жазбасында: «Хиуа (хандығы) ашық жауласудан қауіптенетін секілді. Ол қокандықтардың бізге қарсы күресуге шақырған барлық ұсыныстарына жалтара жауап беріпті. Бізге өздерінің келіспеушіліктерін ашық білдіртпей, Хиуа бұрынғыдан да құпия түрде нұқсан келтіруге тырысып, біздің даламызға жансыздар мен зекет жинаушыларын жіберуді жалғастырып келеді. Сол арқылы орыстарға қарсы жеңіл ойлы қазақтардың ашық жаулық өшпенділіктерін қоздыруда. Кенесарының, Есет Көтібаровтың, Асауовтың және басқа қазақ бүлікшілерінің ашық көтерілісіне көмек көрсетуге уәде беріп, олардың бүлікшілік-бұзақылық ойларына қолдау көрсетуде. Оған қоса, олардың өкілдері 1853 және 1854 жылдары екі рет Түркияға барып, солардың қолдауына ие болған сияқты», – деп жазды (Ш.Уәлиханов, Алматы, 1985, 4-том, 189-190 беттер).

Бұл ресми жазбадағы аты аталмай, Асауов деп бүлікші ретінде көрсетіліп отырған адам – патшалық Ресей отаршылдарына қарсы шыққан, жергілікті халық наразылығы жетекшілерінің бірі – Дәуіт Асауұлы туралы айтылып отырғанын атаған жөн. Ол қазақ даласының Батыс аймағы сұлтаны М.Тәукеұлы мен

алынатын салықтардың көлемін азайту; жергілікті елдің азаматтық құқықтарын шектемеу; орыс отаршыларына қарсы күрескен, соғысқа қатысқан адамдарды жазадан босату; тұтқынға түскен ел қорғаушы түркі жұртының азаматтарын азат ету, тұтқыннан босату; тұтқынға түскен, абақтыға жабылған, қуғын-сүргінге ұшырап жер айдалған ел қорғаушы әскерлерді туған жеріне қайтару; діни-ағарту орындарын, мешіттерді, медреселерді, қасиетті кесенелерді қиратпау секілді маңызды талаптар еді.

Сонда Ұлы император ағзам Молда Қошықтың айтқан өтініш-тілектерінің бәрін қанағаттандыруға уәде береді де, орнынан тұрып, Молда Қошықтың қолын алады. Сол мезетте патша кеңсесінің қызметкерлері Молда Қошықтың иығына алтын жіппен тігілген зерлі шапан жабады. Мұндай боларын күтпеген Молда Қошық императорға, оның жұбайына өзі арнайы әкелген тарту-таралғыларын ұсынады. Бұл сый-құрметке дән риза болған II Александр Молда Қошықты құшағына алады да, Түркістан аймағының генерал-губернаторы фон Кауфманға қарап:

– Генерал-губернатор жолдас! Құрметті Молда Қошық мырзаға қандай сый-сияпат жасаймыз? – дейді.

Түркістан өлкесіндегі құдіреті күшті «жарты патша» атанған генерал-губернатор мына ойламаған жерде болған тосын қошеметке таңданғандай сықай танытып, аңырып тұрып қалады. II Александр орнына барып отырады да, салтанатты қонақасына қатысқан белгілі суретшіге осы марапат көрінісі портрет түрінде сұғыл әзірлеуді тапсырады.

– Ертең мен Молда Қошық датқаны қайта қабылдаймын, сол кезде дайын болсын. Ол портретті өз қолыммен қолтаңба жазып, мөр басып, Молда Қошық мырзаға сыйға тартамын, – дейді.

Ұлы император келесі күні айтқанын бұлжытпай орындайды. Сол тарихи сурет ауыл ақсақалдарының аңызына, қызылдардың кешегі Кеңес өкіметін орнатқан Қазан төңкерісіне дейін сақталып келген. Датқалардың Петербургқа барған осы атышулы сапарын белгілі каламгер Мырзахан Ахмет өзінің «Қоғам қасіреті» атты шығармасында нақтылы деректерге сүйене баяндайды.

Датқаның талап-тілегінен кейін Ресей Императоры Александр Екінші 1866 жылы орыс әскерилері «Ташкент арыстаны» деп атаған отаршыл генерал М.Г. Черняевті кері шақырып алып, оның орнына өзінің жиені, орыс әскерінің Бас штабы жанындағы Әскери-ғылыми комитет мүшесі, генерал-лейтенант Д.И. Романовскийді жібереді. Ал, бұған ренжіген М.Г. Черняев патшаға қарсы оппозициялық қозғалыстарға қосылып, кейіннен Белоруссияның Могилев облысындағы өзінің туып-өскен Тубышка селосында 1890 жылы жұмбақ жағдайда қайтыс болады. «Ташкентті алғаны үшін» деген жазуы бар гауһар қылышпен марапатталған генералдың өмірден ерте озуына оның Түркістан өлкесінде жарқырап көрінген «теңдессіз ерліктерінен» кейінгі әскери қызмет жолының күрт құлдырап төмендеп кетуі әсер еткені анық. Мұны сол тұстағы халықаралық шиеленістің ушығуына, әсіресе, Орта Азияны мекендейтін жергілікті халықтардың жаппай наразылық көрсеткен толқуларының көбейе түсуі мен ағылшындардың Түркістан жұртының жеріне қызығуына байланысты 1866 жылы наурызда Черняевтің кері қайтарылғанын, оның орнына беделді генерал, әрі патшаның туысы Романовскийдің тағайындалуын Ресей әскери мұрағаттарының құжаттары дәлелдейді. Бұл деректі оңтүстіктің әйгілі шайырларының бірі, халық батыры Мәделіқожа Жүсіпқожаұлы да Сырдария облысының әскери губернаторы Головачевқа барғанда, айтқан мына өлеңінде растайды:

Тамдыға Қазалыдан отряд түсті,

Екі тау біріккендей болды күшті.

Ақ патшаның жиені князь келіп,

Екі әскер бір-біріне жолығысты...», – дейді ақын. («Түркістан уәлаяты» газеті, 25 шілде, 1875 жыл).

Петербург сапарында айтылған жайттардың барлығына Майлықожа ақын арнайы назар аударған. Олардың әрқайсысын жеке-дара дәріптеп, қалың жұртқа таныстырып отырған. Айталық, ақынның «Датқалардың Петірбор барғаны» атты толғау-өлеңінде жоғарыдағы келтірілген тарихи оқиғаға ерекше мән беріліп, алдымен Молда Қошық датқаның абырой-беделі айрықша аталады. Бұл жайында «Егмен Қазақстанда» жарық көрген (20.11.2010 ж.) «Датқа» атты мақаламызда жазылған болатын.

Қалай дегенде де датқалардың Петірборға барғаны Түркістан өлкесі халықтарының тарихында аса жоғары мәні бар тарихи оқиға ретінде саналып, төл тарихымыздағы үлкен бір сүйіспеншілікпен, ерекше iltipatпен аталатын түбі бір түркі ел жадында ошпестей із қалдырған сапар болды. Бұл жайты Майлықожа:

Қолына бап ұстаған бармақтарым,

Дұшпанға қорғасындай салмақтарым,

Аман барып, есен қайт падышадан,

Айдынды алаштағы саңлақтарым.

Артында жарысқаннан қалмастарым,

Таңда атты жалғыз қара салмастарым.

Жүзінді тасқа салдық, сынбағайсың,

Нар кескен аспаһани алмастарым, – деп билердің датқалармен қоштасарда айтқан сөзі ретінде береді.

Ал, Майлы ақынның жаңадан табылған жоғарыда аталған «Молда Қошықтың асында айтқаны» атты жырында да осы жайтқа ол қайта тоқталып өткенін көреміз:

Қырғызда Бәйтiк, қазақта Құдайберген,

Әкiмге сөз сөйледi ыңғай жерден.

Қара қазан, сары бала қамын айтып,

Молда Қошық жұрт арызын сұрай берген.

Отаршыл генерал М.Ф. Черняев әскерлершiң Ташкентке шабуылы тұсындағы аласапыран кезеңде Молда Қошықтың Түркістан халықтарының басшылары – Мұса Мұхаммед би, ишан Әбiл Қасымхан, Әкiмқожа ишан қазы-қалан, төре Қожа ағзам, дулат Төртбайлармен бiрге Самарқанға, Бұхара әмiрiне барғаны Түркістан генерал-губернаторлығы кеңсесiнiң қызметкерi Ахмет Кенесариннiң 1889 жылы Ташкентте шыққан «Кенесары және Сыздық сұлтан» атты еңбегiнде екi жерде аталады. Ендiгi бiр деректе Ташкенттiң Бас қазны (қазы-қалан) Әкiмқожа, ишан Әбiл Қасымхан, қырғыз Гусфендуз мағзұм және қазақтардан – шанышқылы Молда Қошық, дулат Төртбай датқа т.б. барғаны айтылады. Ал М.Әбдәкiмұлының «Естемес би» романында бұл жөнiнде де және 1863 жылы Бұхара әмiрi Мұзаффарға шанышқылы Молда Қошық датқа, қыпшақ Мыңбай датқа, жаныс Естемес би үшеуi Түркістан жұрты атынан елшiлiк мақсатпен барғаны, әскери көмек сұрағаны, бауырлас халықтарды береке-бiрлiкке, ырысты ынтымаққа шақырғаны келтiрiледi. Мұның бәрi тарихи шыңдыққа негiзделген мұрағат деректерi.

Аталған жайттардан Молда Қошық датқаның әскери қолбасшылығына қоса, оның сарабал саясаткерлiгiн, әбден ысылған еңселi елшi екендiгiн тани түсемiз. Даңқты датқаның Батырбасылық, ержүрек күрескерлiк қасиеттерi бiз мақала барысында келтiрген еңбектерден бөлек, академик Н.Н. Веселовский жазып алған «1853-1865 жылдары Түркістан өлкесiне Ресей әскерiнiң жасаған басқыншылығы» атты Қалыбай ақын Мәмбетұлының (Құрамалықтың) орыс әскерлерiнiң шапқыншылығын жыр еткен дастанында, Майлықожа ақынның «Алладан пайғамбарға келген аят», «Қараның өттi хандары», «Датқалардың Петiрбор барғаны», «Құйрығын айдаһардың қайдан бастың?», «Қолыма қағазбенен алдым қалам», «Майлықожа ақынның датқаларды мақтау сөзi», «Молда Қошық датқаның асында айтқаны», «Қошық датқаның баласы Нарбектi жоқтағаны» «Мәделi Қожаның көңiлiн сұрап айтқаны» атты жырларында кеңiнен көрiнiс тапқан.

Қазiргi күнгi қазақ жазушыларының тарихи-этнографиялық шығармаларында Молда Қошық датқаның ғазиз есiмi ел жақсыларының қатарында жиi аталады. Мәселен, белгiлi жазушы Мамытбек Қалдыбайдың халқымыздың қаһарман ұлы Бауыржан Момышұлы туралы жазған кiтабындағы «Ер Қараман» атты деректi әнгiмесiнде де Молда Қошық датқа туралы бiраз мәлiметтер берiлiп, оның атқарған тарихи мәнi жоғары игiлiктi iстерi аталады.

Ал, Шымкенттiк қаламгер Б.Тұрмағамбетовтiң «Көктерек сазындағы алпыс үй» атты этнографиялық әнгiмесiнде Ташкент түбiндегi Көктерек ауылында Наргел байдың баласы Сарыбай болыстың Түркістан жұртының генерал-губернаторы мен Шымкент оязын қонақ еткенде, оған мыңбасылардың сол өнiрдiң атқамiнерлерiнiң шақырылғаны айтылады. Сондағы салтанатты басқосуда Ресейдiң әскери басшыларымен бiрге қазақтан – Молда Қошық мыңбасы, Келестен баяғы Тұрсын ханның ұрпағы, қатаған Әсiлбек мырза, өзбектен Нәсiрхан, Ғұлам қари бастаған отыз шақты жақсы-жайсаңдар болғаны сөз етiледi.

Түркістан өлкесiнiң тарихын зерттеп жүрген ғалымдар, тарих ғылымдарының докторы С.Сайфумәлiкованың «Орталық Азиядағы Сырдария, Закаспий облыстарының қазақ тұрғындары: саяси-экономикалық аспектiлерi», тарих ғылымдарының докторы А.Махаеваның «Тойшыбек би және оның заманы», заң ғылымдарының докторы, профессор Ә.Стамқұлұлы, белгiлi әдебиетшi-ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Ж.Дәдебаевтың «Атыңнан айналайын Әулиеата», тарих ғылымдарының кандидаты З.Жандарбековтiң «Зар заманның бiр ақыны – Майлықожа», Мекембай Омарұлының «Шанышқылы шежiресi», Момбек Әбдәкiмұлының «Қараман қарақшы», филология ғылымдарының кандидаты, доцент С.Өмiрзақов пен М.Миразовтың «Шанышқылы Мыңбай кәл» атты еңбектерiнде Молда Қошық датқаның өз есiмi, ардақты аты ыстық ықыласпен еске алынады.

Бұларға қоса патшалық Ресейдiң әскери тарихшысы, генерал-лейтенант М.А.Терентьевтiң «Орта Азияны жаулап алу тарихы» (1906 ж.) атты үш томдық көлемдi еңбегiнiң жаңадан қайта басылған нұсқасынан да елiмiздiң Қокандық дәуiрiне байланысты көптеген құпия деректер, құнды мәлiметтермен бiрге Батырбасы туралы да анық айғақтар келтiрiлетiнiн аңғарамыз. Бұл маңызды еңбектiң танымал кинорежиссер Сергей Әзiмов, Ұлттық кiтапхана директоры Гүлнiса Балабекова, мұнайшы инженер-геолог Балтабек Қуандықов, тарих ғылымдарының докторы, академик Болат Көмеков, ҚР Президентi сыйлығының иегерi, белгiлi баспагер-қаламгер Мереке Құлқеновтiң бастамашылдығымен шыққанын алғыс сезiммен атағанымыз жөн.

Майлықожа ақынның шығармашылығын өмiр бойы зерттеп-зерделеген әдебиетшi-ғалым,

филология ғылымдарының кандидаты Әсілхан Оспанұлы датқалардың Петербург сапарындағы Молда Қошықтың ересен ержүректілігін, қайсар қайраткерлігін: «Орта Азия ел-жұртының сөзін ұстай барған бұл адамдардың патша сарайындағы қабылдауда елдің елдігін көрсететін халықтық салт-дәстүрлердің, шаруашылық қалыптың, ұстанған дінінің қысым көрмеуі турасындағы тілек-талаптарын қысылмай-қымтырылмай айта білген Молда Қошық халық қамын ойлаған жұрт жоқшысы санатында коріне алған...», – деп жоғары бағалайды. Зерттеуші тұжырымы орынды. Өйткені, Молда Қошық жастайынан өз өмірінің басты өлшемі етіш, елін-жерін шексіз сүюді, оған қалтқысыз қызмет етуді, қажет болса сол жолда жанын пидә етуді мақсат еткен. Оған оның медресе бітірерде ұстаз алдындағы емтиханда құран сүрелерін оқыған соң, жасаған тілек-батасының мазмұны дәлел бола алады: «Я Алла! Тилауатұл құран, салауатұл иман», – деп алақан жайып: Оқыған дұға қабыл боп. Алламызға жеткейсін. Дұғамнан келген бар сауап, Мұхаммедке нұр сепкейсін. Алланы бір деп таныған, Тәңірге дара табынған, Барша мұсылманға дарысын. Алақан жайған қауымға, Нұры жаусын иемің. Молда Қошық атанып, Еріп кетті сүйегім. Осы ат маған бақ болсын, Қарсы шапқандар жоқ болсын. Мұсылман данқы дүрілдеп, Естіген халқым шат болсын. Уа, тәңірім жаратқан, Батамды осы қабыл ет, Хазіретім әркез жастарға, Ілім шырағын жағып өт. Екі дүниемізді абат ет, Жүрегімізді жалын ет. Аллаға басты иенік, Халықты әркез сүйейік. Қызмет етейік ел үшін, Жолымызды жарық ет. Әумин, Аллаһу әқбар!».

Бұл бата-тілек азан иақырып қойған «Қожық» аты (ұстазының өзгертіп айтуымен) Молда Қошыққа айналған шәкірттің еліне берген сертіндей. халқының алдында қабылдаған антындай әсерге қалдырады. Өлең жолдарымен берілген сырлы сөздерден болашағынан мол үміт күттіретін қайсар да қажырлы азаматтың, өз Отанын, туған елін сүйген ғазиз жанның биік ақыл-парасатын байқаймыз.

Мұны «Естемес би» романындағы «...ел аман, жұрт тыныш, бейбіт заман болса екен деп түн ұйқысын төрт бөліп жүрген түсінігі мол, кең жүректі кісі» ретінде суреттелетін көркем бейнесі айқындай түскендей.

Шығармада оның дала қазақтарының жайын ойлап, қатты алаңдайтыны, бір жерде қазақ батыры немесе биі Қоқанға қарсы шығыпты десе, қуанып қалатыны, бір қазақ датқасы, болмаса биі өлгірілді десе, қайғырып, қамығатыны, қолынан келсе Төлеби сияқты Ташкентті қазақ иелігіне өткізгісі келетіні баяндалады. Мұны оның іс-әрекеттері, қимылдары да аңғартқандай. Айталық, «Майлықожаның датқаларды мақтау сөзі» жырындағы:

*Мұсылманның көп еді,
Қуғаны менен қашқыны.
Артық еді бағасы –
Батырлардың машһүрі.
Қара қазан сыпайы
Қаңлы менен Шанышқылы.
Молда Қошық датқа еді,
Шанышқылының бастығы.
Қырық сан барақ Тәшкеннің
Жау болып келмей шамасы.
Атын айтса қазақтың*

Айбынушы еді қаласы, – деген жолдар жоғарыда айтылған ойымызды бекіте түседі.

Бұл жайттарды орыстардың ресми дерскөздері де дәлелдейді. «Туркестанские ведомости» газетінің 1883 жылғы 8 қарашадағы №44 санында: «Бұрынғы жағдайларға қарағанда Ташкент пен Құрамада (уезде – Б.С.) екі халық – қазақтар мен сарттар әрқашан қақтығысып отырды. Анағұрлым өркениетті элементтер – сарттар қу, әрқашан рухани деңгейі жағынан басымдау еді. Алайда, күш-қуаты жағынан қазақтар үстем болды. Өйткені, олардың жағында қазақ даласынан келген құрама елін құрайтын келіссөз-кірмелер – жүздер, қарақалпақтар, қырғыздар т.б. болды... Мұнда қазақтар басым түсіп отырды. Ташкентті басқарудың билігі Молда Қошық деген бір қазақтың қолында еді...», – деп жазады мақала авторы Н.Ульянов.

Мақалада Ташкент қаласының қақ ортасын жарып ағатын Дархан арық атты өзеннің сол жылдары «Қошық арық» аталғаны айтылады. Бұл арықты Молда Қошықтың ұйымдастыруымен сол жерді мекен еткен шанышқылы Дархан елінің адамдары қазғанын, оның бүгінге дейін «Дархан арық» аталуы дәлелдейді.

Ал орыс тарихшысы А.И. Добросмыслов та 1912 жылы шыққан «Ташкент в прошлом и настоящем: исторический очерк» атты кітабында 1868 жылғы ұйымдастыру комиссиясының ұйғаруы бойынша Ташкент қаласы аумағы Зақарық пен Шыршық өзенінің ағысынан Қойлыққа дейінгі аралықта, оң жағынан Күркілдек арықтан Бозсу бойындағы Қаратөбе сайына дейін, Зақарық пен Қаңлы елінің басшысы Құдабай бидің елі орналасқан Керегетас сайына, Шанышқылы биі Молда Қошықтың Шалта сайына дейін белгілегенін атайды.

Кейіннен 1870 жылдары осынау бір тайпа елді бастап апарып, қазіргі Сарыағаш шипажайы тұрған Дархан елді мекеніне орналастырған Молда Қошық датқа екенін тарихи шығармалардан оқып, көнекөз қариялардан талай естігенбіз. Мұны аталған газеттегі жарияланымдар да дәлелдеп отыр. Ал, бір жарым ғасырдан астам уақыттан бері жер астынан тынбай атқылап шығып жатқан шипалы су сол замандардан бар. Ол суды кие тұтқан жергілікті ел ауылдың көне зиратының атын (Майлықожа жырларында бірнеше рет аталатын) «Ыссы ата» деп атап кеткен. Бұл – Молда Қошық датқа мен оның ағайын-туыс, ұрпақтары жерленген байырғы қасиетті әулие, қастерлі мекен. Кейде осының бәріне мән бере отырып қарағанда, бір атаның балаларын – Ташкенттің дәл орталығын жайлаған Дархан ауылын сонау жылдары өзі бастап апарып, Келес бойына қоныстандыруын датқаның асқан кемеңгерлігі, шексіз көрегендігі дерсін.

Майлықожа ақынның жаңадан табылған өлеңдерінен мәшһүр шайырдың дарынды датқа отбасымен, бата-шағаларымен жақын араласқанын байқауға болады. Олай дейтініміз, датқаның асында айтқан өлең жолдарында Майлы ақын Молда Қошықтың *Сарымсақ (Құдияр ханның Ташкентті билеген Сарымсақ деген ағасының атымен қойған)*, Нарбек, Тоғызбай, Жолшыбек (*Петербург сапарына жолға шыққанда дүниеге келген*), Жолдас, Үсенқұл, Қадірқұл атты жеті ұлының, Айтымбет, Ахмет (датқаның тұңғышы – Сарымсақтың ұлдары), Әбдірахман (датқаның екінші баласы Нарбектің ұлы) атты немерелерінің аттарын жеке-жеке атап, олардың әкелерінің әруағына арнап ас берген ниеттеріне қабыл болсын айтады.

Датқаның артық еді берекесі,

Көлемді ақ бұлттай көлеңкесі.

Ат шаптырған Сарымсақ, Нарбек батыр,

Датқаның құтты болсын мерекесі.

Аттарыңды атамай, көңіл толмас,

Датқадай ер Дарханға бінә болмас.

Әкеңіздің жиыны құтты болсын,

Тоғызбай мен Жолшыбек, мырза Жолдас, – дейді Майлықожа.

Осынау ұзақ толғау-жырда Байзақ, Сыпатай, Құдабай, Құралбай, Сапақ, Мұсабек, Қоныс, Тұрлыбек, Асқарқожа, Құдайберген, Батырбек, Қанай, Қасымбек, Төртбай, Шокай секілді тағы басқа қазақ өлкесіндегі, сондай-ақ барша Түркістан жұртындағы (қырғыз Бәйтік т.т.) ел бастаған көреген көсемдердің, сөз бастаған би-шешендердің, қол бастаған баһадүр батырлардың есімдері аталады:

Қожада Асқар, жандарда Сапақ еді,

Мұсабекті батыр деп атап еді,

Азбен жүріп, топ жиган дәу Сыпатай,

Молда Қошық солардың қатары еді.

Қырық мың ләшкер ешкіммен ілескен жоқ,

Қырық сан Барақ Тәшкенмен тірескен жоқ.

Уағында әлдеқалай озып еді,

Мұндай ешкім ерлікпен күрескен жоқ.

Жыр-толғау үзіндісіндегі аттары аталған адамдардың қай-қайсы да қазақ тарихынан, халық жадынан, ел есінен ерекше орын алған тарихи тұлғалар.

Толғау өлеңде Майлы ақын Батырбасы, оның отбасы ғана емес, бүкіл елдің күнделікті тұрмыс-тіршілігінен, олардың өмір сүрген кезеңінен, былайша айтқанда, тұтас бір дәуірдің жай-жапсарынан, бүкіл қоғамдық-саяси өмірдің тарихи-әлеуметтік жағдайынан мәлімет беретінін көреміз. Бұл ақын шығармашылығының өзіне тән ерекшелігін, алған тақырыптарының өзектілігін танытады, әрі оның халықтық мәні мен елдік сипатын аңғартады. Осылайша, Молда Қошықтың қайраткерлігін дәріптеу арқылы мәшһүр ақын датқаға жауһар жырлардан ұрпақтан-ұрпаққа, ғасырдан-ғасырға жететін мәңгілік ескерткіш орнатты дей аламыз.

Жетісу генерал-губернаторы Г.А. Колпаковскийдің жергілікті жоғары билік өкілдеріне: «...атақ-данктан да жұрдайсыздар. Былайша айтқанда, аттарыңыз мұқым елге белгілі емес. Ал, жаңағы сіз айтқан Кенесары, жоқ, оны айтпай-ақ қояйын, қазіргі Байзақ, Дауыл, Тәшкендегі Молда Қошық, Сыр бойындағы Жанқожа батыр, Арыстағы Мұсабек сияқты басбұзарлардың есімдері күллі Ұлы жүзге, Арқаға, тіпті, Омбы, Орынбор сияқты біздің үлкен қалалардағы ірі лауазымды кісілерге дейін белгілі. Бұлар ғой, бүлікші ретінде белгілі. Ал сіздер, жақсы аттарыңызбен, игі істеріңізбен неге бүкіл жұртқа белгілі болмайсыздар!» – деп ашына сөйлеуінен аталған алаш күрескерлері патшалық Ресейдің ресми-әскери басшыларын кеңірдегіне қадалған сүйектей әбден мазасын қашырғанын, кейінгілердің олардай емес жасық болғанын білдіреді.

Соған қарағанда, Молда Қошық датқа – Орта Азия халықтарының екі мың жылдық тарихындағы Исатай, Дәуіт, Кенесары, Сыздық төре, Есет, Жанқожа, Тойшыбек, Сұраншы, Сыпатай, Мұсабек батырлар секілді, солармен қатар аталатын қастерлі есімдердің бірі, аса биік ұлттаралық саяси деңгейге көтеріл-

ген тарихи дара тұлға екенін танытады. Мұны мұрағат мәліметтері, халық ауыз әдебиеті мұралары, сол дәуірдегі халық ақындарының жыр-дастандары, ел арасындағы тарихи аңыз-әңгімелер, бүгінгі күнгі көркем әдебиет туындылары тайға таңба басқандай дәлелдейді.

Түйін

Мақалада XIX ғасырда өмір сүрген, Ресей отаршылдары мен Хиуа, Қокан хандықтарына қарсы күрескен Молда Қошық датқа Токбайұлының саяси дүниетанымы қарастырылады.

Резюме

В данной статье рассматриваются политическое мировоззрение Муллы Кошык датқа Токбайулы, который выступал против Российских колонизаторов и Хивинских, Кокандских ханов.

Summary

In this article Mullah Koshyk's political outlook the Tat of Tokbayula who opposed the Russian colonialists and Khivan, Kokandsky khans is considered

ПОЗДРАВЛЯЕМ С ЮБИЛЕЕМ

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ КӨРНЕКТІ ҒАЛЫМ ҚЫЗЫ

Соңғы кезде көптеген қазақ қыздары Қазақстан ғылымының дамуына өз үлестерін қосуда. Солардың бірі парасатты ұстаз, әлеуметтану ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан педагогикалық ғылымдар Академиясының академигі, Қазақстан ағарту саласының үздігі Тыныштық Жүмәділқызы Қалдыбаеваның өмір жолын айтуға болады. Оның балалық, жастық шағы мен өмір жолы өткен мыңжылдықтың сонау 40-50 жылдарындағы Отан соғысы және одан кейінгі жылдардағы қоғамдық ортадағы тіршілік шындықтарымен астасып жатыр.

Тыныштық Жүмәділқызы әкесі майданға аттанып кеткен соң үш айдан соң, 1943 жылы 14 қаңтарда қазіргі Шығыс Қазақстан облысының Табағатай (бұрынғы Семей облысы) ауданының Максим Горький ұжымшары аумағында, Доланғара тауының баурайында өмірге келген. Жеті айлық болып туған баланы әжесі Дамежен, Тыныштықтың үлкен әкесі Жұмажанның тымағына салып асырап, адам қатарына қосқан екен. Әкесі, Жұмажанның жалғыз баласы Жүмәділ майданнан қайтпады, жаумен соғысқа кіріскеннен кейін отбасына жолдаған екі хаты ғана қолға тиіп, кейін ол «хабарсыз кеткендер» қатарына енді. «Мен әкеммен үшінші сыныпта оқып жүргенімде түсімде ғана жүздестім. Еуропа үлгісіндегі өзінің бойына шак, жарасып тұрған жолақты қоныр түсті костюм киген, орта бойлы, бұйра шаш, қара торы Жүмәділ менің қарсы алдымда маған мейірлене қарап тұрды» деп еске алады ол. Майданға дейінгі өмірінде ол жинақы жүретін, өз уақытындағы сауатты, ұжымдық шаруашылық басшылығында болған азамат екен. Әкеден үш бала –Тыныштық және оның ағалары Сләмбай, Дәуірбек қалады. Бірқатар әкесі соғыстан қайтпаған балалар тағдырымен салыстырғанда немсерлер бақытына орай, олардың үлкен әкесі Бақы ұлы Жұмажан 1957 жылға дейін жандарында болған. Ол өмір аумағы құрмет тұтып, қадірлейтін, «Жүке ақсақал» аталып кеткен, биік бойына қыр мұрынды аққұба өңі жарасып тұратын, аса инабатты жан, мінезі қаталдау болғанымен, әділдікті ұнататын, талғампаз, пірадар адам болған екен. Ол кісінің ақылынан шыққан лебізге тек отбасы мүшелері ғана емес, көрші-қолаң, туыс-ағайын, ауыл адамдары иланатын, онын маңайында қатты немесе балағат сөз айтылмайтын. Жұмажан ақсақал танымал шежіре болғандықтан ауыл үлкендері онын төңірегіне жиі жиналып, ұзақ уақыт бойы оны тыңдаудан жалықпайтын еді. Кезекті бір жаз айында, малды ауылдың жайлаудағы жадыраған тіршілігі уақытында Алматыдан бір ғалым адам келіп, апталап жатып, Жүкеңнің шежіресін, әсірелі әңгімесін ұзақ тыңдап, дәптеріне жазып алған еді. Атасы мен немере қызып фотоға түсіріп, кейін хабарласатынын да айтқан. Алайда отбасы мүшелерінің ешқайсысы оның кім екенін есте сақтамапты.

Тыныштықтың балалық шағы табиғат аясында, малды ауыл қоныстанған қыстақтар мен жайлауларларда, Қызылтас, Тарбағатай баурайларында, әлі өз қалпын жоғалтпаған ерке де сәнді табиғи құбылыстар ортасында өтті. Төрт жасынан атқа қонып, 6 жасынан атан түйеге мініп, кейде өгізге де мініп алып, мал бағушылар арасында, ауыл-ауылдарды қыдырушылар арасында жүре беретін. Қыз бала болғанымен атасының еркелетуімен ермінезділеу болып өсті. «Табиғат қате жіберіп алған, біздің тыншекен ұл болып

туылуы керек еді» деп қалжындайтын екінші ағасы Дәуірбек. Үлкен ағасы Слямбай аншылық жасап, арқар атып, қақпан құрғанда шақтарында да жанына қарындасын жиі ертіп шығатын. Бірде Доланқара тауы қойнауында қақпанға түскен арқарды ол тірідей көргісі келіп, «мен барғанша бауыздамандаршы!» деп, қысқа тон киген жас қыздың айғайлап жүгірген шағын үй іші жиі еске алып, қызықты әңгімеге өзегіне айналдыратын.

Ішкендері табиғи таза, қазақтың ұлттық тағамдары (сүт тағамдары, қымыз, жент)(қоспа), қарыңға салып катырған қатық, ақ бидай, талқан, сиыр, жылқы, арқар еті, т.б.), жалаңаяқ жүгіріп, емін еркін асыр салып, тау-тасты аралап жүріп ойнайтыны таза ауа кеністігі..., өз қолдарымен қуыршақ жасап, тастан үй қалап, құмнан мүсіндер жасап, ойнап өскен балалар ортасы... Кейінірек оның қолжазбалары арасына

«Жайсаң жайлау, көк шалғын, бал балауса, сынғырлаған бұлақтар мөлдір таза, Қарақаты, бүлдірген, тошаласы, өскелең тәнің үшін болған дауа» деген жолдардың түсуі оның өскен табиғи ортасына деген сағынышы мен құрметін білдірсе керек.

Тыныштық мектепке 8 жасында барды. Мал фермасында анасы мен үлкен ағасы еңбек ететін шаруашылық мектебі бар «Үш төбе» деп аталған орталықтан шалғай орналасқан еді. Жеті жасында мектепке баруға сұранып, көзінен жасын төгіп жылап отырған немере қызына атасының айтқаны мынау болды: «Менің көккөзім, сені біреудің үйіне тұрғызып, бөтен адамға қабағыңнан қақтырмаймын. Шыда, келесі жылы мектебі бар ауылға өзіміз біражола көшін барамыз». Солай болды да. Өкпелі тауының бауырын ала орналасқан, табиғатында климаты жылы, жайлы қоныс «Үш төбеге» 1951 жылы жаз айында отбасы қоныс ауыстырды. Желбірлетіп атластан тігілген қазақша көйлек киіп, шүберектен тігілген «портфелін» мойнына асыныған сары шашты қыз мектеп есігін ашып, білім бұлағынан сусындауға аяқ басты.

Немересі үшеу болғанымен атасының Тыныштыққа деген ықласы ерекше болатын. «Ауыл данасы» деп оны ауылда және ауылдан тыс қоныстарға ырымдап қонаққа шақырылатын, ал шақырған жерлерге ол тек немере қызымен ғана баратын. Немере қыз малдасын құрып отырған атасының тізесіне бір иығымен сүйене жайғасып, барлық әңгіме-жайттың куәсі болатын, атасының ыңғайына қарап, оған ешкім баласынып қарамайтын, «ұлкендер арасында мына бала неғып отыр» деп шеттетпейтін. Тіпті анасының, ағаларының, айналадағы ересектердің өзі ақсақалдың ықласын силап, көккөз қызға оның құрбыластарынан басқаша қарайтын. «Мен атамның тәрбиесінен қазіргі педагогика ғылымы тұжырымдайтын «еркін тәрбиені» көріп қана емес, түйсініп өстім. Өткен күндерге көз жүгірте отырып түсінетінім, үлкен әкем менің рухани еркіндікте, ешкімге жалтақтамай, жасқанбай өсуіме мүмкіндік тудырыпты. Атам нағыз парасаттылық пен қайсарлықтың мектебі еді, өмір жолында кездескен талай қиындықтардан сынып кетпей, қажымай өтуіме күш-қуат бергенде осы негіз болар», - деп, үлкен әкесіне деген сүйіспеншілігі мен ризашылығын осылайша білдіріп, тебірене еске алады әлеуметтанушы профессор.

Екінші дүниежүзілік соғыс, Отан соғысынан кейінгі 50-ші жылдар әлі де қиындығы мол, қарапайым халық қысылып, қымтырылып тіршілік жасап жатқан уақыт болатын. Ақша, жалақы дегенді адамдар тек осы онжылдықтың ортасында көре бастады. Тек ел арасындағы береке бірлік, төзімділік, ел мүддесіне берілгендік, кедей болғанымен халықтың рухы жоғары болған уақыт. Балалар ересектермен қатар еңбек етіп, отбасы тіршілігіне молынан араласатын. Ондай жағдай профессор Тыныштық Жүмәділқызының да балалық және жасөспірімдік шағына тиесілі болды. Үлкен ағасының ССРОның Қиыр Шығысындағы Қуриль аралдарында төрт жылдық теңіз флотында әскери борышын өтеуі жылдарында үйдегі інісі мен қарындасының мойнына түскен тауқымет арта түскен. Жүкең ақсақал бұл уақытта екі көзінің де көруі мүмкіндігінен айрылып, балаларының қолынан жетектеп жүруіне мұқтаж болып қалған еді. Алайда ол өзінің бұрынғы рухани жоғарылығынан, ортадағы құрметінен ажырамады. Отбасындағы бұрынғы қадір-қасиеті ешбір төмендемеді. Немересімен адами достығы мен ынтымағы тіптен тереңдей түсті. Өзінің 32 жасыда жұбайынан айрылып жесір қалған анасы Раисова Тойғажы (Тойшы) мектеп еденін жуып, пешін жағып отбасын асырады. Үйдегі малдың шөбін шауып даярлау, қыстық отынды жинап алу сияқты жұмыстар екі жас баланың еншісінде болатын. Денсаулығына байланысты Жүкең ақсақал үйден өзбетімен алыс шыға алмайтын болды. Қолдарына балтасы мен орағын қолдарына алып, бірнеше шақырым жердегі өзен бойын жағалап жүріп, екі бала ел қатарлы үй тіршілігін жасап, отыны мен шөбін жинап, тасып алатын. Мектеп тек 7 жылдық білім беретіндіктен ағасы Дәуірбек Қызылкесік аулындағы орта мектепте оқып, интернат тіршілігін көріп жатты. Профессордың әңгіме барысында ойына оралатын жағдайдың бірі – күйеуі соғыстан қайтпаған анасының тек өзінің балаларына ғана емес, қайын атасына деген зор құрметі, сыйласымдылығы. «Қолда бар тағамның нәрлісін ол алдымен атасының алдына тарта-тын, алдынан кесе өтпей, тіпті өз балаларына да оның манайында дауыс көтерін сөйлемейтін. Жан қиналысы аз болмасада, осындай бір ерекше адамдықты, мәдени-адамгершілікті құбылысты сол кезде біз танып түйсінбеген де інығармыз» – дейді ол.

Ғалым әлеуметтанушының қазірде назар аударатын мәселесінің бірі-мектептегі буындар арабайланысы мен оқушылардың қоғамдық іске қатынасуы. Идеяландырудың, асыра сілтеудің болуына қарамастан пионер және комсомол ұйымдары жүздеген жастарды әлеуметтік шынықтырған, қоғамдық іске ерте жастан араластырып, бар мәселені өз қызмегі арқылы шешуге, көшбасшылық мәдениетке тәрбиелеген өмір мектебі болған еді. Бастауыш, негізгі мектеп пен жоғары сынып оқушылары арасындағы ойластырылған әлеуметтік байланысар, ересегінің төменгі сыныптағыларға қамқорлығы мен ұйымдастырушылық-мәдени жұмыстары, оқушының елеулі қоғамдық істер мен жауаптылықты өз санасымен атқаруы, тұтынушылық психологияның шектелгені, ұжымдық ынтымақ мен жауапкершілік... Біз қазірде көп айтып жүрген азаматтық, әлеуметтік қоғамның пегізі осында жатқан жоқ па?! Оқушы Тыныштық осы әлеуметтік «мектептің» бел ортасында болған ел азаматтарының бірі. Пионер активі ретінде атқарылатын іс аз болмайтын. Ол 14 жасқа толысымен комсомол ұйымы қатарына өтті және мектептегі комсомол ұйымының жетекшісі етіп сайланды. Осындай игілікті қоғамдық істері кейін «Қызылкесік» ауылындағы С.М. Киров атындағы (қазір Би Боранбай атындағы) мектепте оқу барысында өз жалғасын тапты. Мұнда да жоғары сыныпта оқуы жылдары мектептің комсомол ұйымының жетекшісі болып-қоғамдық жұмыс атқарды.

Жетінші сыныпты «Үш төбе» ауылында аяқтаған соң Қызылкесік аулындағы 10 жылдық мектепке оқуға керек болды. Ағасы интернатта оқығанымен Тыныштықты ағайындар өз үйіне алды. Өздері көпбалалы отбасы, келімді-кегімді кісілері де үзілмейтін Қонысбаев Рахымбай және Құрманғалиев Айтқажы отбасылары оны орта мектеп аяқталғанша оны өз қамқорлықтарынан шығармады. Бұл ағайындар отбасыларыда оның мектептің қоғамдық ісіне қатынасуына және оған көп уақыт жұмсайтынына сабақ қарау үшін таңертең ерте тұрып жасайтын қозғалыстарына түсінікпен қарайтын. Есесіне Тыныштық жастық күш-қуат арқасында үй жұмысына да көмегін тигізіп үлгеретін, тіпті үйдегі балаларға да өзіндік ықпалын өткізу әрекеттері олардың ата-анасы тарапынан реніш тудырмайтын. Бұл да қазіргі заман шындықтары тұрғысынан қарағанда өзіндік қазақи, халық, ағайын ортасына тән болған, ерекше бір әлеуметтік мәдениет екен.

Мектептің қайсысы болмасын ол уақытта оқушылардың тек мектептегі ғана емес, мектептен тыс еңбегін ұйымдастыруға зор мән беретін. Әрі еңбек күшінің жетіспеуіне де байланысты оқушылар агрегат басында қой қырқу, жаз айларында шөп жинау, мал баздарында қый ою, егін аймақтарында өнім жинау, тағы басқа жұмыстарға машинаға тиіп отырғызып жіберіліп тұратын. Әрине ондай жұмыстарға барлық оқушылар бірдей қатынасты деп айтуға да болмас. 7-9 сынын жылдары Тыныштық жаз айында шөп шабушы бригадалармен бірге кем дегенде екі ай жұмыста болатын. Мектеп жібереді әрі жазда қаржы тауып алу қажет. Шөп бригадирі екі ат жеккен шөп жинағыш грабльді оған тапсырып қоятын. Аттардың күтміне қарайтын да өзі. Бірде естен кетпес уақиға болды. Өзен жағасына жақын жерде шөп жинап жүріп грабльдің тең жартысының өзен жағалауындағы биік ордың үстіне шығып кеткенін байқамай қалыпты. Байқаған кезде зәре ұшты, бойды үрей билеп ала жөнелді. Не істеу керек? Маңайда көмекке шақырар да екім жоқ! Аттарды тоқтатып, барынша еппен грабль үстінен түсу мүмкін болды. Ендігі жерде аттарды ақырындап оңға қарай жетелей отырып, грабльді ор үстінен шығарып алу керек. Солай істелді де. Егер енді бір-екі минут жағдай байқалмағанда, екі ат та, грабльде терек орға құлап, Тыныштықтың мерт болуы сөзсіз еді.

Қызылкесік мектебінде, алдымен төменгі сынып жоғарысы, кейін мектептің комсомол ұйымының жетекшісі болып сайланған Тыныштықтың жауаптылығы аз болмады. Үлкен мектеп, үлкен ұжым. Әсіресе мектепте би кеш өткен күні ауыл жастары маза алып болады. Биге қатынасуға еркіндік болғанымен кейбірі бүлік шығаруға бейім тұратын. Талай-талай қиқарлар мен өркөкіректердің «шанын» басып, орындарына қойып, мектеп балалары мен сыртқы ауыл жастарының тіл табысып, мәдени шаралардың дұрыс аяқталуы үшін бір шама күш жұмсап, сана деңгейінде жұмыс жүргізін, мінез көрсетуге тура келетін. Мектеп басшылығы активті жастар қызметіне еркіндік беріп, күрделі істерді сеніп тапсыратын. Осындай сенімді қатынас, мүмкін жастарды игілікті және әлеуметтік жауапты істерге жұмылдырған шығар. жігерлендіре түскен болар. Мектеп бітірген ондаған жастар мектеп қабырғасында қаланған азаматтық позициясы мен көшбасшылық мінез-қылығымен іс-әрекетін өзінің одан кейінгі өмірлік ортасында жалғастырып кете баратын. Жоғарғы оқу орындарында оқыған жылдарында да, маман ретіндегі еңбек ортасына енген уақыттарда да.

Жүмәділова Тыныштық 1962 жылы мектепті аяқтаған соң Семей медицина институтына емтихан тапсырғанымен балы жетпей оқуға ілікпеді. Ақкөңілділік пен ауыл қызының аңқаулығы, емтихан барысында көмек сұрағандарға қол үшін бергені емтихан комиссиясының назарына алынып, бір емес екі емтиханнан бағасы төмендетілген еді. Ұялғанмен қайда барсын, ауылға «Үш төбеге» қайтуға тура келді. Ауылда маман тапшы болғандықтан оған бірден медбике қызметін орындауға тура келді. Білгір дәрігер-

дін үйреткендері бұлжытпай орындалады. Жалғыз өзіне әйел босандырып, қысылғандарға дәрігерлік көмек беруге де тура келетін. Бір қызығы, жастарының іріктелген ынталы тобы бос уақытында ауыл тұрғындарына спектакль, концерт қойып беретін. Ешқандай техникалық білімі жоқ, самородок Мейрамның көмегімен шағын ауыл тұрғындарына арналып қызықты радиохабар беріліп тұратын. Алайда жарты жылдан соң бұл тіршілік үзілді. Оны өзі оңжылдықты бітірген мектеп декретке кеткен бастауыш сыныбының мұғалімінің орнына сабақ беруге шақырды. Егер өзіне пір тұтатын ұстазы Ислам Сабитов шақыру жасамағанда бармас па еді.

Үшінші сыныптың мұғалімі болып қызмет ету, мектеп өміріне етене араласу кәсіби таңдау жолында түбірлі өзгеріс енгізді. Ол 1963 жылы Семей педагогикалық институтының тарих факультетінің студенті болып бірақ шықты. Оқу үлгерімі, факультет өміріне араласы ескеріліп ол Коммунистік партия қатарына алынды. Студенттік жылдар жаздары да еңбекпен үйлесіп жатты. 1964 жылы елде алғашқы студенттік құрылыс отрядтарының құрылуымен айшықталды. Келесі жылы тағы да құрылыс отряды, ал соңғы жылдар – егін мен бақша өнімдерін жинауға жұмылдырылды. Сөйтіп жүріп, қызығы мол студенттік кез де өте шықты. Ендігі жерде институт басшылығы қай жаққа жұмысқа жібереді екен? – деп күту қалды. Ол уақытта институт бітіргендерге мамандығына сұраныс бар жерге арнайы мемлекеттік жолдама берілетін. «Жұмысқа бөлу» комиссиясынан біреулер күліп, қуанып, біреулер «менің онда барғым келмейді!» деп жылап шығып жатыр. Тыныштықтың да кезегі келді, комиссия алдына келіп отырып, «мен қайда сұраныс болса сонда барамын» деп сынай танытады. Алайда комиссия оны Алматыға аспирантураға түсуге ұйғарды. Қалай екені белгісіз, ол ешқандай қуаныш сезімін өз ойынан байқамады. Алайда енді даярлыққа кірісу керек!

Осылайша 2-3 ай өтті, курстастар жұмысқа орналасып, тарасып кетті. Бір күні оқу ісінің проректоры Тыныштықты шақырып алып, Алматыдағы аспирантурадан Семей педагогикалық институтына бөлінген орынды бір мықтының баласы иеленіп алғанын хабарлады. Міне саған, жұмыссыздық! Талай есіктер қағылып, ізденіс нәтиже бермеді. Институтта да орын жоқ Тұған өлкеден бірдеңе табылар деп Ақсуат ауданы білім басқармасына келді. Оны тыңдап болған оқу бөлімінің басшысы Талғат Қосаев: «Қалқам ауылда бір қалсан біражолға қалып қоясың. Талабың бар жас екенсің, қалаға қайта кет, сол жақтан білім ізде!» дейді. Семей қаласына қайта оралған ол өзінің коммунистік партияның мүшесі екені ойына келіп, ол қалалық партия комитетіне барады, сұранысын баяндайды. Бір күн өткен жас маман партия комитетінің қолдауымен қаладағы 16-шы қазақ орта мектебіне мектеп директорының тәрбие ісі жөніндегі орынбасары қызметіне тағайындалады. Әрі тарих пен география пәнінің мұғалімі.

Әрине тәрбие жұмысына арнайы даярлықтың жетіспеуіне байланысты қиындықтар болмай қойған жоқ, алайда өткен жылдардағы қоғамдық істер тәжірибесі мен жастар арасындағы көшбасшылық өмірлік дағдының пайдасы зор болды. Осы жылдары педагогикалық институтпен байланыс үзілмеді, практикаға келген студенттер оның ұстаздық қызметіне қызығушылық танытып, сабақтан тыс тәрбие жұмыстарға қатынасатын.

Бірде мектеп директоры Тыныштық Жүмәділқызын шақырып алып, еш мұғалім сынып жетекшісі болғысы келмейтін 6-шы сыныпқа сынып жетекшісі етіп тағайындайтынын тікеп айтты. Орындау керек екені түсінікті болды. Ойға алғаш келген ой: «Бұларды бір қызықты ортақ іске қалай жұмылдырсам екен, сол арқылы олардың мінез-қылығына әсер етуге болар еді!» болды. Басқа шараламен бірге сынып Бүкілодақтық комсомол ұйымының құрылған күніне концерттік бағдарлама ұсынды. Бағдарламаға сай ең жауапты рольдер мен әндерді орындау ең «бұзық» және оқу ісінде артта қалып келе жатқан оқушыларға тапсырылды. Басты назарға комсомол тарихымен байланысты әндер, олардың театрландырылған көрініс жағдайында орындалуы, көркем сөздер мен ақындар өлеңдері алынды. Кешегі кергіртпалар қалайша іске зор қызығушылықпен араласып кеткенін өздері де байқамай қалғандай. Кейбірі «маған осы роль шынымен сеніп тапсырылды ма?» дейтіндей сынай танытып та алды. Ақыры мерекелік концерт ашық сабақ тәртібінде, бүкіл мектеп ұжымының қатынасуы жағдайында көрсетілді. Бұл шара ұзақ уақыт ауыздан түспей, балалардың да есінен кетпей жүрді. Ең бастысы кешегі бұзықтар мен төмен оқушылар көрермендерге мүлдем басқа қырынан танылды, мұғалімдерге ой салып, оқушылардың оларға деген құрметін оятты, ең алдымен балалардың өздерінің өзіне басқаша қарауына белгілі бір түрткі болды.

Осы уақиғадан кешікпей Тыныштық Жүмәділқызы екі жерге қызметке шақырылды. Бірі-облыстық комсомол комитеті, екіншісі институт. Ол Семей педагогикалық институтын таңдады. Мектепте қызмет етіп жүрген жылдары ол ішкі істер қызметкері Қалдыбаев Махметке тұрмысқа шығып, бір балалы да болған еді. Өзін жас маман етіп ұшырған ортаға ол енді Қалдыбаева Тыныштық болып қайта оралды. Мектеп балаларын қиып кету де оған оғай болмады.

Семей педагогикалық институты, кейінірек, Семей мемлекеттік университетінде ол қатардағы оқыту-

шыдан бастап профессорлыққа дейінгі жолдан өтті. Тамаша тұлға, ұлағатты ұстаз, танымал ғалым, тарих ғылымының докторы, профессор, Қазақстан ғылымына еңбегі сіңген кайраткер Абдрашид Рахимович Ахметовтің ғылыми жетекшілігімен ондірістен қол үзбей жүріп, 1983 жылы Қазақ мемлекеттік университетінде диссертация қорғап, тарих ғылымдары кандидаты дәрежесіне ие болды. Институт ұжымының ұсынысымен 1987 жылы «Қазақстан ағарту ісінің үздігі» мәртебесі берілді. Ол институттың «Құрмет тақтасынан» түспейтін ұстаздардың бірі еді. 1988 жылы Мәскеудегі Жоғары аттестациялау комитетінің шешімімен «Доцент» атағы берілді. Үш баланың анасы, кәдірлі жар, құрметті ұстаз ендігі жерде докторлық диссертациялық зерттеу жұмысына ден қоя бастады.

Таңдау үзіліссіз білім саласына түсті. Біршама еңбек жасалып, ендігі жерде әлемдік тәжірибелермен танысу мақсатында 1990 жылдың аяғында Мәскеудің ірі кітапханаларына жол тартты, М.Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің социология кафедрасында тәжірибеленуден өтті.

Ұлттық кітапханада отырып шет елдік тәжірибелерді зерттеу барысында оның санасына оттай басылған бір уақиға оны қатты ойландырды. Ол республикадағы мектеп жасына дейінгі балалардың әлеуметтік-білімдік жағдайы еді. Еуропа, Америка құрама Штаттары, Жапон елдеріндегі мектеп табалдырығын аттағанға дейінгі балалар біліміне қаншалықты көңіл бөлініп мемлекеттік қаржы салынған! Балалардың 85-90 пайызы балабақша бағдарламасына сай тәрбие алып болған соң ғана мектеп есігін ашады. Ал біздің балалар ше? Әсіресе ауыл баласы, денсаулығы негізінен жақсы болып, еркін ойнап өскенімен мәдениет, білімге келгенде басым көпшілігі тұралап жатқан жоқ па? Мектеп бітірушілердің де 50 пайыздан астамының тұлғалық даму деңгейіне толыққанды жете алмай, шала-шарпы білім мен тәрбиені арқалап шығып жатуының басты себебі де осында емес пе? Түптеп келгенде село халқының 70 пайызын құрып отырған мемлекеттің негізін қалаушы қазақ ұлты балаларының басындағы тағдыр ғой бұл! Тамаққа тас тығылып, көзге жас оралды. Осы сәттен бастап ізденуші мектеп жасына дейінгі балалар әлеуметтануымен шұғылдануға біражола бет бұрды.

Семейге оралған соң институт ректоры, химия ғылымдарының докторы, профессор Михаил Семенович Панин оны шақырып алып, Білім министрлігінен институтқа болінген «аға ғылыми қызметкер» қызметін әдейі сақтап отырғанын, егер Тыныштық Жұмәділқызы одан бас тартқан жағдайда ғана басқа ізденушіге ұсынылатынын жеткізді. Ойлануға екі күн сұралды. Үйде бала-шаға бар, аға ғылыми қызметкер жалақысы доцент жалақысынан әлде қайда төмен болатын, оның үстіне ғылыми іс-сапарлар көбейеді, оған отағасы қалай қарайды дегендей. Отбасымен ақылдаса келе ректор ұсынысы қабылданды.

Ендігі кезекте ізденуші ойын түсінетін, білікті ақыл қоса алатын ғылыми кеңесші ғалымды табу керек болды. Ондай адам талайдан көңілде жүрген болатын. Ол – философия ғылымдары докторы, 24 монографиялық еңбектің авторы, танымал әлеуметтанушы, Уфа қаласындағы Авиациялық мемлекеттік техникалық университет қабырғасында орныққан әлеуметтанулық іргелі зерттеу лабораториясының негіздеушісі, ғылыми жетекшісі әрі орындаушысы Нариман Абдрахманович Аитов болатын. Ол ССРО-дағы 70-80 жылдардағы социология ғылымының қайтаөрлеу жылдары бой көтерген әлеуметтанушылардың бірі еді. Сол кездегі көрнекті әлеуметтанушылар социологиялық диссертациялық кеңестің елде болмауына байланысты бәрде докторлық диссертациялық зерттеулерін философиялық кеңестерде қорғағандар болатын. 80-жылдардың аяғында ол Алматыдағы қоғамтанушылардың білім көтеру институтында лекция оқуға келгенінде онымен болашақтағы ғылыми арабайланыс туралы әңгіме басталып та қойған. Енді міне, өзіндік себептермен ол аль-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің социология кафедрасының профессоры болып қызметін бастады. Белгілі қазақстандық ғалым М.С. Аженов екеуі қазақстандық әлеуметтануды дамытуға кірісті. Ол мектептің алғашқы түлегі болып социология ғылымы бойынша докторлық диссертация қорғаған ғалым Марат Тажин болатын.

1991 жылы Т.Ж.Қалдыбаеваның жаңа бағыттағы зерттеуінің алғашқы қарлығышы – 54 беттік «Дошкольное образование: теория, методика и практика» деген шағын еңбек өмірге келді. Сол материалды алып ізденуші Н.А. Аитовтың алдына барады. Екі күннен кейінгі қайта кездесу барысында Нариман Абдрахманович «Өте қызықы еңбек екен» деп бірнеше рет қайталады. Сонымен жол болып. Қазақ ұлттық университетінің социология кафедрасының шешімімен тарих ғылымдары кандидаты, доцент Т.Ж. Қалдыбаева кафедра ізденушісі, ал Н.А. Аитов ғылыми кеңесші болып тағайындалып, зерттеу тақырыбы бекітілді. Осылайша ізденушінің мазасыз да ізденісті тіршілігі жалғасып кете барды. 1994 жылы Алматы қаласында оның докторлық диссертациялық зерттеуінің туындысы ретінде «Детский сад и жизнь: социальные проблемы развития детских дошкольных учреждений в Казахстане» атты 9 баспа табақ көлеміндегі монографиялық еңбегі жарық көрді. Бұл еңбек отандық қоғамтану ғылымында бұғанға дейін байқала қоймаған біраз ерекшеліктерімен көрінді. Атап айтқанда: 1) балалар мәселесі зерттелетіндіктен әлеуметтанушы психология және педагогика ғылымдарының осы саладағы қол жеткен табыстарымен

терен танысты. Балалардың тұлғалық дамуының әлеуметтік сұраңыстарын жеткілікті және терен танып білу үшін аталған ғылымдар көмегіне сүйену қажеттілігі туды. Оның үстіне балалық шақ мәселелерін зерттеу отандық қоғамтану ғылымының дәстүрінде бұрын болмағандықтан, оның бірқатар қырлары мен өзекті мәселелерінің педагогтар мен психологтар зерттеулерінде орын алып келгені де ғылыми-практикалық шындық болып келген. Сөйтіп, зерттеуші ғылымаралық байланысқа батыл қадам жасай отырып, оның ғылым үшін де, әлеуметтік практика үшін де елеулі жеміс беретініне өз зерттеулері негізінде сендіре түсті. 2) Білім институтының ішкі білімдік және тәрбиелік құбылысын әлеуметтанулық зерттеуде де шешуші жаңа қадам жасады. Егер советтік білім әлеуметтануы мемлекет пен білім институттарының арабайланыстарына акцент жасап келсе, 90-жылдардың басында отандық білім әлеуметтануына түбірлі методологиялық жаңа бетбұрыс келді. Оның авторлары Мәскеу мемлекеттік университеті ғалымы Валерий Нечаев пен қазақстандық әлеуметтанушы Тыныштық Қалдыбаева болды. Егер В.Я. Нечаев өзінің 1992 жылы жарық көрген білім әлеуметтануы әдіснамасына арнаған монографиясында «мектептегі оқу қызметі білім социологиясының зерттеу пәні» деп тұжырымдап, мектептен тыс жатқан құбылыстарға емес, оның ішкі оқу еңбегімен байланысты құбылыстарына назар аударса, Т.Ж. Қалдыбаева 1991 жылдан бастап тек ішкі білімдік құбылыстарды зерттеп қана қоймай, бүкіл оқу-тәрбие процесінің әлеуметтік қырын зерттеуді қолына алды. Оның нәтижесі неғұрлым жан-жақты негізделген, тереңдетіліп зерттелген күйінде 1994 жылғы монографияда баяндалды. 3) Әлеуметтану ғылымының өмірлік шындықтан, оны жан-жақты терен және дәлелді талдануынан туындайтын ғылым екеіні айшықтай түсті. Аталған монографиялық еңбек қазақстандық қоғамның өңірлік әлеуметтік-экономикалық шындығымен байланысып жатқан балалардың әлеуметтік жағдайын, маңызды әлеуметтік және білімдік институт ретінде балабақшалардың дамуының ауыр жағдайын кең көлемді, терен талданған әлеуметтік фактілер негізінде көрсетіп берді. Зерттеудің дәл осы тұсын кейін Ресейдің Саратов қаласында докторлық диссертация қорғалған уақытта сарапшылар негізге ала отырып, «Нағыз шынайылыққа негізделген зерттеу жұмысы» деп бағалады. Өкінішке орай, Алматыдағы докторлық диссертациялық кеңеске қатынасы болған біраз ғылым докторлары «балалар мәселесінің социология ғылымы қандай қатынасы бар?», «Автор жағдайды жай суреттеуден аспапты» сияқты жалаң және негізсіз пікірлерін байқатты және байқатып қана қоймай аяқтан шала берді. Олар зерттеушінің ғана емес, ғылыми кеңесшінің пікіріне де құлақ асқылары келмеді. Қалай болғанда да зерттеуші өз ісіне сенімділікпен қарай отырып, еңбегінің басты идеялары мен нәтижелерін өмір жүзіне асыру жұмыстарын жалғастыра берді, Білім министрлігінің жауапты қызметкерлерімен және педагог әріптестерімен бірлескен игілікті істерді атқарумен болды. Осылайша 1991-1993 жылдары екі ауыл балабақшасы базасында әлеуметтік эксперимент іске асырылды. Әлеуметтік-педагогикалық тәжірибелеуге бұрын балабақшада болмаған, келесі жылы мектепке баратын 5/6 жастағы балаларды бір жылдық арнайы бағдарлама бойынша мектепке білімді-мәдени даярлау процесі қойылған болатын. Мұндай идеяға зерттеушіні сол уақыттағы қоғамдағы балабақшалардың жетіспеушілігі, жеткіліксіз дамығаны, мектеп есігін мыңдаған балалардың мәдени-білімдік даярлықсыз ашып жатқан жағдайы, кең-байтақ территорияларға орналасқан еңбеккерлердің балаларын мектеп білімін сапалы меңгеруіне алғышарттың жеткіліксіздігі алып келген еді. Оның үстіне 90-жылдардың басында басталған көпжақты экономикалық дағдарыс, бұрын жұмыс істеп келген көптеген балабақшаларының жабылуы, ең болмағанда мектеп қарсаңындағы бір жылды балаларды білім мен мәдениетке тарту жылына айналдыру қажеттілігін ерекше арттырды. Идеяның іске асырылуының ғылыми-практикалық тиімді жолын ол кәсіби педагог және психологтармен бірлескен шығармашылық әріптестіктен таныды. Өз әріптестерін шығармашылық топ болып бірігуге шақырды. Т.Қалдыбаеваның идеясын іске асыру үшін құрылған, Семей педагогикалық институттың Ғылыми кеңесімен бекітілген шығармашылық топ балаларға білім берудің бұл түрін «Мектепалды» деп атады. Шығармашылық топ әлеуметтанушыдан, педагогтар мен психологтардан құралды. Екі жылғы социологиялық-педагогикалық-психологиялық тәжірибелеу жұмысынан алынған нәтиже жинақталып, талданып, негізделіп, Білім министрлігінің назарына ұсынылды. Тәжірибелеу жұмысы 1993 жылы аяқталғанымен оны жоғары билікті субъектілердің түсінігіне жеткізу жұмысы да оңай болмады. Идея авторы 1997 жылы министрлік назарына «Бота» деп аталған «Қазақстан республикасында Мектепалдының іске асырудың әлеуметтік жобасын» даярлап табыстады. Гаухар Айтжанқызының көмегімен ол сол уақыттағы Министр Қ.Көшербаевтің назарына түсті. Тек содан кейін ғана, 1998 жылы Семей мемлекеттік университеті (пединститут басқа оқу орындарымен біріктіріліп, ірілендіріліп, ендігі уақытта осылайша аталатын) базасында Білім министрлігі шешімімен бір жылдық уақытша шығармашылық ұжым (ВНИК) құрылды. 90-жылдары ғылыми идеяны бағалай отырып, жанашыр болып, оның тура жолға шығуына зор ықпал еткен, сол кездегі министрліктің мектепке дейінгі тәрбие бөлімін басқарған қызметкер Гаухар Айтжановна Саймасеваның еңбегін профессор үнемі зор ықпалмен айтып отыра-

ды. Оны ғылым мен мемлекеттік қызмет арасын түсінікпен, мүдделілікпен жалғастырған заманауи тұлға деп, және ғылым мен мемлекет қызметкерінің осындай шығармашылық әріптестікте болуын ғалым үшін табыла бермейтін бақыт деп санайды.

Шығармашылық топ алдына қойылған мақсат – Мектепалдының Концепциясын, бағдарламасын, әдістемелік негіздерін қазақ және орыс тілдерінде даярлап, министрлікке табыстау болды.

Идея мен теорияның, теория мен әлеуметтік практиканың арасын үйлестіру, әсіресе үш ғылымның қатынасуымен, оп-онай болған жоқ, шығармашылық сипаттағы қызу талқылаулар болып тұратын. Мектепалдының мазмұнын жасауда педагогика ғылымына басты салмақ түскені анық еді, бірақ үш ғылымның ара келісімі сақталып отырды. Ақыры Білім министрлігінің ұсынуымен 1999 жылы Мектепалдының бюджет есебінен ел аумағында іске асыру туралы Ел Президентінің жарлығы шықты, Мектепалды өмірге жол тартты. Осы тәжірибені негізге ала отырып профессор студенттер мен магистранттарға «социология ғылымы тек теорияның, методологияның және эмпирикалық зерттеудің ғана ішкі біртұтастығы емес, әрі зерттеудің төртінші құрылымдаушысы - праксеологияның да алдыңғы үшеуімен біртұтастығы. Зерттеушінің өзі жасаған теориясының өмір жүзіне асырылуын ғылыми-практикалық жобалап беруге тиіс. Бұл кезеңде әлеуметтану ғылымы басқа ғылым салаларымен арабайланысқа түседі. Әйтпегенде сіздің жазған еңбектеріңіз тек кітапхана сөрелерінде ғана қала берген болар еді» деп атап айтады.

1999 жылы Тыныштық Жүмәділқызы Оскемен қаласындағы Шығыс гуманитарлық институтының «Әлеуметтік жұмыс» мамандығына сабақ беруге, кафедра меңгерушілігіне шақырылды. Батыс елдерінде бір ғасырдан артық тарихы бар бұл әлеуметтік сипаттағы мамандық өзіне қызығушылық тудырды. Қазақстанда жаңа жұмысын бастаған бұл мамандық алдымен Е.Букетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінде факультет деканы Несіпбеков Құралдың тікелей қатынасуымен негізделген еді. Екінші болып ол істі жалғастырған Өскемендіктер де (Шығыс гуманитарлық институт) біршама жетістіктерге қол жеткізді. Т.Қалдыбаева тек институттағы мамандық жұмысын атқарысып қана қойған жоқ, 2003-2007 жылдары жыл КарМУда құрылған осы мамандықтың Республикалық оқу-әдістемелік кеңесінің мүшесі бола отырып, «Әлеуметтік жұмыс» мамандығының Қазақстанда институттануына, оның мемлекеттік стандартының жасалып бекітілуіне, әдістемелік базаның жасалуына өзіндік үлесін қосты.

Институт басшылығының қолдауымен Ресейдің Саратов қаласындағы Саратов мемлекеттік техникалық университеті қойнауындағы «Әлеуметтік жұмыс» факультетіне білім көтеруге жіберілді. Профессордың бұл ресейлік білім ортасына сұрауының өзіндік сыры бар. Осы факультет базасында жұмыс істеп тұрған Социология мамандығы бойынша докторлық кеңесте 1995 жылы мектепке дейінгі білім бойынша социология ғылымдары кандидаттығына алғашқы диссертация қорғалғаны туралы ізденуші хабардар болатын. Дәл осы жылы ізденушінің мектепке дейінгі білім әлеуметтануына жазылған докторлық диссертациясы кейбір ғылыми атактылардың түсінбеушілігінен бөгетке тіреліп тұрған жайы бар еді. Дәл осы ресейлік ғылыми орта өзінің докторлық жұмысын қорғау үшін ең қолайлы болар деген үміт пайда болған. Шынында, тәжірибелену барысында оның Ресей Федерациясындағы білім әлеуметтануы мен мәдениет әлеуметтануы бойынша ең озық ойлы және батыл іс-қимылдар жасай алатын ғылыми орта екеніне көзі жетті. Жаңашыл ғылыми мектептің қалыптасуы өзінің мінезі мен ісі де біліктілік пен батылдықтан тұратын, диссертациялық кеңестің жетекшісі, философия ғылымдары докторы, академик, Ресей Федерациясы ғылымына еңбегі сіңген қайраткер Ярская Валентина Николаеваның еңбегімен тікелей байланысты. Білім көтере жүріп, Тыныштық Жүмәділқызы осы ортаның докторанты ретінде тіркеліп, докторлық диссертацияның план-проспектісін бекіткізіп елге оралды. 1998 жылы Нариман Абдрахманович дүниеден өтті. Ендігі жерде ғылыми кеңесшілікке социология ғылымдары докторы, профессор, «Әлеуметтік жұмыс және социология» кафедрасының меңгерушісі Елена Ростиславовна Ярская-Смирнова бекітілді. Сөйтіп, Саратовта «Институт дошкольного образования: социологический анализ (на материалах Республики Казахстан)» атты монография жарық көрді, 2000 жылы халықаралық балалар күнінде, 1-ші маусым күні 22.00.06. – Рухани өмір социологиясы мамандығы бойынша «Социологическая концепция дошкольного образования (на материалах Республики Казахстан)» тақырыбында докторлық диссертация табыспен қорғалып шықты.

Зерттеуші өміріндегі аса табысты кезеңнің бірі оның Д.Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік техникалық университетінде ұстаздық еткен жылдары болды. Университет ректоры Ғалымқайыр Мутановтың шақыруын қабыл аулы оны «Теориялық және қолданбалы әлеуметтанулық зерттеулер зертханасының» ғылыми жетекшісі етті. іргелі ғылыми зерттеулермен шұғылдануға зор мүмкіндік ашты. Нәтижесінде төрт жыл ішінде 4 ізденуші социология ғылымдары кандидаты атағына диссертациялық зерттеуін қорғады, Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президенті Қорының тапсырысы бойынша екі дүркін әлеуметтанулық зерттеулер іске асырылып, отандық қоғамтанудың жаңа бағыттын бейнелейтін екі

монографиялық еңбек (Социальный аудит социально-экономических и культурно-образовательных программ с участием НПО. Научное издание, 2009; Іскерліктің әлеуметтік мәдениеті: Әлеуметтік аудит: отандық іскерліктің әлеуметтік мәдениеті – қоғамдық сана мәселесі. Үкіметтік емес ұйымдардың қатынасуымен жасалған әлеуметтанушылық талдау, 2010) жарық көрді. Оның мәні – қоғамдық өзекті мәселелер бойынша социология ғылымының тарапынан әлеуметтік аудиттің жасалынғаны, оның ғылымының қазақстандық шындықта негізделуі мен дамытылуы. Осы жылдары Тыныштық Жүмәділқызы «Жоғары оқу орнының үздік оқытушысы» мемлекеттік грантының иегері болды. Бұл оның 2003 жылдан бастап жалпыға бірдей орта білім беретін орта мектепте «Орта мектеп-әлеуметтік өзарабайланыстардың жүйесі» тақырыбында жүргізген әлеуметтік эксперименттік жұмысының нәтижелерін одан әрі тереңдетуге мүмкіндік берді. Ендігі жерде назарға мектеп мұғалімдерінің кәсіби даярлануы мен оның өзекі әлеуметтік мәселелері алынды, терең әлеуметтанушылық эмпирикалық зерттеулер іске асырылды. Нәтижесінде «Бәсекеге Бәсекеге қабілетті Қазақстан Республикасы тұрғысындағы ХХІ ғасыр мұғалімі: теория, методология, эмпирика и праксеология. Социологиялық талдау және тұжырымдама» атты кітап жазылып, Білім және ғылым министрлігіне, оның мектеп ісімен шұғылданатын қызметкерлеріне табысталып берілді. Бұл еңбекті профессордың 1997 жарық көрген оның «Білім социологиясы» монографиялық еңбегінің өзіндік жалғасы, білім әлеуметтануы ғылымының қазақстандық шындықта дамытылуының өзіндік жаңа кезеңі деуге де болар.

Нақты айтқанда әлеуметтанушы ғалым қазақстандық шындықтың базасында француздық білім социологиясы дәстүрін жалғастырды, тереңдетті, дамытты. Биологиялық тұлғаның әлеуметтік тұлғаға айналуы үдерісі балалық шақтан басталып адамның ересейгеніне дейін логикалық біртұтастықта, отбасы, білім институты және қоршаған қоғамдық орта арабайланысында қарастырылды. Қазіргі еуропада зор мән беріле бастаған ғылымаралық байланыс Т.Қалдыбаева зерттеулерінде 90-шы жылдары кең және орынды пайдалануын тауып, өзінің ғылыми және ғылыми-практикалық нәтижелерін берген. Осы әдіснамалық тұрғыдан келу арқылы ғалым мектепке дейінгі мекемелер мен жалпыға білім беретін мектептердің ішкі құбылысына, оқу-тәрбие процесінің әлеуметтік, әлеуметтанулық қырын терең қарастырып талдау мүмкіндігіне ие болды. Білім мәселесін әлеуметтік-тарихи, әлеуметтік-мәдени тұрғыларда зерттеп қарастыру мәселенің ертенгісін кешегісімен және бүгінгісімен біртұтастықта жүйелеуге, сөйте отырып әлеуметтік болжамдау кеңістігіне шығуға негіз береді. Әлеуметтік антропологиялық тұрғы білім берудің, ұстаз, педагогтар даярлау мәселесінің, білім институтындағы ішкі адамаралық байланыстардың адамгершіліктік қырына, сана құбылысына мән бергізді. Мектеп қойнауында жасалған тәжірибелеу барысында оқытушы мұғалім, психолог және әлеуметтік қызметкер мамандарының функциялық қызметтері мен кәсіби арабайланысы әлеуметтанулық тұрғыда қойылымдалып қарастырылды. Ғалым әлеуметтанушылар қатарында алғашқылардың бірі болып праксеология мәселесіне, яғни, зерттеушінің жасалған теорияның тікелей әлеуметтік практикаға айналуын жобалауы мәселесіне зор мән берді және өзінің шығармашылық қызметінде оны тәжірибеледі, іске асыру мүмкіндігіне дейін жүріп өтті. Білім социологиясының әдіснамалық негізін жүйелей, терең талдай отырып оны жаңа заманның талабына сәйкестендірді. Білім әлеуметтануының проблематикасы, зерттейтін әлеуметтік құбылыстары, оның негізгі бағыттары негізделді, нақтылана түсті. Оның неғұрлым нақтылануы, жүйеленуі оның жақында ғана жарық көрген «Дошкольное образование: социология и межнаучные аспекты» атты монографиялық еңбегінде де көрінісін тапты. 2000-шы жылы Ресей ғалымдары Т.Қалдыбаеваның зерттеуі ТМД елдеріндегі мектепке дейінгі білім социологиясы саласындағы пионерлік іргелі зерттеу, ғылымның бұл саласының институттануындағы өзекті еңбек, балалық шақ әлеуметтануын негіздеген еңбектердің алғашқыларының бірі, балалар білімі проблематикасының нақтыланып байытылуы, әлеуметтендіру теориясының дамытылуы, әлеуметтену (социализация) ғылымының жаңа және перспективалы бағытының негізделуі деп бағалаған еді. Бүгінгі таңда біз профессорды қазақстандық білім әлеуметтануы мектебінің негіздеушісі, дамытушысы және әлемдік білім әлеуметтануына зор үлес қосқан ғалым деп атап айта аламыз.

Ғалымның соңғы онжылдықта баса назар аударып жүрген өмірлік құбылысының бірі-қоғамның әлеуметтік мәдениеті, қоғамдық сана, этносаралық қатынастар мәдениеті. Бұл тұста кездейсоқтық жоқ. Әлеуметтік көпқабатты және көпэтносты қазақстандық қоғамда білімділік пен әлеуметтік мәдениеттің үйлесімінің маңызы арта түскені рас. Бұл тақырыпта профессормен пікірлесе қалсаңыз, төмендегідей толғаныстың куәсі боласыз.

«Қоғамдық меншіктің негізгі бөлігіне қол жеткізген жеке меншік субъектілерінің әлеуметтік бағдары мен мәдениетіне ел экономикасы мен әлеуметтік-саяси қуатының дамуы тікелей байланысты. Осы жағдайда мемлекеттік басқару жүйелері мен іскер (бизнес) ортасының әлеуметтік арабайланысының сипаты қоғам үшін барынша маңызды және өзекті. Алайда Конфуций айтқандай, барлық білімі барлар

жоғары адамгершілік танытып отырған жоқ. Олай болса жай ғана белгілі бір көлемдегі білім алу немесе білім беру, бір немесе бірнеше жоғары білім дипломына ие болу әлі жеткіліксіз. Мәселе жинаған білімнің индивидтің адамдық, адамгершілік қасиеттерін тәрбиелеп қалыптастыра алуында (немесе, қалыптастыра алмауында). Оның сыртында, мәселе әрбір мемлекет ісін жүргізушінің, әрбір экономика тұтқасын ұстаған субъектілердің өмірдің қандай мәнін басшылыққа алатынында. Өмірдің әлеуметтік мәнін және қызметтік функцияның қоғамдық мәнін айналып өту фактілері көбеймесе азаяр емес. Бұл тәуелсіз жас мемлекеттің болашағы үшін қатерлі жағдай. Аль Фарабидің тәрбиесіз білім жойқын қиратушыға айналатыны туралы іліміне дәлел болар фактілер қазіргі қоғамдар үшін дағдылы жағдайға айналып барады. Әсіресе экономикалық қатынастар субъектілерінің әлеуметтік санасы мен мәдениеті әлеуметтану ғылымының аса маңызды зерттеу құбылысына айналып отыр». Айтылған ойлардың бірқатар жауабын ғалымның 2010 жылы жарық көрген «Іскерліктің әлеуметтік мәдениеті» атты ҚР Тұңғыш Президенті қорының қолдауымен жарық көрген кітабынан табуға болады.

Көпэтносты қазақстандық қоғам үшін білім мен тәрбиенің жас және ересек азаматтардың жоғары әлеуметтік мәдениетін қалыптастыруға бағдарлануы да әлеуметтанулық зерттеу құбылысы болып табылады дейді ілеуметтанушы ғалым. Шығыс Қазақстан облысы әкімдігінің тапсырысы бойынша 2004-2009 жылдар аралығында Қазақстанның этнодемографиялық тұрғыдағы ерекше өнірінде жүргізген әлеуметтанулық зерттеулерінің әлеуметтік-саяси мәні зор. Оның ғылыми және ғылыми-практикалық сипаттағы еңбегі Мәдениет және ақпарат министрлігінің «Құрмет грамотасымен», Білім және ғылым министрлігінің «Қазақстан Республикасы ғылымын дамытуға қосқан үлесі үшін» төсбелгісімен атап өтілген.

Үш бала өсіріп тәрбиелеген ана, немерелерінің әжесі, қадырлі және парасатты ұстаз, әлеуметтік әділдік жолында талмай күресіп келе жатқан әлеуметтік қайраткер, жақын және алыс шетелдерге танымал ғалымның бір қарағанда қарапайым тіршілігі осындай. Бүгінде 70 жасты алқымдаған ел азаматының ғылымға, ел мәдениеті мен рухына, жаңашылдық ойы дамыған білікті мамандар даярлау ісіне қосары әлде алда.

Раушанбек Әбсаттаров ҚР Ұлттық ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, философия ғылымдарының докторы, профессор

Резюме

В статье рассматриваются трудовая и научная деятельности профессора Калдыбаевой Т.Ж.

Resume

In article we can see work and scientific activity of professor Kaldybayeva T.Zh.